BAŞIMIZA GELENLER

Mehmet Arif

1. Cilt

Tercüman 1001 TEMEL ESER

BAŞIMIZA
GELENLER

birinci
cilt

MEHMED ÂRİF BEY

BAŞIMIZA GELENLER

NEŞRE HAZIRLAYAN
M. ERTUĞRUL DÜZDAĞ

Tercüman
1001 TEMEL ESER
91

Tercüman gazetesinin yayını olarak hazırlanan
bu eser Dilek Matbaası tesislerinde dizilip basılmıştır.

1001 TEMEL ESER'İ İFTİHARLA SUNUYORUZ

Tarihimize mânâ, millî benliğimize güç katan kütüphaneler dolusu birbirinden seçme eserlere sahip bulunuyoruz. Edebiyat, tarih, sosyoloji, felsefe, folklor gibi millî ruhu geliştiren, ona yön veren konularda **«Gerçek eserler»** elimizin altındadır. Ne var ki, elimizin altındaki bu eserlerden çoğunlukla istifade edemeyiz. Çünkü devirler değişmelere yol açmış, dil değişmiş, yazı değişmiştir.

Gözden ve gönülden uzak kalmış unutulmaya yüz tutmuş **-Ama değerinden hiçbir şey kaybetmemiş, çoğunluğu daha da önem kazanmış-** binlerce cilt eser, bir süre daha el atılmazsa, tarihin derinliklerinde kaybolup gideceklerdir. Çünkü onları derleyip - toparlayacak ve günümüzün türkçesi ile baskıya hazırlayacak değerdeki kalemler, gün geçtikçe azalmaktadır.

Bin yıllık tarihimizin içinden süzülüp gelen ve bizi biz yapan, kültürümüzde «Köşetaşı» vazifesi gören bu eserleri, tozlu raflardan kurtarıp, nesillere ulaştırmayı plânladık.

Sevinçle karşılaşıp, ümitle alkışladığımız **«1000 Temel Eser»** serisi, Millî Eğitim Bakanlığınca durdurulunca, bugüne kadar yayınlanan 66 esere yüzlerce ek yapmayı düşündük ve **«Tercüman 1001 Temel Eser»** dizisini yayınlamaya karar verdik. **«1000 Temel Eser»** serisini hazırlayan çok değerli bilginler heyetini, yeni üyelerle genişlettik. Ayrıca 200 ilim adamımızdan yardım vaadi aldık. Tercüman'ın yayın hayatındaki geniş imkânlarını 1001 Temel Eser için daha da güçlendirdik. Artık karşınıza gururla, cesaretle çıkmamız, eserlerimizi gözlere ve gönüllere sergilememiz zamanı gelmiş bulunuyor. Millî değer ve mânâda her kitap ve her yazar bu serimizde yerini bulacak, hiç bir art düşünce ile değerli değersiz, değersiz de değerli gibi ortaya kon-

mayacaktır. Çünkü esas gaye bin yıllık tarihimizin temelini, mayasını gözler önüne sermek, onları lâyık oldukları yere oturtmaktır.

Bu bakımdan 1001 Temel Eser'den maddî hiç bir kâr beklemiyoruz. Kârımız sadece gurur, iftihar, hizmet zevki olacaktır.

KEMAL ILICAK

Tercüman Gazetesi Sahibi

BİRİNCİ CİLDİN

İ Ç İ N D E K İ L E R

BAŞIMIZA GELENLER

BİRİNCİ KISIM

İKİNCİ KISIM

ÜÇÜNCÜ KISIM

DÖRDÜNCÜ KISIM

BİRKAÇ SÖZ

«Başımıza Gelenler» adını taşıyan bu eser, «93 Harbi» diye meşhur olan 1877-78 Osmanlı Rus harbinin Anadolu cephesinden bahseder. Yazarı, Mehmed Arif Bey, Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın yanında vazifeli olarak savaşın içinde bulunmuş, bizzat yaşadığı hâdiselerle, gördüğü ve duyduğu vakaları, hatıra şeklinde kaleme alarak kitabını yazmıştır.

Yine bu serinin yirmi dört numaralı kitabı olarak neşr edilmiş bulunan «Zağra Müftüsünün Hatıraları» da aynı harbin Rumeli cephesinden bahsetmekte idi.

Mehmed Arif Bey, Erzurum Divan-ı Temyiz başkâtibi iken, Anadolu Harp Ordusu başkuman-

danı müşir Ahmed Muhtar Paşa'nın isteği üzerine, onun maiyetine Mühimme başkâtibi tayin olunmuştur. Bu vazifesi kendisine, harp boyunca Paşa ile birlikte bulunma ve bütün vakaları yakından müşâhede edebilme imkânını vermiştir.

Merhum Yazar «Başımıza Gelenler» adını verdiği harp hatıralarında, yalnız savaş menkıbelerini kaydetmekle kalmamıştır. Hatta bundan daha mühim bir şey yapmış, harp müddetince halkın, askerin ve subayların hallerini ve hislerini dikkatle tetkik ederek, gördüklerini, kimseden sakınmadan ve bir şey saklamadan eserine derc etmiştir.

Yazar, dindar, vatanperver ve mert bir zattır. Kendi aleyhine de olsa doğruyu yazmaktan çekinmez. Etrafında cereyan eden mühim tarihî hâdiseleri tesbit ve tahlilde ise büyük bir vukuf ve isabet göstermiştir.

Bilindiği gibi Balkan ve Cihan harbi musibetlerinden önce duçar olduğumuz 93 Harbi felâketi ile tarihimizin en büyük toprak kaybına uğradık, beş yüz yıllık yurtlarımızı en acıklı muhaceretlerle terk ettik ve büyük devlet olma vasfını kaybettik. Batı hududumuz Tuna'dan Edirne'ye çekildi...

Mâzimizdeki mağlubiyet ve felâketleri, zaferlerimizden daha fazla bilmek ve öğrenmek mecburiyetindeyiz. Milletimizi acılara gark eden bu

vakaların gerçek sebeplerini hiç bir şey saklamadan ortaya dökmek ve ibretle incelemek zorundayız. Aksi takdirde yeni ıztıraplara hazır olalım...

Esasen — görüleceği gibi — Merhum Yazar eserini, gelecek nesillerin ibret almasını temin maksadıyla kaleme aldığını beyan etmektedir. Şu satırların yazarı da, nâciz çalışmasını aynı gâye ile yaptığını arz eder.

Ve tevfik Allah'tandır.

M. Ertuğrul Düzdağ

ESERİN NEŞRE HAZIRLANMASINA DAİR

1. Eser neşre hazırlanırken birinci baskısı esas alınmıştır.

2. Eserin dili sadeleştirilmiştir. Bu sadeleştirme sırasında, eserin kelimelerine mümkün olduğu kadar az müdahale edilmiş, üslûba ise hiç dokunulmamaya çalışılmıştır. Cümle kuruluşları mümkün olduğu kadar aynen muhafaza edilmiştir.

3. Eserin 463 büyük sayfa tutan asıl metninden hiç bir çıkarma yapılmadığı gibi, ilâve de yapılmamıştır.

4. Kitabın sonuna eklenmiş olan, ayrı bir kitap hüviyetinde bulunan ve «Mısır'a Dair» adını taşıyan «zeyl» buraya alınmamıştır. 70 sayfa hac-

minde olan bu kısmın, Mısır tarihi ile ilgili daha etraflı bir eserin içine alınması faydalı olacaktır.

5. Kitabın kısımlara ayrılması tarafımızdan yapılmıştır. Ayrıca merhum yazarın koyduğu arabaşlıklar —sadeleştirilerek— aynen muhafaza edilmekle beraber bir o kadar arabaşlık da tarafımızdan konmuştur.

6. Eserin her iki tab'ını da neşr etmiş olan oğulları, birinci baskının başına, «İfâde» ve «Kitabın müellifinin resmî hayatı» başlıklarını taşıyan iki yazı koydukları gibi, ikinci baskısının başına da bir «İfâde-i Mahsûsa» yazmışlardır. Bu yazıların üçü de neşrimizin başına alınmışlardır.

7. Dipnotlardan yıldız işaretli olanlar yazara aittir. Numara taşıyanlar tarafımızdan konulmuştur.

8. Kitapta geçen âyet ve hadislerin mealleri ile arapça farsça ibârelerin ve eski beyit vb. nin karşılıkları, dipnot olarak verilmiştir.

9. Kitapta geçen tarihlerin bir kısmı hicrî ve çoğu rûmî tarihlerdir. Bunlardan icap edenlerin milâdî karşılığı dipnotlarla gösterilmiştir.

10. Eserin bazı yerlerinde ezânî saatle, saat verilmekte idi. Vakaların geçtiği yerlerde mahallî vakti en güzel şekilde bildiren ezânî saat, ne yazık ki —tarih kültürü olarak bile— neslimize

bir şey ifade etmiyor. Bu sebeple, ezânî saatin gösterdiği «günün vakti» ni, herhalde kolayca anlaşılabilecek olan: Güneşin doğuşu, batışı, kuşluk, öğle, ikindi, akşam, yatsı vakitlerini esas alarak, bunlardan şu kadar saat önce veya sonra gibi ifadelerle belirttim.

11. Yeni nesiller, yazı ve dil farkı gibi, pek büyük ve korku verici iki uçurumla, tarihinden ayrı düşmüş haldedir. İcap edeni odur ki, orta öğretime konacak «Eski Yazı» ve «Eski Metinler» dersleri ile bu uçurum kapatılsın... Aklın üstün geleceği, millî kültürümüzün o mesut günlerine kadar, bu şekilde hazırlanarak yeni nesillere sunulacak olan, fikrî, edebî ve tarihî eserlerin hizmet göreceği kanaatindeyim.

Bu yoldaki hatalarımın, uçurumun «mahrumlar» tarafında kalmış olanlardan bulunuşuma verilip, müsamaha ile karşılanmasını, muhterem okuyucularımdan istirham ederim.

YAZARIN HAYATI VE ESERLERİ

HAYATI:

Eserin yazarı Mehmed Arif Bey'in hayat hikâyesi, kitabımızın 53 - 56 sayfalarındadır. «Başımıza Gelenler» i ilk defa Mısır'da 1903 yılında neşr edenler, merhum yazarın oğulları, Necmeddin Arif ve Celâleddin Arif Beylerdir. Bu zatlar, 1897 de vefat etmiş olan babalarının hayat hikâyesini, o zaman kitabın başına koymuşlardı. Biz de kitabı yeniden neşre hazırlarken, tabii olarak o kısmı da aynen aldık.

ESERLERİ:

Mehmed Arif Bey'in iki eseri vardır ve ikisi de vefatından sonra oğulları tarafından yayınlanmıştır. Bunlar: «Binbir Hadis» ve «Başımıza Gelenler» adlarını taşırlar.

BİNBİR HADİS

Bu kitabın şimdiye kadar beş baskısı yapılmıştır.

1. baskı: Binbir Hadis-i Şerif Şerhi. Eser-i Merhum Mehmed Arif Bey, Sabık Mısır Fevkalâde Komiserliği başkâtibi. Matba'at-ül Maarif, Mısır 1319, 470 sayfa. (Hicrî 1319: 1901 - 1902)
Eserin Mısır'da yapılmış olan ikinci baskısının başında, ilk baskının sekiz sene önce yapıldığı yazılıdır. Bu nottan, ilk baskının tarihinin hicrî konduğu anlaşılıyor.

2. baskı: Binbir Hadis-i Şerif Şerhi. Eser-i Merhum Arif Bey. Nâşir ve mütercimi: «Ülfet» ve «et-Tirmîz» muharriri Abdürreşid İbrahimof. Tab' olundu Abdürreşid İbrahimof'nun Elektrik basmahanesinde, Peterburg'da Glazofzski uramda 12 hanede, 388 sayfa. (1905 - 1907 yıllarında basılmış olmalıdır.)

3. baskı: Binbir Hadis. Müellifi Mehmed Arif, Mısır Fevkalâde Komiserliği başkâtib-i esbakı. İkinci tab'ı, Cerîde matbaası, Kahire 1325. (Rumî 1325: 1909 - 1910)

Kitabın bu baskısının başına, yazarın oğulları tarafından yazılmış olan «İfâde» nin altında «Mart 1325» tarihi vardır. Ayrıca yazıda meşruti-

yetten de bahs edilmektedir. Bu sebeple 1325 tarihinin, eserin beşinci baskısında yapıldığı gibi, «hicrî» kabul edilmesine imkân yoktur.

4. baskı: Binbir Hadis. Mehmed Arif. Fatih matbaası, İstanbul 1966, 432 sayfa. İstanbul Kitabevi yayın no: 31, Din kitapları: 1.

5. baskı: Binbir Hadis. Mehmet Arif, Mısır Fevkalâde Esbak Başkâtibi. Baskıya hazırlayan Ahmet Kahraman. Kervan Kitapçılık A.Ş. ofset tesisleri (İstanbul 1975), 2 cilt 486 sayfa. Tercüman 1001 Temel Eser no: 51 - 52.

BAŞIMIZA GELENLER

Bu kitabın şimdiye kadar dört baskısı yapılmıştır. Elimizdeki neşir beşinci baskısı olmaktadır.

Eserin ilk dört baskısı hakkında:

1. baskı: Başımıza Gelenler, Bin ikiyüz doksandört tarih-i hicrisinde vuku bulan Rusya muharebesinden bâhistir. Muharriri: Mehmed Arif. Mısır'da Maarif matbaasında tab' olunmuştur, 1321. (8+535) sayfa ve 8 resim. (Hicri 1321: 1903)

2. baskı: Başımıza Gelenler, Rusya muharebe-i ahîresinin Anadolu kısmından ve Mısır ahvâlinden ve bu münasebetle tenkidât-ı mühimme-i

ahlâkiyyeden bâhistir. Eser-i Mehmed Ârif, Mısır Fevkalâde Komiserliği başkâtib-i esbakı. İkinci tab'ı, Dersaadet, Mürettibîn-i Osmaniye matbaası, 1328. (8+535) sayfa, 12 resim, 5 adet harp mevki ve harekâtı krokisi. (Hicri 1328: 1910).

Eserin bu ilk iki baskısı yazarın oğulları tarafından yayınlanmıştır. İkisinde de 535 sayfa tutan asıl metinlerde bir farklılık göremedik. Metnin dışında olarak ikinci baskıda, başa bir «İfâde-i Mahsûsa» ile sona beş adet kroki ve metin arasına birkaç yeni resim eklenmiştir. «İfâde-i Mahsûsa» yazarın oğulları tarafından kaleme alınmıştır. Ehemmiyetine binaen, az sadeleştirerek, bu neşrimizin başına aldık. Krokilerin altında ise «Tercüme eden, yazan, çizen Osman Mükerrem» kaydı bulunmaktadır.

3. baskı: 93 Moskof Harbi ve Başımıza Gelenler. Mehmed Arif Bey. Sadeleştiren: Nihat Yazar. İstanbul, 1973, İrfan matbaası, 448 sayfa. İrfan Yayınevi no: 48.

Kitabın üçüncü baskısını teşkil eden bu sadeleştirilmiş neşir, eserin özelliğini bozan birtakım hatâ ve noksanları taşımaktadır. Elimizdeki baskının hazırlanmasına, daha doğrusu hazırlanmasından vaz geçilmemesine de esasen bu hatâ ve noksanlar sebep olmuştur. Çünkü elimizdeki neşrin hazırlanması ile ilgili anlaşma, Tercüman

ile 1973 başlarında imzalanmıştı. Arkasından kitabın üçüncü baskısı çıktı. O zaman, milli kültürümüzün yeni dile ve yazıya aktarılacak binlerce eseri sırada beklerken, ayni esere iki kere emek vermeyi doğru bulmadığımızdan, bu çalışmayı yapmaktan vaz geçmek istedik. Fakat çıkan kitabı gözden geçirince bu hakkı kendimizde bulamadık. Ve bu baskıyı tenkit için bir kısım ayırmaktan da kendimizi alamadık.

4. baskı: 93 Moskof Harbi ve Başımıza Gelenler. Mehmed Arif Bey. Sadeleştiren Nihad Yazar. İkinci baskı iki cilt bir arada. İstanbul 1974, İrfan matbaası, 568 sayfa. Anadolu Neşriyat Yurdu.

Bu baskı bizim hazırladığımız kitap 1001 Temel'de sıra beklerken, satılıp bitmiş olan üçüncü baskının —ayni hatalarla— tekrarıdır. Yalnız sonuna, 1973 baskısına alınmayan bir kısım konmuştur. Tenkit kısmında bu baskıdan da bahsedilecektir.

«BAŞIMIZA GELENLER»İN 1973 TE YAYINLANAN SADELEŞTİRİLMİŞ BASKISININ TENKİDİ

1. Metinden yapılan çıkarmalar:

Eser sadeleştirilerek neşre hazırlanırken, asıl metnin yüzlerce yerinden, 2 - 3 satırdan 8 - 10 sayfaya kadar çeşitli uzunlukta parçalar çıkarılıp atılmıştır. Hattâ eserin sonunda bulunan ve «Mısır'a Dair» adını taşıyan «zeyl»in çıkarıldığı dahi kayd edilmemiştir ki, bu kısım 70 sayfa tutmaktadır.

Sadeleştirici, kitabın başına koyduğu «Takdim» yazısında, eserden çıkarmalar yapıldığını bildirmemiştir. Çıkarmaların yapıldığı yerlere de bunu belirten notlar konmadığına göre, sadeleştirilmiş metin okuyuculara «Başımıza Gelenler» in tamamı imiş gibi gösterilmeye çalışılmış de-

mektir. Nitekim sayın sadeleştirici de «Takdim» inde «... emaneti, sahibi olan müslüman türk gençliğine aktarıp devretmek için çabaladım..» dediğine göre, «emanet» in tam ve eksiksiz aktarılıp devredildiğinin düşünülmesi, pek tabiidir..

Bu şekilde metinden yapılmış çıkarmalardan, yarım sayfa ile on sayfa arasındaki parçaların toplam yekûnu 65 sayfa tutmaktadır. Pek çok yerlerden yarım sayfadan az olarak yapılmış çıkarmalarla, bizim tesbit edemediğimiz diğerleri bu yekûnun dışındadır.

2. Metne yapılan ilâveler:

Yeni neşrinde kitaba, asıl metinde olmayan ilâveler yapılmıştır. Birkaç örnek:

a) 21. sayfada «...... üzerinde yaşadığımız toprakların jeopolitik durumu...» vs.

b) 111. sayfada (Bu sayfada zikr edilen ve meâli verilen âyet, asıl metinde yoktur. Buna karşılık metinde bulunan ve daha yukarıda geçmiş bir hadisin açıklaması olan yarım sayfa atılmıştır.)

c) 176. sayfada «Ey Avrupalılar...» diye başlayan parçada 6 satır ve az altındaki «... ilim adına sırtaran kanlı dişler...» vs. ibareleri.

d) 254. sayfadaki Namık Kemal'in beyti. Ayni sayfada «... Dürbün tutan ellerim...» vs.

e) 411. sayfada «Misal mi istersin...» diye başlayan yarım sayfa.

3. Yanlış anlama ve yanlış aktarmalar:

Bazı kelime, tabir veya ifadeler yanlış anlaşılmış ve bugünkü dile yanlış olarak aktarılmıştır:

a) 20. sayfada «saz ustası» mânası verilmiş olan «kârsâz» kelimesi «âmil, fâil, becerikli, işbilir» demektir.

b) 24. sayfadaki «... Bursa Komseri» nin doğrusu «Borsa Komseri» olacaktır.

c) 28. sayfada «... bastonunu bu noktaya ısrarla diker...» şeklinde sadeleştirilen ibarenin aslı «... rekz-i asâ-yı sebat ederek...» sözleridir. Bilindiği gibi buradaki «asâ» nın «baston» la çevrilmesi imkânsızdır, ve mânâ «(ayni fikirde) israr ve sebat ederek» şeklindedir.

d) 51. sayfada «... dürbünümü boynuma takıp...» ifadesinin aslı «... revolverimi boynuma..» şeklindedir. Revolver ise bilindiği gibi «tabanca» demektir.

e) 76. sayfada «... beşyüz yaşındaki paşaların...» ifadesinin doğrusu «... beşi yüz yaşındaki paşaların...» şeklindedir ve «paşalar genç (iltimaslı) oldukları için...» demektir.

f) 88. sayfadan: «... Erzurum, İstanbul ve diğer vilayetlerle olan haberleşmede kullanılmak üzere vaktiyle Sivas ve Samsun taraflarında tertip ve teşkil olunduğu, ve Çerkes Musa Paşa kumandasına verildiği işitilen dört alay Çerkes süvarisinin acele yetiştirilmesi istendi.»

Bu parça asıl metinde şöyledir: «... Erzurum, Dersaadet ve vilâyât-ı sâire ile vuku bulan muhâberelerde, Sivas ve Samsun cihetinde, vaktiyle tertip olunduğu ve Çerkes Musa Paşa kumandasına verildiği işitilen dört alay Çerkes süvarisinin yetiştirilmesi istical olundu.» (s. 61)

Görüldüğü gibi bu dört alay «Erzurum, İstanbul ve diğer vilâyetlerle haberleşmede kullanılmak üzere... tertip ve teşkil» olunmamıştır. Bu haberleşmelerde «... alayların çabuk gönderilmesi» istenmiştir. Esasen Erzurum'la İstanbul arasında yapılacak olan haberleşmenin —telgraf varken— süvari ile yapılmıyacağı, hele bunun için dört alay teşkil edilmiyeceği pek tabiidir.

g) 110. sayfadan: «... hiç tereddüt etmeden vurmalıdır. Harbin ve dinimizin emri de budur.»

Metnin aslı: «... canına kıymalıdır. Zannederim ki, hikmet ve nazariyât-ı askeriyenin veyahut fenn-i harbin târifi de budur.» (s. 78)

Metinde «dinin emri» nden bahis yoktur. Hikmet kelimesi ise burada «bilgi» demektir.

h) 146. sayfadan: «Düşman, Kars'ın, Zâim ve Küllü cihetlerine...»

Metnin aslı: «Düşman Kars'ın Zaîm ve (x) gölü cihetlerine...» (s. 106.)

Yazar gölün adını unutarak yazmamış, sadeleştirici ise «gölü» kelimesini «Küllü» diye okuyarak ve yazarın koyduğu nota da aldırmayarak yeni bir yer ismini coğrafyamıza kazandırmıştır.

ı) 219. sayfadan: «... her iki taraf da ovaya yayılıyor...»

256. sayfadan: «... emrindeki süvarileri ovaya yaydı...»

Bu ibarelerin metindeki asılları:

«... tarefeyn süvarisi de avcıya yayılıyor...» (s. 192)

«... refakatindeki süvariye ava yayarak...» (s. 234)

Bilindiği gibi «avcıya ve ava yayılmak» askeri tabirlerdir.

4. Yanlış anlamayla birlikte, ilâve veya çıkarmalarla da sakatlanan yerler:

a) 39. sayfadan bir paragraf: «Demek oluyor ki, işin başlangıcında elimizde 65 tabur piyade, 60 adet taşınabilir top, 600 mevcutlu üç alay da süvarimiz vardı. Esasen ordumuzda dört süvari alayının bulunması lâzımdı.»

Metnin aslı: «Demek oldu ki bizim doğrudan doğruya asker işine giriştiğimizde altmışbeş tabur piyade, altmış kıta mücehhez seyyar topu ve mevcudu altışar yüz neferli olarak üç alay da nizamiye süvarisi var idi, vakıa ordu esasen dört alay süvariye mâlik idiyse de âtîde görüleceği vech ile ilân-ı harbi müteâkip hudut kordonlarında bulunan süvari ikinci alayı kâmilen esir olmuştur.» (s. 22)

Burada görüldüğü gibi «altmış kıta müceh-

hez seyyar topu» ile «60 taşınabilir top» ayni şey olmadıktan başka, paragrafın son kısmı da kesilip kaybolmuştur.

b) 171. sayfadan bir paragraf: «İkinci hattaki askerlerimiz tam siper, önlerinde cereyan eden savaşı nefes gırtlakta seyrediyorlar. Bense diz çökmüş, Cenabı Hakkın önünde, titreyen ellerimle gözlerimde yaş, yüreğim dolusu zaferler diliyorum.»

Metnin aslı: «O esnada fakir de telâş ile ellerimi uğuşturarak sağa sola gezinip duruyor ve Cenâb-ı Kaadi-ül Hâcât'a teveccüh ile muvaffakiyetimiz niyaz ve tazarruunda bulunuyordum. Bizim ikinci hattaki neferat dahi kâmilen siperlerine girip vuku bulmakta olan muhârebeyi seyr ediyorlardı.» (s. 134)

Metnin aslından anlaşılacağı üzere, Mehmed Arif Bey, ne gırtlaktaki nefeslerden, ne diz çökmekten, ne de titreyen el ve yaşlı gözlerden bahsetmektedir.

5. Tamamen aksine anlaşılarak ters mânâ verilen yerler:

a) 44. sayfadan: «... top tüfeğe benzer kan dökücü şeylerle de mesleğim icabı, ülfet ve ünsiyetim yoktu. Bereket versin ki, görmekte olduğum vazife gereği, işin iç yüzünü biliyor ve gelmesi muhtemel ne kadar tehlike ve belâ varsa hepsini işitmiş ve yazmış bulunuyordum. Ancak bununla

dehşet ve heyecanımı yatıştırıp kendimi teselli edebildim.»

Metnin aslı: «... top ve tüfek misüllü kan çıkarıcı şeylerle de —mesleğim iktizasınca— me'lûf değil idim; hususiyle hasbel memuriye işin iç yüzüne vâkıf ve ne kadar tehlikeler melhûz ise cümlesini işitmiş ve yazmış olduğumdan bir teselli yolu bularak tabiatimde tuğyân eden dehşeti yatıştırmak için haylice güçlük çektim.» (s. 26)

Görüldüğü gibi metnin aslına göre, Mehmed Arif Bey, «bütün tehlikeleri bildiği için, kendini aldatıp teselli edecek bir yol bulamadığını» söylerken, sadeleştirilmiş olan birinci şekilde bunun tam aksi yazılmış bulunmaktadır.

b) 272. sayfadan: «Kendi ifadesine göre: altmış yetmiş Rus askerini temizlemişler; bir alay kumandanı da yaralı olarak derisini zor kurtarmış.»

Metnin aslı: «Mehrali'nin ifâdesine göre, kendisine mukabeleye çıkan düşman süvari alayının altmış yetmiş nefer kadar zâyiâtı olmuş ve bir miralayları dahi âlemin varlık yokluk dağdağasından bir kurşun ile kurtarılmıştır.» (s. 257)

Eseri sadeleştiren «zâyiât» kelimesini «ölü» mânâsına almıştır. Halbuki bu kelime «harp hârici kalanlar» mânâsında ölü ve yaralıların tamamı için kullanılır. Alay kumandanı ise postunu (derisini değil) kurtarmış değil, aksine «öldürülmüş» tür. Neferler de «temizlenmiş» değil, sadece yaralanmışlardır. Tabii içlerinden ölenler ola-

bilir, ama hepsinin öleceğine «garanti» miz yoktur, ne yazık ki...

1974 BASKISINA DAİR

1. Bu baskı, 448 sayfalık 1973 baskısının sonuna 120 sayfalık bir ilâve yapılarak 568 sayfa halinde neşr olunmuştur. Baş tarafa konmuş olan «İki cilt bir arada» ibaresinin, ne mânaya geldiği anlaşılamadı.

2. 448 sayfalık ilk kısım, 1973 baskısının aynidir. Üç küçük düzeltme dışında hiç bir değişiklik yapılmamıştır. 1973 baskısını tenkit için yukarıya yazdıklarımızın hepsi bu baskı için de aynen bâkidir.

3. 120 sayfalık ilâvenin ilk parçası 12 sayfa olup «Sonra ne oldu?» başlığını taşımaktadır (s. 449 - 460). Bu kısım sadeleştirici tarafından yazılmıştır. Hikâye üslûbu içinde 93 Harbinin sonu ve Ayastafanos anlaşması ile o tarihe kadar geçen hadiseler özetlenmektedir.

4. İlâvenin 103 sayfalık (461 - 563) ikinci parçası «Mısır'da Gördüklerim» adını taşımaktadır. Bu kısım kitabın aslına «Mısır'a Dair» başlığı ile «zeyl» olarak derc edilmiş bulunan 70 sayfalık metnin neşridir.

Sadeleştirici, bu kısmı hazırlarken de, asıl metinde tuttuğu usulü takip etmiş, bazı çıkarmalar ve ilâveler yapmış, bazı yerleri de başka türlü anlamıştır. Ayrıca bu kısma eklediği şahsî dip-

notları ile —eski ve kapanmış yaralara basarak— garip ve yersiz bir ırkçılık yapmaya meyl etmiştir. Hatta bu uğurda metni değiştirmeyi de mubah görmüştür.

a) Atılan yerlere bir misal: Metnin 479 - 481. sayfalarından ikibuçuk sayfa alınmamış ve alınmadığı da bildirilmemiştir. Bu sayfalar yeni baskının 486. sayfasındaki arabaşlığın üzerine girecek idi.

b) İlâveler: Sadeleştirici, hislerine tâbi olarak ilâveler yapmıştır. Bunlar kitabın her yerinde —beğenilmeyen kimseleri aşağılayan sıfatlar veya heyecan cümleleri olarak— mevcuttur.

c) Yanlış anlamalara misal:

Sadeleştirilmiş: «... Mısır ne imiş? nasıl olmuş da bu hâle gelmiş? Saadet ve izzet devri diye bilinen Mehmed Ali Paşa devrinin, Mısır'ın bugün içerisine düştüğü zillet ve esârete sebep olmaktaki tesir ve payı nedir?...» (s. 461)

Asıl metin: «... Mısır ne imiş ve nasıl olmuş da bu hâle gelmiş ve asr-ı Azîzî'nin, şu zamanda gördüğümüz hâl-i izmihlâline ne dereceye kadar tesiri olmuştur...» (s. 465)

Görüldüğü gibi, metinde Mehmed Ali Paşadan bahis yoktur ve «devr-i Azîzî» demek «Sultan Aziz devri» demektir.

5. 120 sayfalık ilâvenin son beş sayfasını ise «İçindekiler» kısmı teşkil etmektedir.

BAŞIMIZA GELENLER

ESERİ NEŞR EDEN

CELÂLEDDİN ÂRİF VE NECMEDDİN ÂRİF

BEYLERİN ÖNSÖZLERİ

VE

YAZARIN HAYATI

İFÂDE

Pederimiz merhum Arif Bey'i, evvelce neşr eylediğimiz «Binbir Hadis-i Şerif Şerhi» adlı eseriyle kaariîn-i kirâma tanıtmış idik. Merhum-u müşârünileyh Erzurum'da iken tâliin sevkiyle, milli tarihimizin son acıklı yapraklarını teşkil eyleyen Rusya muharebesinde, Anadolu ordu-yu hümâyunu mühimme baş kitâbeti vazifesi ile bulunmuştur. Bu harbi, ta başından hemen sonuna kadar görerek, müşâhedelerinin neticesini bir araya toplamış ve ahlâfa bir ibret dersi olabilmesi için kitap haline koymuştur. Milletin varlığına musallat olan hastalığı ve sebeplerini de sırası geldikçe açıklamıştır. Mısır'da bulunduğu sırada vâkıf olduğu hâdisâtı da hülâsaten ilâve ederek meydana getirdiği kitabının ismini «Başımıza Gelenler» koymuştu.

Peder-i azizimizin işbu eserini tab' ve neşr ile evlatlık uhdemize düşen mukaddes vazifenin bir kıs-

mını dahi — bi-inâyetillahi teâlâ — îfâya muvaffak olduk. Ve minallâhit tevfik.

22 Muharrem sene 1321 (1)

Dava vekili	Doktor
Celâleddin Arif	Necmeddin Arif (2)

(1) 20 Nisan 1903.

(2) Yazarın oğullarından Celaleddin Arif Bey, yakın tarihimizde mühim rol oynamış şahsiyetlerdendir. Kendisi, İstanbul'da Hukuk Fakültesinde müderrislik ve Baro Reisliği yaptı. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Erzurum mebusu olarak bulundu. 16 Mart 1920 de İstanbul'un işgali sırasında Meclis-i Mebusan reisi idi. İstanbul'dan Ankara'ya giderek, TBMM ne katıldı. Bu meclisin ikinci reisliğini ve TBMM Hükümetinin Adliye vekilliğini yaptı. Ocak 1922 de hükümet temsilcisi olarak Roma'ya gönderildi.

Doktor Necmeddin Arif Bey hakkında kayda değer malûmat bulamadık.

İFÂDE-İ MAHSÛSA (3)

«Başımıza Gelenler» ilk defa olarak 1321 (1903) senesi Muharreminde Mısır'da tab' olunmuştu. Şimdiye kadar geçen yedi sene zarfında matbû nüshaları kalmadığı ve devamlı talep edildiği için işbu ikinci tab'ına mübâşeret olundu.

Merhum pederimiz kitabın en büyük kısmını teşkil eden son Rusya muharebesinin Anadolu kısmında, harbin başından sonuna değin, Anadolu harp ordusu başkumandanı müşir devletlü Gazi Ahmed Muhtar Paşa hazretlerinin mühimme baş kitâbetinde bulunmuş olmakla askerî ve mülkî bütün yazışmalar elinden çıkmış ve Paşa'nın hattâ ateşler içinde bile yanından ayrılmamış olduğundan her nevi harp vukuâtına, ta teferruâtına varıncaya kadar, vukuf peyda etmiş, mü-

(3) Nâşirlerin, eserin ikinci baskısına yazdıkları önsözdür.

tâlaalarını, muhâkemelerini ve gördüklerini, memuriyeti icabı elinden geçmiş olan resmî vesikalara istinâden yürütmüş, ve mizacındaki hürriyet icabı vakaları gayet tarafsızca yazıp ahlâfa hediye bırakmayı kurmuş idi.

Bu kitabın zeylini teşkil eden ve Mısır'a ait olan beyanatına ise, Mısır'da Fevkalade Komiserlik başkitâbeti vazifesi iktizası muttali olduğu birçok hakikatlerin, temasta bulunduğu çevrelerin ruh hallerinin ve bunlara dikkatle nazar etmesi neticesinde kalbinde hâsıl olan teessürâtın, aks ettiği bir aynadır, denilebilir.

Kitabın birinci tab'ını okuyan Keçecizâde İzzet Fuat Paşa hazretleri birkaç sene evvel Fransızca neşr etmiş olduğu «Diğer Kaçırılan Fırsatlar» nam tenkit kitabında «Başımıza Gelenler» in Muhtar Paşa hazretlerinin tarif ve imlâsı üzerine yazılmış olduğunu beyanda ısrar etmiş ve diğer bazı zevat da böyle bir zehâba kapılmış olduklarından bu bapta birkaç söz söylemeye mecbur olduk.

Bu gibi zanlarda bulunan zevat emin olsunlar ki, Muhtar Paşa dahi kitabı herkes gibi tab'ından sonra okudu. Kitabın kaleme alındığı 1306 senesi Muharrem'inden (1888) pederimizin vefatı olan 1315 (1897) senesine kadar geçen dokuz sene zarfında merhum pederimiz yine Muhtar Paşa hazretlerinin refakatinde Mısır'da bulunduğu halde, kitabı Gazi Paşa'ya göstermeyişi şüphesiz ki, muhâkeme ve ifâde hürriyetini muhafaza ederek, her ne suretle olursa olsun bir tesire kapılmamak fikrinden doğmuş idi. Binaenaleyh

Muhtar Paşa'nın tarif ve imlâsı üzere yazıldığını zannetmek pek mânasız bir iddiadır. İzzet Paşa, bir mülkiye memurunun askerî işlere bu kadar vâkıf olamıyacağını da iddia ediyor ki, bu eser o iddiayı çürütmektedir.

İzzet Paşa kitabında, Muhtar Paşa'nın Kars'tan Hızar boğazına doğru düşman süvarisi karşısında vâki olan, kale nizâmındaki hareketini şiddetle tenkid edip hatalı bulmuş olduğundan «Diğer Kaçırılan Fırsatlar»ı Mısır'da okuduğumuz zaman bu baptaki tenkit hakkındaki fikrini daha o vakitler Muhtar Paşa hazretlerinden sormuş ve müşârünileyhin vermiş olduğu cevabı, belki bir fırsat elverir de «Başımıza Gelenler» i ikinci defa tab' ettirirsek derc ederiz, ümidiyle, zapt etmiş idik. Kitabın bu ikinci tab'ı münâsebetiyle cevaplarını derc edip etmememiz hakkında fikrini sorduğumuz sırada, Paşa hazretleri, eski cevabını teyid ederek şu beyanatta bulunmuş ve:

«Evet, kitabı ben de okumuş ve hükm etmiş idim ki İzzet Paşa, Napolyon Bonapart'ın Mısır'da Kölemen süvarileri karşısında askerini ne nizam üzerine yürüttüğünü her nasılsa hatırlayamamış. Kalenin ikinci yüzündeki taburlarımın kol nizamında yürütülmesi bahsine gelince: Bunun birincisi o yüzün tehlikede olması ve ikincisi kol nizamının her nevi harekete elverişli bulunması ve üçüncüsü icabı halinde eteğinde bulunduğumuz bayırın zirvesine hemen bir iki taburun kolaylıkla sevki ve kaleye taarruz edecek düşmana doğru oradan müessir ateş icrasıyle hem kaleyi ateş altına alarak muhafaza etmek ve hem de düşma-

nı iki ateşe hedef eylemek için idüğünü, dehşetli harpler içinde bulunsaydı derhal anlar idi. Bir de düşman müvâcehesinde köprüsüz geçilen ve husûsiyle gâyet çukura inilerek geçilen çaylar, askerin nizam ve intizâmını bozacağından başka, çayın iki tarafındaki sırtlar ansızın düşman tarafından tutulmak muhtemel ve o misüllü zamanların düşman hücumuna en uygun vakitler olduğunu ve bunun çaresinin ise geçidin iki tarafında münasip noktalarına birer hazır kıta tayin edilmek icap ettiğini tahmin etmeli idi.

«Yürüdüğümüz bir ovanın bir kenarında biz ve beş kilometre kadar uzak diğer kenarında ve tamamiyle hizamızda giden dört alaydan mürekkep Kafkas Dragon süvari fırkası idi ki, üç bin mevcutlu ve Rus süvarileri arasında birincilik namını almış meşhur bir fırka idi. Bunların harbe topsuz çıktıklarını beyan edecek bir müellif tasavvur edemezdim. Güya mezkûr süvari fırkası üzerime harbe çıkmış da toplarını beraber almamış imiş. Fesübhanallah. Bunları ve sâir tenkitleri, hediye olarak gönderdiği mezkûr kitapta okumuş idim. O vakit yatakta hasta olduğumdan, muktedir olabildiğim kadar, kendisine aceleten bir cevapçık yazdım. Osmanlı kitapları arasında böyle bir tenkit kitabı intişar ettiğine ve bilhassa bir Osmanlının ecnebi lisanı ile bir tenkit kitabı yazdığına pek memnun olduğumdan ve bir hayli yerlerini de bîtarafane muhâkemeye çalıştığını gördüğümden, nezaket eseri olarak önce müellifi tebrik ettikten sonra hatalı olan yerlerini yegân yegân, kitabının sahifeleri gösterilerek izah ve reddetmiş idim.

«Umarım ki müşârünileyh, kitabını ya Türkçeye tercüme ederek veya tekrar Fransızca olarak tab' ettirmeyi düşünür ise o hatalarını tashih buyururlar. Madem ki kitabınızı yeniden tab' ettiriyorsunuz, şu beyanatımın da mukaddemenize yazılmasını rica ederim.»

Demiş idi. Biz de yazdık.

Peder-i azizimizin «Binbir Hadis»-i şerif şerhini ikinci defa olarak ahîren Mısır'da ve «Başımıza Gelenler»i ise bu defa İstanbul'da tab' ve neşr ile uhde-i ferzendânemize tereddüp eden vazife-i mukaddeseyi biinâyetillahi teâla îfâya muvaffak olduk.

Gurre-i Muharrem-ül Haram sene 1328 (4)

Hukuk Fakültesi muallimlerinden — Doktor

Celâleddin Arif — Necmeddin Arif

(4) 13 Ocak 1910.

KİTAP MÜELLİFİNİN RESMÎ HAYATININ TARİHÇESİ

Merhum Mehmed Ârif Bey, Erzurum kale topçu miralayı merhum Hacı Ömer Bey'in oğludur. Hacı Ömer Bey ise, Şarkî Karahisar'da Avutmuşlu Hacı Osman'ın oğlu ve Karacehennem İbrahim Paşa'nın yeğeni olur. Mehmed Ârif Bey, bin ikiyüz altmışbir hicri yılı Rebîülevvel ayının yirminci cuma gecesi Erzurum'da dünyaya gelmiştir (5).

Bin ikiyüz yetmişsekiz senesine kadar tahsilde bulunduktan sonra, bu senede Dördüncü Ordu-yu Hümâyûn merkezi olan Erzurum eyâleti, Ordu Meclis-i Tahrirat odasına mülâzemet etti (6). Buraya bir sene devamdan sonra ordu merkezinin Erzincan'a nakli sebebiyle, Erzurum Tahrirat Odası'na geçti.

---

(5) 29 Mart 1845.
(6) 1861 — 1862.

Sekseniki senesinde Erzurum Vilâyeti Meclis-i Temyîz-i Hukuk Başkitâbeti'ne memur ve ertesi sene Meclis-i Deâvî Başkâtibi oldu. Bir sene sonra da bu meclisin müstantikliğine geçti.

Seksenaltı senesinde (7) Divan-ı Temyîz Başkitâbabetine, doksandört senesi Rebiülevvelinde (8), yâni son Rusya muhârebesinde ise vazifesi yine uhdesinde kalmak üzere, ayrıca Anadolu Ordu-yu Hümâyunu Kumandanı Müşir Devletlü Ahmet Muhtar Paşa hazretlerinin Mühimme Başkitâbetine tâyin olundu.

Muhârebenin başlangıcından sonuna kadar Gâzi hazretleriyle beraber bulundu ve doksanbeş senesinde yine Müşârünileyh hazretlerinin beraberinde ve Mühimme Başkitâbeti hizmeti ile Çekmece ve Çatalca'daki Ordu-yu Hümâyun'da hizmet etti.

Müsâlâhadan sonra Divan-ı Temyiz Başkitâbeti'nden ayrılarak, bir zaman sonra Dersaadet Mahkeme-i Temyîz Hukuk Dâiresi Zabıt Kitâbeti'ne nakl etti. Doksanbeş senesi Şâban'ında, yâni Girit ihtilâlinde, Gâzi Ahmet Muhtar Paşa refâkatinde Girit'e giden heyetin Tahrir İşleri Başkitâbeti'ne memur oldu. Halepa mukaavelenâmesi akdinden sonra ayni senenin Zilhicce'sinde, memuriyetinin sona ermesi ile Dersaadet'e döndü.

Doksanaltı senesi başlarında, Preveze'de, Saltanat-ı Seniyye ve Yunan murahhaslarından teşekkül eden Tashih-i Hudut Komisyonu'na murahhas-ı evvel

---

(7) 1869 — 1870.

(8) 1877 Mart — Nisan.

tâyin buyurulmuş olan Muhtar Paşa hazretleriyle Preveze'ye gitti. Vazifesi bitince asıl memuriyeti olan Zabıt Kitâbeti'ne döndü. Ayni sene içinde Encümen-i Adliye Başkitâbeti ilâvesiyle, mahkemenin mümeyyizliğine, doksanyedi senesinde Dersaadet Bidâyet Mahkemesi Müddei umûmîliği'ne ve doksansekiz senesinde (9) istifâ ile Dersaadet Bidâyet Mahkemesi Birinci Hukuk Dâiresi âzâlığına tâyin buyuruldu.

Bin üçyüz senesinde Dersaadet Mahkeme-i İsti'nâf âzâlığına ve bu yılın sonunda Kastamonu Vilâyeti Adliye Müfettişliği'ne tâyin kılındı. Bin üçyüz üç senesi Rebiülevvel'inde (10) bu müfettişlik uhdesinde olduğu halde, Mısır Fevkalâde Komiserliği'ne tâyin buyurulan Müşir Devletlü Gâzi Ahmet Muhtar Paşa hazretlerinin başkitâbeti vazifesi ile Mısır'a gönderildi.

Merhum Mehmed Ârif Bey, Erzurum'da tekmîl-i dürûs ederek Câmi'den icâzet almış, seksenyedi târihinde uhdesine sâlise, doksandört senesinde rütbe-i sâniye sınıf-ı mütemâyizi rütbeleri tevcih, ve bu sırada dördüncü rütbeden Osmânî nişanı ile taltif edilmiştir. Bin üçyüz iki senesinde ûlâ sânîsi ve üçyüz beş senesi Şâban'ında rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveline terfi eylemiş ve üçyüz sekiz senesinde ikinci rütbeden Mecîdî nişanı ihsan buyurulmuştur.

Bin üçyüz onbir senesinde Avrupa'ya seyahat ederek, Garb'ın ahvâlini, hikmet ve ibret nazarıyla temâşâ eylemiştir.. Merhum müşârünileyh İslâm hike-

(9) 1880 — 1881.
(10) 1885 Aralık.

miyâtı ve ahlâk ilmi ile meşgul idi. Ümerâ-yı askeriyenin de tasdik ettiği vechile, gerçekten askerliğin inceliklerine vâkıftı. İffetli, iyi huylu, dindar ve mütevâzi bir insan-ı kâmil idi (11).

Bin üçyüz ondört hicrî senesinde Mısır'da hastalanarak, tedâvi için Dersaadet'e dönmüş ve bin üçyüz onbeş senesi Safer'inin onüçüncü Salı günü (12) Dersaadet'te Heybeliada'da, müptelâ olduğu seretân-ı mîde (13) hastalığından terk-i hayât-ı dünyevî ederek, na'şı Topkapı hâricinde Merkez Efendi Dergâhı hazîresine defn olunmuştur. Allah rahmet eylesin.

---

(11) Bu paragraf, kitabın birinci baskısında yoktur. Buraya ikinci baskıdan alınmıştır.

(12) 14 Temmuz 1897.

(13) Mide Kanseri.

YAZARIN ÖNSÖZÜ

BİSMİLLÂHİRRAHMÂNİRRAHÎM

Sübhâneke Allâhümme ve bihamdike ve tebârekesmüke ve teâlâ ceddüke lâ ahsâ senâen aleyke ente kemâ esneyte alâ nefsike feşkür nefseke annî bimâ ente ehlühu ve men nasru illâ min indillâh ve sallâllâhu alâ seyyidinâ ve mevlânâ ve hâdînâ Muhammedin ve alâ âlihi ve sahbihi fî külli lemhatin ve nefesin adede mâ vesiahu ilmullâhi (14).

Bin ikiyüz doksandört hicrî senesinde Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye ile Rusya devleti arasında, daha

---

(14) «Ey Allah'ım seni tesbih ve tenzih ederim ve sana hamd ederim. Senin ismin ne mübârek, azametin ne yücedir. Ancak, senin kendini övdüğün gibi seni senâ ederim. Benim sana şükrümü, kendine lâyık kıl, Yardım ve zafer ancak Allah'tandır. Seyyidimiz, efendimiz, mürşidimiz Muhammed Mustafa'ya, onun ailesine ve dostlarına, her an ve her nefeste, Allah'ın ilminin kaplıyacağı sayıda salât ü selâm olsun.»

doğrusu Ehl-i Tevhîd ile Müsellesî ve Salîbîlerin mutaassıp bir kısmı arasında (*) büyük bir muhârebe zuhûr etti. Bu muhârebe İslâmiyet âlemi ve Osmanlı memâlikince büyük büyük inkılâplara sebep olmuştur. Fakir de bu muhârebenin Anadolu'ya âit kısmında ve harp hattının merkezi olan Kars ve Erzurum cihetlerinde kazâ ve kaderin sevki ile, memûren bulunmuş idim.

Harbin günlük vukuâtını zapt etmiş olanların, elbette mükemmel bir harp tarihi yazmış olacakları muhakkaktır. Fakat vazife icâbı gördüğüm ve bildiğim bâzı incelikler ve gizli hususlar vardır ki, onlar benimle kaimdir. Ben öldükten sonra din ve vatan kar-

---

(*) Muvahhid ve müselles tâbirlerini kullanışımız sebepsiz değildir. Çünkü Ruslar, hâlâ Ayasofya'yı müslümanların elinde esir zannediyor ve onu Muhammedîlerin kâfirliğinin pisliğinden kurtarma aşkı ile Hazret-i Mesih'e yaklaşacakları inancında bulunuyorlar. Ayrıca, bu âna kadar papazlar tarafından müslümanlar aleyhinde ağıza ve kaleme alınmaz iftira ve yalanlarla halkın zihninin doldurulduğunu, bunun ise Rusya devletinin politikasına uygun düştüğünü iyice hesap etmekteyiz. Yoksa böyle yazmamız, soğuk ve yersiz bir taassup yüzünden değildir.

deşlerime o malûmat intikal edemiyerek yokolup gidecektir. Bu sebeple, hiç olmazsa umûmî hâli ifâde edecek kadar olsun bir şey yazmayı uhdeme terettüp eden mühim vazifelerden addeyledim.

«Başımıza Gelenler»

Yazacağım şey, ekseriyâ harp vukuâtını tasvir edeceği ve bir sergüzeşten ziyâde bir harp târihi şeklinde olacağından, ismine «Anadolu Tarih-i Harbi» de denilebilirdi. Fakat arada bâzı şahsî ahvâlimden dahi bahs edileceği gibi, hikâye olunacak vakaların büyük kısmını, kendi gördüklerim ve emin olarak işittiklerim teşkil edeceğinden, esere «Başımıza Gelenler» adı verildi. Bu isim eserin mâhiyetini daha iyi ifâde edecektir.

Muhârebede bizzat bulunmuş olan ümerâ ve zâbitan kardeşlerimizin, bâzı eli kalem tutanları, harp vukuâtını günü gününe yazarak, sevkülceyş bakımından bir harp târihi neşr etmezler ise, ahlâfı, harbin fenne ve askerliğe ait olan kısmından mâlûmatsız bırakmış olacaklardır. Bu suretle vatandaşlık vazifesinde işledikleri büyük kusurun vebâl ve günâhının ağırlığını, kendilerinin hesap etmeleri lâzım gelir.

Hilâl - Salip çatışması

Devletler arası politik münâsebet ve hasedleşmelerin zarûrî neticesi olan anlaşmazlıklar bir tarafa, mâdem ki «Vahdet» ile »Salip» çatışmaktadır, mâdem

ki «Câmi» ile «Kilise» vardır ve kıbleleri ayrıdır... Mümkün değildir ki, bunların bağlıları anlaşarak, maksat ve emellerini birleştirip, müşterek bir menfaati müdâfaa edebilsinler...

Dünya, dünya olup durdukça ve her cemaat başlı başına siyâsi bir hayata ve müstakil bir varlığa sahip bulundukça; her biri, diğerlerininkine zıt olan menfaatlerinin temini, veya mazarratlarının def'i için, ötekilere karşı elde silâh, hücum ve müdâfaaya hazır olacaktır.

Şu halde, bulunduğumuz asırda, uğradığımız siyâsî musibet ve felâketlerin çok çeşitlilerine ahlâfımızın dahi fazlasıyla duçâr olacaklarında şüphe yoktur. Öyleyse, görüp geçirdiğimiz mihnet ve belâların derecesinden ve bunların sebeplerinden kendilerini haberdar ve âgâh eylemek boynumuza borçtur. Bu hususta susmak ise, günden güne ehemmiyet kazanan dünyâ ahvâline karşı, âdetâ affolunmaz bir hatâ veya hiyânet olur. Binâenaleyh karınca kaderince, milletime bir hizmette bulunmak için «Mâ lâ yüdrekü küllehu lâ yütrekü külluh» (15) hikmetinden aldığım cesâretle, aczime rağmen, şu sahifeleri karalamaya başladım.

Tarih ilminin değeri

Akıl bu ya! Fakir, önceleri tarih ilmine hiç ehemmiyet vermezdim. «Bilinmezse ne olur, lüzumsuz ve

---

(15) «Tamamı yapılamayan şey, bu sebeple terk olunmaz. Elden ne geliyorsa, o kadarı yapılır» mânâsına.

faydasız, yalnız bir bilgiçlikten ibârettir» der de, âdetâ bilinmesiyle bilinmemesini müsâvi tutardım.

Böyle düşünmeye hakkım da vardı ya! Çünkü bizde târihe dayanılarak hiç bir hakkın, umûmî olsun husûsî olsun, muhâfaza olunduğunu, veyahut tarih ile yeniden bir hak kazanıldığını veya siyâsî ve millî olarak bir intikam fikrinin beslenildiğini, yetiştiğim asır içinde görmemiştim.

Lâkin son olarak geçirdiğim tecrübelerin yardımıyla aklım başıma geldi de, anladım ki, meğer iş öyle değilmiş... Tarih o kadar mühim o kadar dikkate değer bir ilim imiş ki, tarih bilinmez ise, devlet gemisinin dümeni, istenilen semte doğru çevrilemez imiş. Târih bilmezlik, siyâsî olarak, devletçe büyük büyük noksan ve hataların vukuuna sebep olurmuş. Tarih, bir milletin bakıp bakıp da, varsa ayıp ve noksanlarını görüp düzeltmesi için, bir ayna imiş. Hakikatı gösteren ve ahlâfın nazarları önüne konan bu ayna, ayıp ve kusurları olmayan milletlerin ise, ümmetlerin mücâdele yeri olan şu dünya pazarına, cemâl ve kemâllerine şükr ederek, yakışıklı bir kıyâfet ile çıkmalarına yararmış.

Başkalarını ve eskileri bırakalım da, şu yakın zamanları ele alalım. Daha dört gün önce, Devlet-i Osmâniyye'nin emrü fermânına mahkûm olan ehemmiyetsiz bir Mora eyâletini «Yunan» şekline sokan, tarihtir. Sebebini her târih yazdığından ve herkes bilebileceğinden burada anlatmaya lüzum yoktur... Romalıları, Sırplıları, Karadağlıları, Bulgarları birer müstakil hükümet şeklinde, «Balkan hükümetleri» nâmıyle diril-

ten yine târihtir... Ermenilerin dili altında öte beri şeyler bulunduran, yâni âlemin nazarına kuvvetli bir siyasî varlık olarak çıkıp görünüvermek hevesini ve onlarda da zamanın modasına uygun milliyet aşkı ve kavmiyet sevdâsı uyandıran yine târihtir... Târih olmasaydı bin ikiyüz doksandört senesinde Rumeli kıtamız bir harp ü vegâ âteşgedesi kesilmezdi.

Elhâsıl bizim kolumuzu kanadımızı kırıp hareketsiz bırakan bozgun silâhı, hepimizin ve iş başındaki devlet adamlarımızın çoğunun, târihten ibret almayışımızdır. Hasımlarımızın şanlarının yükselme sebebi ise, her ferdinin, milletinin târihine ve kavminin sergüzeştine fazlasıyla vâkıf olup inanmasıdır.

Tarih şuuru milletleri diriltir

Canım bu ne şaşırtıcı tâlim, bu ne dehşetli tesirdir ki, Garb'ın canlı kavim ve ümmetleri bir yana, içimizde bulunup da vatandaş saydığımız Rumlar yok mu, işte bu Rumlar, yıkılıp ortadan kalkmış olan eski Yunan devleti ile, bozuk bir lisandan başka hâlen ahlâken, verâseten ve nesebeı hiç bir münâsebetleri olmadığı halde, târihin tesiriyle öyle müfrit kesilmişlerdir ki, Rumların ufacık bir diyakoz'u, Aristo ve Eflâtun'un halka-i tedrisinde perverşiyâb-ı kemâl olmuş bir hünerver; ve günlük azığını tedârikten âciz, miskin bir Rum palikaryası ise Makedonyalı İskender'in torunu imiş gibi bir çalımla varlık gösterir de, canlı kanlı bir asker oğlu asker kesilir.

Hatta fakir, gençliğin en parlak ve istidatlı zama-

nında kendi millî târihimizden hiç bir şey görmemiş, dünyayı Konya'yı anlamamış iken, görüşüp konuştuğum bâzı Ermeni hemşehrilerimizin ağzından, kendilerine mahsus şîve ile, Dikran'ın hayatını, Mertad padişahın târihini, Hayık'ın tercüme-i hâlini, Aramoğulları'nın eski şa'şaalı ikbal devirlerini işitir de, hayret içinde alık alık bakar idim. Bakın ki, bu millet eski târihlerini araştırıp öğrenerek, nasıl istikbâle yetişmenin hazırlığı içinde bulunuyor imiş.

Zannedersem bizde, kalb zaafı eseri olarak, zillet göstermek, şefkat dilenmek gibi pısırıklıklar, bir şahsın edep ve terbiyesinin delili sayılarak, âdet hükmüne girmiştir. Biribirimize bakarak, iş erleri addettiğimiz zincirsiz arslanlara karşı küçüle küçüle, hazm-ı nefs ede ede, bir dereceye gelmişiz ki, târihi değil hani neredeyse, hayat sebebimiz olan biçâre nefs-i nâtıkayı bile hazm ile, buhara dönüp bütün bütün yok hükmüne gireceğiz.

Bu tedâvisi güç hastalığın ilâcı için çeşitli şeyler lâzımsa da, bunların en mühimi târihtir. Hemen iddia edebilirim ki, adamcasına yazılmış muhâkemeli bir târih, yalnız başına insanı canlandıracak, hârika bir kudrete mâliktir. Hakikaten öyle bir târih, ölüleri mezardan çıkarır derlerse inanılsın. Lâkin târihteki yüce hisler ve rûh, aydınlık bir fikirle beraber olarak, akıllı bir mürşit ve mürebbî eliyle, gençlerin zihinlerine taşa nakş olunur gibi, yazılmalıdır. Din ilmi üstatlarına «Mürebbiy-ül ervâh» denilirse, târih muallimlerine de — kıssahanlara değil ama — «Ebul hamâse» denilmelidir. Çünkü ruhların siyâsî vücûdu hamâsetle kaimdir.

Mekteplerimizde okunan tarih

Bir milletin tıynet toprağına, muhâkemeli bir târih muallimi gayret ve hamiyet tohumunu saçar. İş adamı olmak üzere yetişecek olan evlâd-ı ümmetin fikrini aydınlatarak, onları milletinin saadetini temin etme yoluna sevk eder. Ders esnâsında vereceği müşahhas ve mantıkî misallerle, talebelerini hayalperest olmaktan kurtarır. Halkın zihnine mâkul olana inanma melekesini yerleştirir.

Yoksa bizde şimdiki halde mekteplerde okutulan târihe, târih dersi okunuyor demek abestir. Bunları dinleyenler birer yazıcı, anlatanlar ise masalcıdır. Kıssahanların, Hamzanâme ezbercilerinin, meclislerin süsü oldukları zamanlarda bile «Kıssadan maksat azîzim hissedir» darbımeseli, halkın ağzında sâdece söz olarak dönüp dolaşıyordu.

Ne uzağa gidiyoruz, Milâdın 1870 senesinde Almanya ile Fransa arasında büyük bir harp olmuştu. Bu harpte Almanlar gâlip ve muzaffer olarak Paris'i zapta kadar yürümüşler ve bütün Fransa'nın çiğnenmesine karşılık, Alman birliği kurulmuştu. Bu meselenin gizli ve ince taraflarına vâkıf olanların yazdıkları bâzı eserlerde, Almanya'nın, gözler kamaştıran o şa'şaalı muzafferiyetine «Muallimlerin Zaferi» adı verilmiştir. Çünkü 1870 vak'asından evvelki bütün savaşlarda, Prusyalılar Fransızların kudret ve azametlerinin mağlubu idiler.

Fransızların devam edip giden hakaretlerine mukavemet etmek ve bu hâlin intikamını almak için çâ

reler arayan sabırlı, ciddî ve birlik taraftarı Alman muallimleri, Bonapart gâilesi ortadan kalktıktan sonra kurulan mekteplerde, vatan evlatlarının zihnine intikam fikrini ve birlik hevesini ektiler. Bunu, geçmiş vakaları misal vererek öyle sağlam bir şekilde akıllarına yerleştirdiler ki, çok geçmeksizin bütün Almanya mücessem bir fazîlet hâline girdi. İşte o kahramanca fazilet ile eski düşmanları olan Fransızların mağrur burunları kırıldı; kibirli bayrakları başaşağı edildi. Ne büyük muvaffakiyyet!

Harp facialarını unutmayalım

Amanın dostlar! Zaman, aman vermiyor; masalcılık ile iş bitmiyor. Asrın terakkilerinin, hayret verici yüz bin türlü eseri birden meydana attığı bir sırada ne icap ediyorsa himmet edip, mâkul hareket ve işlerle mukabele ve müdafaada bulunmak lâzımdır. Çünkü şaka değil, hakikatin fasih beyânı, ya imtisâl ya itidâl, gülbankini çekiyor. Türkçesi: «Ya bu diyardan gitmeli, ya bu deveyi gütmeli!» nidâsını ulülebâbın kulağına her taraftan bağırıp duruyor.

Ve Nesîmî'nin dediği gibi:
«Çalındı kıyâmetin nefîri
«Ey sağır işitmedin safîri» (16)

Siyâsî varlığımız daha elde iken, ahlâf-ı kirâm, ümmetin ahlâkına musallat olan fesâdın izâlesine,

---

(16) «Ey sağır! Kıyamet borusu çalındı; ama sen duymadın!»

hasbeten lillâh, el birliğiyle çalışsınlar. Kahramanlık ruhunu ve milliyetin devâm aşkını en hücra yerlerdeki köylerin mekteplerine bile sirâyet ettirecek, gâyet parlak fikirli muallimler arasınlar, yok ise icat eylesinler. Bize ve bizden evvelkilere ait olan tarihleri tetkik ederek, geçmiş vakaları iyice öğrensinler.

Bilhassa muhârebeden sonra Bulgaristan'daki kardeşlerimizin görüp geçirdikleri halleri ve zulümleri duçar oldukları ikinci bir Endülüs fâciasını unutmasınlar (17). Bir üçüncüsüne düşülmemek için gerçekten uyanık bulunsunlar... Ve yolunu bulurlarsa, bizim de intikamımızı alarak, ruhlarımızı şâd ve handân eylesinler.

Ve billâhit tevfik.

5 Muharrem-ül harâm sene 1306 (18)

---

(17) Bulgaristan'daki müslümanların başına gelenler «Zağra Müftüsünün Hatıraları» adlı kitapta anlatılmaktadır. Bu eser 1001 Temel Eser Serisinin 24 numaralı yayınıdır.

(18) 11 Eylül 1888.

BİRİNCİ KISIM

★ 93 HARBİNDEN ÖNCEKİ VAKALAR

★ BOSNA - HERSEK, KARADAĞ, SIRP VE BULGAR İSYANLARI

★ TERSANE KONFERANSI

★ MEŞRUTİYETİN İLANI

★ HARBİN SEBEBİ NE İDİ

★ MİDHAT PAŞA'NIN FİKRİ

★ AHMET MUHTAR PAŞA'NIN İKAZI

Anlatmak istediğim Rusya muhârebesinden iki yıl önceydi. O vakit «İttifâk-ı Müselles» denilen ve Almanya, Avusturya ve Rusya'nın ittifâkı ile meydana gelen birliğin himâyesinde olarak bir «Panislâvizm» dolabı çevrilmek istenmişti.

Bosna - Hersek, Karadağ, Sırp ve Bulgar isyanları

Bu cereyanın tesiriyle Hersek tarafında Nevesin adındaki kazada gayri-müslim ahali ayaklandı (19). Osmanlı hükümeti ve mültezimlerinin zâlim idaresine tahammül edemediklerini bahane olarak öne süren isyancılar, aslında asıl halk değildi. Bunlar, Rusya devletinin taarruz ve tecâvüzüne öncülük eden, meşhur âsi Karadağ haydutları idiler. Mahallî hükümete karşı bir ayaklanma ile tutuşturulan bu ihtilâl ateşi, ancak iki buçuk üç sene sonra, mâhut Ayastafanos muâhedesiyle sönebildi.

Devlet-i Aliyye, Bosna ve Hersek ihtilâllerini

(19) 13 Nisan 1875 (1292).

bastırmak için ordular hazırlayıp sevk eder ve eşkıyâ muharebeleri ile uğraşırken, Karadağ emâreti resmen ilân-ı harp ederek hudûdu geçti. Buna karşı askerî tedbirler alınmaya çalışılırken, Sırbistan emâret-i mümtâzesi de hudûdu aşarak, itâatten çıktı ve irtibâtı kesti. Ona karşı da ordular, fırkalar sevk olundu, redifler silâh altına alındı.

Çok geçmeden Bulgarlar da ayaklandı. Çobanlık ve ziraatçilikten başka bir şeyle, bilhassa savaş ve hamâsete dair herhangi bir şeyle meşgul ve alâkadar olduğunu evvelden beri bilmediğimiz bu millet de «Panislâvizm» denen husûmet kaynağından verilen kumandanın tesiriyle ve muhtelif yerlerde, meşrû hükümetine karşı isyan ediverdi. Bunların da tedip ve tenkilleri için gerekli askerî kuvvetler gönderildi.

Elhâsıl Devlet-i Aliyye'nin Rumeli kıtası, hemen tamamen denecek kadar harp ateşi içinde kaldı. Bütün âsilerin, Allah'ın yardımıyla, işleri bitirildiği sırada, Rusya devleti, yüzünden maskesini atarak düşmanlığını gösterdi. Harp ilân ederek, Devlet-i Aliyye'ye karşı bizzat meydana çıktı. İşte o zaman müslümanların felâketi de katmerleşti.

Karadağ nasıl isyan etti, harpte ne gibi vukûat geçti, askerimiz nasıl gâlip ve ne sebeple mağlup oldu; Sırp cephesinde neler görüldü, ordularımızın taarruzunda hissedilen yavaşlığın sebepleri ne idi; Bulgarla hangi vesilelerle, nerelerde, nasıl savaşıldı?...

Bu hususların, yazılmasını o havâlide cereyan eden vakaların içinde bulunmuş, işi gözü ile görmüş veya hakikatleri vesikalarla öğrenmiş olanlara bırakı-

yorum. Fakir, yalnız Anadolu cihetinin ahvâlini hikâye edeceğim. Anlatacaklarımın çoğu gözümle gördüğüm veya vazife icabı elimle yazdığım şeylerdir.

Fakat asıl mevzûa girmeden evvel, şuracıkta biraz durarak, işin politik tarafını da bilebildiğim kadarıyla kısaca hülâsa etmek isterim ki, gelecek nesillerde bir ibret ve dikkat fikri uyansın.

Avrupalılar her işimize karışıyorlar

Osmanlı ülkesinde yaşayan hristiyanların «Gerek hükümetin idâre tarzı sebebiyle, gerekse Türk, Kürt ve Çerkeslerin kaba ve mağrur tabiatlerinin neticesi olarak, hâkim ve mahkûm millet ayrılığına düşüp, bunun iki tarafın anlaşmasını önlediği ve neticede hâkim milletin zulmüne karşı himâye edilmeleri» bahsi Avrupalılarca eskiden beri ileri sürülüp dururdu. Fakat bu husûsun devletlerin müdâhalesine sebep olacak şekle girivermesi 1856 yılında oldu. Meşhur Kırım muhârebesinden sonra, bu senenin içinde akd olunan Paris muâhedesine «Hristiyanların haklarının korunması gerektiği» maddesi konmuştu.

Gerçi biz de, etrâfımızdaki Avrupalı komşularımızın mâkul olan idâre tarz ve usullerine uymayan bütün idârî hâl ve hareketlerimizin tanzim ve ıslâha muhtac olduğunu itiraf ederiz. Biliriz ki, komşuların idâre âhengine işlerimizi uyduramadığımızdan dolayı bu işlerin hakikatine vâkıf olanların nazarında, pek falso düşmekteyiz. Yine biliriz ki, cihandaki her işin fâili olan Cenab-ı Hak tarafından, umûmî âhenge uy-

mayan bir idâre telinin, kulağının çekilip çevrilerek herkese uydurulması umûmî bir tabiat kanunudur.

Ama gerçek, yani Avrupalıların asıl maksadı böyle samîmî değildir:

«Bâtıl hemîşe bâtıl ü beyhûdedir, velî
«Müşkil budur ki sûret-i haktan zuhûr ede.» (20)

Hak sözü gereğince onlar her ne kadar iç yüzlerini saklamaya çalışsalar da, bizler iyice bilmeliyiz ki, maksatları, idâremizin düzelmesi ve siyasî varlığımızın sağlamlaşması değil, devletin nüfuz ve şevketinin kırılması, ve enkazından istifade etmek için de varlığının temelini teşkil eden esasların tahrip edilmesidir. İş bu noktaya gelince ise bizim için, «İki el bir baş içindir» diyerek çalışmaktan başka çâre kalmaz.

Bizi paylaşmada anlaşamadılar

Lâkin «Bağla ve tevekkül et» düsturu gereğince önce deveyi iyice bağlamalı sonra da Allah'a dayanarak hukukumuzu korumaya çalışmalıyız. Yani, evvelâ müdâfaa kuvvetimizi tamamlamalı, bundan sonra «Geleceğiniz varsa göreceğiniz de var» sözünü Allah'ın izni ile serbestçe söylemeliyiz. Çünkü «Onların arasına kıyamete kadar sürecek düşmanlık ve kin saldık» şeklindeki Kur'an kelâmı hükmünce, devletler arasındaki rekabetin, siyasî mevcûdiyetimizin şimdi-

---

(20) «Bâtıl dâima bâtıl ve faydasızdır. Ama güç olan, (İşin kötüsü), hakikat şeklinde ortaya çıkmasıdır.»

ye kadar devam etmesine sebep olduğunu inkâr etmeyelim.

Şunu da bilelim ki:

Her devlet, gerektiğinde kendi başına ve kolaycacık hazm edebilmesi için, Devlet-i Aliyye'nin kuvvet ve kudret kazanmasını istemez. Bunlar devlet ağacımızın kurutulmasını, felâketlerle dal ve budağının kırılıp kopmasını arzu ederler. Fakat asıl gövdenin, kendisinden başkasının baltasıyla devrilmesine râzı olamazlar.

Devletlerin herbirinin, dâima böyle bir maksatla hareket eder bulunmaları, Devlet-i Aliyye idârecilerine korunma ve ilerleme yolunda faydalı olmuştur. Bu sâyede umûmî hayat gücümüz, herşeyin arasından sıyrılarak meydana çıkabilir, bunun için gerekli vasıtalar hazırlanabilirdi. Fakat:

Müşkilî nîst ki âsân neşeved
Merd bâyed ki hirâsân neşeved» (21)

Hatta, ne yazık ki girilecek ve ilerde anlatılacak olan Rusya muhârebesinde bile iş «Ne yapalım, iki el bir baş içindir» denilecek dereceyi bulmamıştı.

Ummadıkları oldu: Harbi biz kazandık. Ama...

Her ne ise «Akacak kan damarda durmaz» darbımeselini teselli makamında yâd ederek, sadede dönelim.

---

(21) «Kolaylaşmıyacak zorluk yoktur. Ama cesur ve ehil adam olursa...»

Devletler:

«Rumeli'de vukua gelen ihtilâlleri, Devlet-i Aliyye kendi başına bastıramaz. İş kendiliğinden istediğimiz şekle girer.»

İnancıyla pusuda beklerken, hiç umulmadık bir şekilde, muntazam ve yeter sayıda mevcutlarla çıkarılan ordularımız, önlerine çıkan isyancı engel ve mukavemetlerin köklerini söke söke Çetine ve Belgrad'a doğru yürüyüverdiler. Bulgaristan'daki isyan ateşi de yine askerin kahramanlığı ile tamamen söndürüldü. (22)

Bu hâl devletlerin araya girerek müdâhale etmeleriyle neticelendi. Devletin siyâsetini idâre eden diplomasi merkezinden, ordularımıza:

«Durunuz ve sizinle savaşanlarla hemen mütâreke yapınız.»

Kumandası verildi.

O vakit, derhal Avusturya başvekili bulunan Kont Andraşi, görünüşe göre iyilik sever bir aracı sıfatı ile, fakat aslında bütün devletler adına ve âsilerin haklarını korumak vazifesi ile meydana çıktı. Ortaya öyle bir teklif attı ki, gâlip olduğumuz halde mağlupmuşuz gibi sulh yapıyorduk Karadağ'a birtakım yerler veriyor, Sırbistan'ın istiklâlini tasdik ediyor, Bulgaristan'a idârî muhtâriyet tanıyor, nâzikâne bir tâbir ile «hudutları tashih ediyor» duk.

Devlet-i Aliyye, Andraşi'nin bu lâyihasına haklı olarak itiraz ederek işi devletlerin hakemliğine arz

---

(22) 29 Ekim 1876 (1293).

etti. Devletler, kendi murahhaslarından meydana gelecek bir konferansın İstanbul'da toplanarak, işe bir hâl çâresi bulması fikrinde birleştiler. (23)

Hakkımızı nerde arayalım

Bunun üzerine Dersaadet'te, Kasımpaşa'daki Bahriye Nezâreti Divanhânesinde konferans toplandı. Burada, Andraşi lâyihası'nı esas alarak yürütülen müzâkerelerin neticesinin, yine Devlet-i Aliyye'nin istiklâl hukûkunu ihlâl edici birtakım haksızlıkları ihtivâ ettiği esef ile görülüp anlaşıldı.

Fakat artık, devlet için de görünürde:

— «Amanın haksızlık ediliyor; iş öyle değil, bir kere de beni dinleyiniz.»

Diyebileceği ve mürâcaat edebileceği bir başka mahkeme kalmadığı için, mecburen kendi kendimize Meclis-i Umumî'ler toplayarak, bu tehlikeli işe bir çâre aranması lâzım geldi. (24)

Aslında, işin olacağına varacağı mâlumdu. Fakat hiç olmazsa meclislerin azalarının arttırılması ile mesûliyetin paylaşılması yolu tutuldu.

O esnâda ise, merhum Sultan Abdülaziz hazretleri henüz hal' olunmuştu. İstibdat idaresine son verildiği sevinci ile herkese bir yenilik hevesi gelmiş;

---

(23) Tersane konferansı: 23 aralık 1876 (1293).

(24) Meşrutiyet 23 Aralık'ta ilân edilmiş ve Meclis-i Mebusan henüz toplanamamıştı. Bu sebeple, Tersane konferansının teklifleri görüşülmek yani harp veya sulha karar vermek üzere, 18 Ocak 1877 de 180 müslim ve 60 gayrimüslim temsilciden mürekkep bir «Meclis-i Umûmî» toplanmıştır.

Devlet-i Aliyye'nin hakikaten kanuna bağlı bir devlet ve Osmanlı Ümmetinin de meclise dayalı bir millet olacağı kanaat ve itimadı —yanlış olarak— hâsıl olmuştu.

Midhat Paşa

Sadâret makamında bulunan Midhat Paşa'nın ise halkın bu arzûsuna uymakta olduğu zannediliyordu. Hakikatte ise herkes —Midhat Paşa'da bulunan hürriyet şevk ve neşesinin arkasına düşerek —bir gürültü ve bağırtı ile ve bir yenilik aşkı içinde, istikbâlin karanlıklarına doğru akıp gidiyordu. (25)

Bizimle ilgili hususlarda her zaman görünüşe göre hükm eden Avrupa matbuâtından bazıları bile:

«Uyuyan arslanın kendi gayreti ile ele geçirdiği avı elinden almak mümkün ise de, uyandıktan sonra kolay değildir. Panislâvizm fikirlerini teşvik edenler beyhûde yere yorulmasınlar, artık arslan daldığı gaflet uykusundan uyandı. Yâni Türkler Kanûn-i Esâsî'yi ilân ederek, istibdat idaresine son verdiler. Vatanlarının her hakkına sâhip ve hatta bir avuç toprağına varıncaya kadar onu müştereken kullandıklarını anladılar, rüştlerini isbat ettiler. Bundan sonra Avrupalılar ve bilhassa Moskoflar kısmetlerini başka kapıdan arasınlar.»

Diye alkışlıyarak yazdıkları tesirli makalelerin verdiği neşe ve sevinç ile hepimiz mağrur olmuştuk.

---

(25) Mithat Paşa'nın ikinci sadareti idi. (19 Aralık 1876 - 5 Şubat 1877).

Akıllıca sözleri kimse dinlemedi

İşte ekserisi bu şekilde sevinç illetine tutularak, hayallerinin şarabı ile sermest olmuş kimselerden meydana gelen müşâvere meclislerinde:

«— Konferansın teklifleri kabul olunamaz; devlet yaşarken, üzerinden canlı bir uzvu kesilemez; bütün varımızı vatanın uğrunda fedâya hazırız; bütün vatan evlâtları o müşfik annenin müdâfaası uğrunda bu geçici hayatı terk etmeyi cana minnet bilir!»

Gibi kalaylı yaldızlı cümleler, Türkçesi beylik sözlerle atılan fişekler, halkın kısa görüşlülerini avutacak kadar parlak görünüyordu.

Hatta bir aralık, sâbık Hicaz Valisi merhum Hâlet Paşa gibi derin düşünceli, tecrübe sahibi ve sözü dinlenir kimseler tarafından:

«— Bunun arkasının bir Rusya muhârebesi ile neticeleneceğinde şüphe yoktur. Kendimizi telâş ve hiddete kaptırmasak da konferansın tekliflerini iyice bir gözden geçirip düşünsek; bir noktada birleşip anlaşmanın çârelerini arasak; devletin ve ibâdullâhın selâmetine daha uygun hareket edilmiş olur.»

Yolunda, bin türlü ihtiyat ile sarf edilen sözler, hazır bulunan kahramanlar tarafından fevkalâde bir şiddet ile red ve tel'in edildi.

O sırada Borsa Komiseri olan Âbidin Bey:

«— Geçmiş şühedânın ruhları, ümmetin kahraman evlâtlarını teyit için bu mecliste hazır bulunmaktadırlar. Onlardan utanalım da kanları ve canları bahasına feth ettikleri beldelerin devlete olan bağını za-

yıflatacak, halkın himmet ve gayretini kıracak sözlere ehemmiyet vermeyelim!»

Diyerek, Hâlet Paşa'nın sözünü boğazına tıkadı.

«— Mâlî gücümüz buna dayanamaz, ne yapacağız?»

Diye tereddütle fikrini beyân ederek, tedbir alınmasını isteyen akıl ve basîret sahiplerine karşı ise:

«— Nakdimiz yoksa da, elhamdülillah şu kadar milyonluk kâimemiz vardır. İcap ederse o kağıt parayı daha çok basarız.»

Fikri, esef olunur ki, tek çâre olarak beyân olundu.

Şûrâ-yı Devlet âzâlarından Rifatpaşazâde Rauf Beyefendi de:

«— Bütün varlığımızı fedâ eder ve ispermeçet mumu yakacağımıza, kırmızı dipli yağ mumu yakarak, Allah'ın izniyle hasmımıza karşı müdâfaada bulunuruz.»

Gibi teselli verici kuru bir vaad ile reylerin ekseriyetini kendi tarafına çekti.

Ama ileride görüleceği gibi, sonradan girilen Rusya muhârebesinde, Paşalar ve Beyler hazerâtı, eski ihtişamlarının âvîzesi altında rahat ve istirahatte oldukları halde kırmızı dipli mumu alıp da harp belâsı ile kendi dertlerine yanıp yakılmak, esnaf ve çiftçinin, kısacası bu fakir ve bedbaht milletin payına düştü!

Meşrutiyetin İlânı

Devlet ise bir taraftan meclislerdeki bu heyecanı konferansçılara gösterip, onların tamah ve ümitlerini biraz kırmaya çalışıyor, bir taraftan da Sırbistan ve Karadağ'dan gelmiş olan murahhaslar ile, anlaşma zemini arıyormuş gibi müzâkere ve pazarlığa girişme vâdilerinde geziniyordu. Bu sırada Midhat Paşa da yakın dostlarıyla beraber Kanûn-i Esâsî'yi hazırlıyordu.

Böylece konferansçılara:

«— Devlet yalnız hristiyan teb'asının hâlini düşünmeyip, idâresindeki herkesi refah ve emniyetin nimetlerine kavuşturmak istiyor. Bunun için de, sizin bize teklif etmeyi bile hatırınıza getirmediğiniz meşrûtiyet idaresini, işte kendiliğinden ve fevkalâde bi lütuf olarak ilân eyledi.»

Denilecekti.

Bu tedbir ile, ve belki bazı ufak fedâkârlıklara da katlanarak, Sırplılar ve Karadağlılar susturulacak, Bulgaristan için istenilen idârî muhtâriyet verilmemiş olacak ve devlet de meşrûtî idâreyi ilân ederek bir ikbâl ve yenilik devrine ayak basacaktı.
has bulunan Hâriciye nâzırı Safvet Paşa, olur olmaz

Devlet-i Aliyye'yi temsîlen konferansta murahdiyerek, üç aşağı beş yukarı, harâretle müzâkerelere dalmış ve Frenklerle boğaz boğaza uğraşmakta olduğu bir sırada, bütün askerî mevkilerle gemilerden kıyâmet koparcasına toplar atıldığı işitildi. Ortalıkta

fevkalâde dehşetli bir hâdisenin zuhûr ettiği anlaşılıyordu. (26)

Safvet Paşa münâzara ve hitâbet etmekte iken, hazır bulunanları hayrete düşürüp şaşırtan top seslerini işitir işitmez, daha önceden işin aslını bildiğinden:

«— Müjdeler olsun, işte istediğimiz oldu. Artık bundan sonra çekişmeye lüzum kalmadı. Devlet-i Aliyye, Kanûn-i Esâsî'yi ilân etti. Devlet idâresi konstitüsyon şeklini aldı. Bütün Osmanlı teb'ası eşit haklara sâhip kılındı. İslâmlık ve Hristiyanlık tâbirlerini bundan böyle yalnız câmi ve kiliselerde işiteceğiz. Bütün vatan evlâtları yüce «Osmanlılık» nâmı altında, zâten ve eskiden beri tanınmakta olan temel hürriyetlerine kavuştular. Bu işittiğiniz toplar Kanûn-i Esâsi'yi tasdik etmek üzere çıkan hatt-ı hümâyûnun Bâbıâlî'de okunduğunu halka tebliğ ve müjde ediyor.»

Diyerek ve «Bu suretle bizim de işimiz bitti» demek istiyerek konferansı o günlük dağıtmak istedi. Ama, anlaşılan o mösyöler, ya Osmanlı milletlerinin o kanûnu muhâfaza edecek istidâda fıtraten sâhip olmadığını bildiklerinden veyahut bunun da daha önce pek çok misalleri görüldüğü gibi, Avrupa milletlerini aldatıp avutmak ve vakit kazanmak için kurulmuş yeni bir hile dolabı olduğunu anlamış bulunduklarından olmalı ki:

«— Bize ne? Biz işimize ve müzâkeremize ba-

---

(26) Birinci Meşrutiyet'in ilânı: 6 Zilhicce 1293/23 Aralık 1876

kalım. Ortada görüşmelerin kesilmesini icap edecek mühim bir sebep göremiyoruz.»

Kararı ile Safvet Paşa'ya cevap vermişler.

«Rusya ile harp cinnetimizi ilân etmektir»

O sıralarda telgraf ve gazetelerin tesirli yazılarla, bütün Osmanlı ülkesinde Karadağlılar, Sırplar ve Ruslar aleyhinde uyandırdıkları şiddetli galeyan en yüksek derecesine varmıştı.

«— Ya hepimiz ölürüz veyahut elbirliği ile vatanımızı muhâfaza ve müdâfaa eder, namusumuzla yaşarız.»

Sözü, delikanlılarla beraber, tefekkür ve tecrübesi eksik fakat yaşı artık, bâzı ağır kanlıların bile vird-i zebânı olmuştu.

Hatta bu sıralarda biz de Erzurum'da bazı dostlarla toplanıp geceleri sabahlara kadar:

«— Muhârebe olur, olmaz; olmalı mıdır, olmamalı mıdır?»

Diyerek kafa patlatırcasına münâkaşa ederdik. Bu esnâda, içimizden bilgi ve tecrübe sahibi biri çıkar da:

«— Amanın! Siz muhârebelerin ne demek olduğunu bilmiyorsunuz. Karşımıza çıkacak olan Moskof'un ocaklar söndüren nasıl bir felâket olduğundan haberiniz yok... Bizim müdâfaa imkânlarımız noksan, bilhassa muhârebenin esas dayanağı olan para hiç yok. Ordularımız iki seneden beri Rumeli'de âsilere karşı kan döküp, can veriyor. Devletçe büyük masraf-

lara giriliyor... Moskof ise yorgun değildir; silâh ve techizâtı fevkalâde mükemmel, dinç, talimli ve kalabalık olan ordularıyla, birdenbire üzerimize uğrarsa, mutlaka batarız, biteriz. Şimdiki siyasî yerimizi de kaybeder, kim bilir ne şekillere gireriz... Bu iyi bir şey değildir. Tehlikeden kaçınmak da gereklidir.»

Diyerek fikir yürütürse, kendisine «vatan hâini» demesek de, hafif ve kıt akıllı sayar, sözlerini vehim ve korkaklığına verir, hakikaten üzülürdük.

O sıralarda bizim bu münâkaşalarımıza çok üzülen ve sonradan uzak görüşlü bir zat olduğu anlaşılan, dördüncü ordu merkez kumandanı Mirliva Ali Rıza Paşa da bunlardan biri idi. Vaktiyle Kırım muhârebesinde bulunmuş, iki tarafın askerini ve askerliğini görüp ölçmüş olduğundan:

«— Bu hâl ile biz muhârebe edemeyiz. Edersek aklın karşısında cinnetimizi ilân etmiş oluruz.»

Der, bu fikrinde şiddetle sebât ederek herkesi iknâya çalışırdı.

Fakat İstanbul'dan peşpeşe gelen haberlerden, işin, kendi fikrinin aksine doğru geliştiğini ve sonunda neticenin korktuğu şekle varacağını anlamıştı. Bu zât korkunç âkibetin dehşetini düşüne düşüne aklını oynatarak, bir gece intihar etmiş, âlemin dağdağasından kurtulup gitmiştir.

El yumruğu yememiş olan...

«El yumruğu yememiş olan, kendininkini demir muşta sanır» derler. Âleme kahramanlık taslayan biz

hazretler de zıddını görmediğimizden, ordu merkezlerinde toplanmış olan tabur tabur askerleri, intizamla koşulup talim meydanlarına çıkan takım takım top bataryalarını, yapılan büyük istihkâmları, içindeki harp âletlerini gördükçe ve tersanedeki zırhlı gemilerimizin düşmana korku verecek derecede mükemmel olduğunu gazetelerden okudukça:

«— Ruslara karşı durmak ne demek, dünyaları bile titretiriz!»

Zan ve hayal ederdik.

Karadeniz'in tek hâkimi olduğumuzu tasavvur, eder bu yüzden de işin aslını bilenlerden azar işitirdik.

Gerçi kitap ve gazetelerde Rusya'nın da birkaç misli fazla askerî kuvvetlerinin mevcut olduğunu okuyor isek de onunki gâip bizimki hâzır, onunki duyulan bizimki görülen olduğundan «Şunîden key bud mânend-i dîden» (27) hükmünce, kendimizi üstün görüyorduk.

Halk bu ıztıraplı keşmekeş ile meşgul iken, konferansçılar da bir harbe meydan vermemek arzusuyla gayret ve aracılık etmekte idiler. Fakat bu gayretlerin faydasız olduğu, Konferansça verilen kararın devlet tarafından resmen reddolunmasiyle anlaşılınca her devlet kendi murahhasını geriye aldı. Fakat yine de ümitler bütün bütün kesilmeyip; işe, top patlatılmaksızın bir çare bulmak emeliyle Londra'da siyasî toplantılara devam olundu. Bu esnada idi ki, Midhat Pa-

---

(27) «Hiç işitmek görmek gibi olur mu?»

şa, kendi yaptığı Kanûn-i Esâsî'nin 113. maddesinin kurbanı olarak Avrupa'ya sürüldü. (28)

Her ne ise... Midhat Paşa'nın yerine, galiba o vakit Nâfia Nâzırı olan Edhem Paşa hazretleri sadrazam nasp olunarak, devletin idâresi o hazretin eline tevdî kılındı.

Londra'daki görüşme ve aracılıkların neticesi olarak hazırlanan «Londra Protokolü» bu sırada devlete tebliğ olundu. Bu yeni tasarı, İstanbul Konferansı kararlarını epeyce değiştirmiş olduğu halde Meclis-i Umûmî'de müzakere edilerek reddolundu. Bu da tabiî olarak Rusya muhârebesini netice verdi. Ve kâne emrullâhi kaderen makdûra. (29)

Harbin sebebi ne idi

Harbin sonunda devletin uğradığı zararlar karşısında ıztıraba düşen fertler ve ümmet efkârı harbe girilmesinin sebeplerini ve buna taraftar olan şahısları lânet ve nefretle anıyorlardı. Bu esnâda herkes, başka başka maksatlar güderek, muhârebe sebeplerine yerli yersiz birer kalıp giydirmek istiyordu.

Kimisi:

«— Merhum Sultan Abdülaziz devri ortalarından beri söz ve fiille devlet işlerine karışmayı âdet edin-

---

(28) 5 Şubat 1877... Fakat tarihî vesikalar daha dikkatle ve hakikat adına tetkik olundukça, Paşa'nın buna müstahak olduğu meydana çıkmaktadır.

(29) Meâli: «Allah'ın emri şüphesiz gereği gibi yerine gelecektir.» Ahzab Sûresi, 38. âyetin sonu.

miş olan milletin fikrini, devlet idaresinden başka tarafa çevirmek ve meşgul etmek için bir muhârebeye lüzum görülmüştü. Bu sebeple bir harbe netice verecek olan teşebbüsler yapıldı.»

Fikrini öne sürüyor.

Bir kısmı:

«— Hayır, böyle bir siyasî karışıklık olmasaydı, bütün memleketi çiftlik, halkını ise kul ve köle sayan Saray'ın ve Saraylılar'ın, Kanûn-i Esâsî'yi ve meşrûtiyeti kabul etmeleri mümkün olamazdı. Bu siyasî buhran sayesinde millet için bir azadnâme elde edivermek için, işin bu şekle sokulmasına vekillerce lüzum görüldü.»

Diyor.

Bazısı da:

«— Hayır! Lüzûmundan fazla serbestlik taraftarı olan Midhat Paşa'nın ateşli fikirleri, serbest sözleri, yâni «Ya ölelim, ya namusumuzla kalalım» gibi heyecanlı ve halkın hoşuna gidip fevkalâde tesir edecek şekildeki konuşmaları üzerine işin önü alınamadığından, bu derecelere vardı. Hatta, eğer muhârebeye kalkışılmayıp da Karadağ ve Sırbistan'a bazı yerler terk olunup, Bulgaristan'a da hafifçe bir muhtâriyet verilse idi, galeyana gelmiş olan umûmî efkâr hükümet aleyhine ayaklanır, çok yolsuzluklar, sayısız münâsebetsizlikler vukûa gelirdi.»

Şeklinde fikrini beyân ediyordu. (*)

(*) Sulh yapıldıktan sonra fakir, memuriyetle Girit adasına gitmiştim. Avrupa'da sürgün bulunan ve seyahatle vakit geçiren Midhat Paşa'nın mürâcaatı üzerine, kendisinin Memâlik-i

Ahmet Muhtar Paşa'nın ikazı

Uzun bir müddet yanında bulunacağımı ilerde beyan edecek olduğum Anadolu ordusu kumandanı Gâzi Ahmet Muhtar Paşa ile bir gün, bu harbin sebep olduğu idârî, mâlî ve askerî zararlarımızdan söz ederken, Paşa:

Şahâne'den Girit'e gelip oturmasına Padişah'tan müsaade çıkmıştı. Fakir, Girit'te iken Midhat Paşa da oraya geldi. Daha önce hiç bir münâsebetimiz olmadığı halde onun ve bizim Girit'te uzayan ikâmetimiz sebebiyle tabii olarak tanışıklık peyda oldu. Bu tanışıklığın verdiği cesaretle:

«— Devleti böyle büyük bir tehlikenin içine atmış olan bu harbin çıkmasına sebep ve mecbûriyet acaba nereden geldi?»

Diye merâkımızı gidermek için kendisinden soruldu. Yüksek sesle bir «Ah!» çekerek, dedi ki:

«— Andraşi'nin lâyihası ve İstanbul Konferansı'nın kararları, hep yanlış ve aşırı bir takım taleplerden ibâret idi. Bunu çeke çeke mümkün olacak bir dereceye kadar inceltmenin ve kopacağının anlaşılacağı noktada bağlayıvermenin gerekli olduğu ve bu şeklin daha uygun olacağı devletçe görülmüştü. Buna dair İngilizlerle de gizli ve mahrem olarak konuşulmuş müsbet bir cevap da alınmıştı. Hattâ siyasî görüşmeler neticesinde Devlet-i Aliyye'ye tebliğ olunan Londra Protokolü de bu mühim maksat gereği olup talepleri pek ziyâde ehven hâle koymuştu. Bu protokolün daha tebliğinden önce benim İstanbul'u terkedip çıkmam iktizâ etti. Vapura bindirilip de Akdeniz'e doğru açıldığım esnâda, Londra kararlarının bizce ne şekilde karşılanacağını tahmine yardım edeceğinden, yerime kimin sadrâzam tâyin olunacağı helecanı ile Brendizi'ye vardığımda Edhem Paşa'nın nâil-i mühr-ü hümâyûn olduğunu telgraf haberi olarak öğrendim. Vatanın uğrayacağı belâ ve felâketleri düşününce âdeta dizlerimin bağı çözüldü, bir tarafa yığıldım kaldım.»

«— Dersaadet'teki konferans toplandığı sırada ben Hersek taraflarında Karadağlılarla muhârebe etmekte idim. Konferansın tekliflerini devletin kabul etmediğini ve konferansın dağılacağını işittim. Devletin politikasına müdâhale etmek vazifem hâricinde iken, fakat devletin hayrını isteyen bir bendesi olduğum için herşeyi göze alarak, o sırada serasker olan Redif Paşa'ya gâyet mühim bir telgraf yazdım. Devletin Rusya ile muhârebeye girmekten çekinmesini bildirdim. Bu telgrafım husûsî mecliste okununca: «Muhtar Paşa seferberlikten ürkmüş ve korkmuş olmalı» diyerek beni Girit valiliğine, Süleyman Paşa'yı da müşirlikle benim yerime Karadağ kumandanlığına tayin eylediler. Arası yirmi gün geçmeksizin Anadolu harp ordusu kumandanlığı vazifesiyle Erzurum'a gönderildim.»

Demiş ve yazdığı telgrafın müsveddesini çantasından çıkarıp okumam için bana vermişti. Meselenin aslına dair birçok mühim fikirleri ihtivâ eden bu telgrafın, kendisinin izni ile, bir suretini o vakit almıştım. Şimdi yeri geldiği için aynen buraya naklettim:

«Hersek'te Trebin'den:

«Huzûr-u Hazret-i Seraskerî'ye,

«Bugünkü durum üzerine azıcık ve husûsî olarak fikrimi beyân etmeye kendimi mecbur gördüm. Şöyle ki: Gâlip olduğumuz halde haksızlıkla, mağlupmuşcasına sulh etmek; ilerde daha fazla zarara uğrayarak ve mağlup olarak sulh yapmaktan daha iyidir. Zira biz, Rusya'yı üçüncü derecede yani en hakir şekilde incitebilecek olan Tiflis, Kırım veya Beserabya-

yı taarruzla zapt edemeyiz. Çünkü gerekli imkânların onda dokuzundan mahrûmuz. Şâyet hudutlarımızı tamamiyle muhâfaza edebilirsek bahtiyarlıktır. Fakat bu da gâlip olarak sulh akd etmemizi temin edemez. Ama Bosna'yı ve dolayısıyla da Hersek'i muhakkak kaybederiz. İngilizler bizimle hudûda kadar gitmezler. Yalnız Boğazların ve etrafının sınırlı bir şekilde muhâfazasını deruhte edeceklerdir. İşte arzettiğim sebepler bizi mağlup olarak sulha oturtacaktır. Ama «Herhalde bunun sonu batmak değil mi varsın bir saat önce ne olacaksa olsun» denirse, hayır! Velev ümit (emir?) altında olsun, ebette yaşamak batmaktan evlâdır.

«Şimdi Konferans bizi karıştırmıyorsa da yine bizim yaşamamız için çalışıyor. O zaman ise bunun için çalışacak bir heyet bulunabileceği şüphelidir. Kaderde devletimizin yaşaması varsa bile, şimdi kabulünü imkânsız saydığımız teklifleri o vakit fazlasıyla yüklendikten başka, bir de harp tazminâtı belâsına dûçar olacağız. Hâsılı istikbâlin koyu karanlığına dalmaktansa şimdiki andlaşmayı haksız da olsa kabul etmek, devleti ikinci bir tehlikeden kurtarmaktır. Bilhassa şimdi gâlip bulunuşumuz sebebiyle bir miktar naz etme hakkına da sâhip olduğumuzdan, ilerde birçok zarara düçâr olmakla beraber bu hakkımızı da kaybedeceğimizden, bunu da elden kaçırmayıp, istifâde etmeye çalışmalıyız. Zira bu mesele, etrafında tutunacak hiç bir dal budak bırakmayıp dağlar gibi yuvarlanıp akmakta olan büyük bir sele benziyor. Şimdiye kadar gösterdiği çeşitli şekiller artık onun önün-

den kuvvet ile kurtulmanın muhâl olduğunu anlamaya kâfidir. Durumun hususiyeti sebebiyle fikirlerimi arz ediyorum. İyice tetkik buyurulmasını temenni ederim, efendim.

8 Kânunuevvel 1292 (30)

Ahmet Muhtar»

Doğruyu bulmak

Şimdi, bu kadar muhtelif rivâyetlerin hâsıl ettiği koyu karanlık içinden harbin çıkmasının gerçek sebebini şudur diye meydana koyuvermek, ahlâk ve yaratılışımıza uygun olan, eski ve yeni idâre tarzlarımızın tetkik ve mukâyese edilmesiyle mümkün olur.

Tarihimizdeki hâdiseler gösterir ki, bizde umumî efkâr olmadığından, memleket meselelerimiz, iyi veya kötü, daima şahsî gâyeye dayanan bir fikrin tesiri altında olarak şekilden şekile girip durmuştur.

Daha açık söylemek gerekirse, bu saltanat-ı müeyyede-i Osmâniyye, sırf hânedanın uğurlu elinin eseri olduğu gibi, yine o muhterem dâirenin, siyasî ve idârî durumlara bilmeyerek ve yersiz bir şekilde karışması sebebiyle mahv edilmiştir.

Hâsılı «İnsan düştüğü yerden kalkar» atasözünün aksine olarak, biz, kalkındığımız noktadan düştüğümüzü itiraf edersek, bütün başımızdan geçenleri

---

(30) 20 Aralık 1876.

hülâsa etmiş oluruz. Bununla da, muhterem kaarilerimizin affına sığınarak, elimizde kalanı korumak için bilinmesi gereken doğruyu söylemiş oluruz. Vallâhu yu'ti mülkehu men yeşâ. (31)

---

(31) Meâli: «Allah mülkünü kime dilerse ona verir» Bakara sûresi 247. âyetin sonu.

İKİNCİ KISIM

- ★ AHMET MUHTAR PAŞA'NIN ERZURUM'A GELMESİ
- ★ KUVVETLERİMİZİN MİKTARI
- ★ KARS'IN HÂLİ
- ★ DÜŞMANIN HUDUDU GEÇMESİ
- ★ BAYEZİD'İN DÜŞMANA TERK OLUNMASI
- ★ RUSLARLA KARS ÖNÜNDE SAVAŞ
- ★ BENİM TELÂŞIM

Rumeli kıtası ihtilâl ve savaş ateşleri ile yanmakta, bir taraftan da devletler arası muhâbere ve müzâkereler devam etmekte idi. Bu işin sonunda bir Rusya muhârebesinin kuvvetle muhtemel bulunduğu anlaşılarak hazırlıklara başlandı. Rumeli kıtasındaki Tuna ordusunun takviye ve arttırılmasına gayret gösterildiği gibi Anadolu tarafında da askerî hazırlıklar yapılıyordu. Dördüncü ordu redifleri akın akın silâh altına alınarak Erzurum'a doğru sevk olunuyordu. Bu sırada Rusya devleti de Kafkasya ordusunda aynı hazırlığı yaparak, Gümrü kalesini askerle doldurmuştu.

Kendimize lâzım olan zahireyi Ruslara sattık

Sâmih Paşa hazretleri Erzurum Valisi ve Dördüncü Ordunun müşiri bulunuyordu. Kendisinin müsâdesi ile Rusya Erzak müteahhitleri, zahiresinin bolluğu ile meşhur Kars ve civârındaki kazâların mahsullerini halktan satın alarak peyderpey Rusya ordugâhına götürmekte idiler.

Bir taraftan tedbir olarak çok miktarda asker yığıyor, diğer taraftan da kendi muhtaç olduğumuz za-

hireyi düşmana veriyorduk. Bu ters işin bize çok kötü neticeler tevlit edeceği âşikâr idi. Sâmih Paşa'ya defalarca ihtar olundu, anlatılamadı. Sonunda işin âkibetini gören bazı zevat, meseleyi İstanbul'a, baştakilerin dikkatine ulaştırdılar. Böylece İstanbul'dan gelen emir üzerine Erzurum ve Kars'tan dışarı zahire çıkarılması yasak edildi. Çok geçmeden Sâmih Paşa önce Erzurum valiliğinden az sonra da ordu müşirliğinden azl olunarak Girit valiliğine tayin edildi (*)

Fakirin muhârebeye gidişimin sebebi

Asker Erzurum'da yığınak yaptığı sırada, fakir, Erzurum vilâyeti Divan-ı Temyiz Mahkemesi (**) başkâtibi olarak bulunuyordum.

Bazı dostlarım ve bilhassa mahkeme reisi bulunan merhum Nâfiz Paşa'nın teşvikiyle, yerli halktan

---

(*) Sâmih Paşa'nın bu müsâmahayı, kötü bir kasıt veya hiyânet fikriyle gösterdiği hatır ve hayâle gelmez. Hiç bir Türk'ten dahi esâsen böyle bir hareketin çıkması mümkünsüzdür. Ama Paşa'nın bu işteki düşüncesizliği ve yanlış hareketi apaçıktır.

Paşa: «Devlet-i Aliyye ile Rusya politikası arasındaki gerginlik bir savaşla neticelenmeden, devletlerin aracılığı ile halledilebilir. Şayet böyle olmayıp da iş bir savaşla neticelense bile, elhamdülillah Kars kalesinde mevcut olan zahire orduya kâfidir.. Ahâlinin elindeki fazla zahireyi bir ecnebi memlekete satarak para kazanması fena mı olur? O halde varsın Kars havâlisindeki zahire de Rusya'ya gitsin» gibi yanlış ve noksan bir düşünce ile bu izni vermiş olsa gerektir.

Ama bu fikri hakikate uygun değildir. Çünkü bizim hem

iki tabur gönüllü asker teşkil eyledik. Taburların birisi «Milliye» ve diğeri medreselerdeki talebe-i ulûmdan müteşekkil olduğundan «İlmiye» idi.

Halkın yardımı ile, devlet hazinesine yük olmaksızın, bu askerin fakir olanlarını da tek tip olarak giydirdik. Her sabah tâlime devam edilerek birkaç ay zarfında, her türlü manevraya girilebilecek şekilde iki tabur muallem askere sahip olduk.

Bizim Milliye taburunun zabitleri hükümet dairelerinin ve halkın ileri gelen kimselerinden idiler. Taburun binbaşılığına muallim sıfatıyle, ordunun nizâmiye binbaşılarından birisi tayin olunmuş, askerin silâhı dahi ordu debboyundan verilmişti. Fakir, Milliye taburunda «sağkolağası» rütbesinde bulunuyordum.

Sâmih Paşa'nın azlinden evvel, Karslı Hatunoğlu nâmıyle meşhur olan Kurt İsmail Paşa hazretleri Erzurum valiliğine tayin olundu. Sâmih Paşa yalnız ordu müşirliğine ve Umum Anadolu Başkumandanlığı'na

---

ilerde artacak olan ihtiyacımız düşünülememiş, hem de düşmanımıza, muhtaç olduğu zahire kendi elimizle verilerek aleyhimize hareket etmesi kolaylaştırılmıştır. Her iki halde de âdetâ düşmana yardım edilmiştir. Fakat bu kötülüğün, herhalde yanlış bir hesaptan ve kendi fikrine körü körüne güvenmekten doğduğu unutulmasın.

(**) Bunları kaleme aldığım 1306 senesinde o mahkemeye «Mahkeme-i İstînâf» deniyor.

Ahmet Muhtar Paşa hazretleri tâyin olundu. Sâmih Paşa da Girit'e müteveccihen Erzurum'dan ayrıldı.

Muhtar Paşa'nın Erzurum'a gelmesi

Muhtar Paşa, Nisan'ın birinci günü Erzurum'a geldi. Karşılamak için hep beraber şehrin dışına çıkıldığında bizim Milliye taburunu da götürmüştük. Askerce karşılama merasimi ve selâm ifâ olunduktan sonra şehre dönüldü.

Hoş geldinize ve mevkiini tebrik için takım takım yanına gidip çıkıldığı sırada, fakir de taburumuzun zabitlerini huzuruna götürmüş idim. Memnun oldu. Öğüt verici bir konuşma yaparak zâbitlere, askerlik vazifesinin ne olduğunu anlattı. Bütün zabitlerle birlikte odadan çıkarken beni arkamdan çağırttı. Çünkü iki sene evvel vali ve yine ordu müşiri olarak Erzurum'da bulunduğu sırada fakiri tanımışlardı.

Buyurdular ki:

«— Pekâlâ! Bu askerliğinize diyecek yok. Ama şu kılıcı bıraksanız ve yine kalemi elinize alsanız da, birlikte, sâhici bir harbin icrâsında bulunsak, fiilen bir askerî vazife ifâ eylesek daha iyi olmaz mı? Teşkil ettiğiniz asker oyuncak gibi süslü ve sevimli şeylerdir, ama aslında bir gösterişten ibarettir. Harp sırasında bunlar, hiç bir işe yaramaz. Allah muvazzaf ve muntazam askerlerimizin eksikliğini göstermesin. Siz yine arkadaşlarınıza bir şey söylemeyiniz, onlar işlerine devam ededursunlar. Siz hemen kıyafetinizi

değiştiriniz, buraya geliniz. Zira yazılacak pek çok şeyimiz var.»

Bu emri alınca dışarı çıkarak kumandayı. Dördüncü Ordunun jurnal kalemi başkâtibi ve bizim taburun solkolağası Mehmet Ârif Efendi'ye bıraktım, elbisemi değiştirip Müşir Paşa hazretlerinin yanına gelerek, gösterdiği yeni vazifeyi ifâya başladım. Valimiz bulunan Kurt İsmail Paşa hazretlerine de bu durumdan malumat verdim. Çünkü memur olduğum için haber vermem gerekiyordu.

Hudut haritası yok

Muhtar Paşa hazretleri ordunun hareket hattını tayin etmek için, hudut arâzisinin büyük mikyasta yapılmış doğru bir haritası var ise bilmek ve görmek istedi. Vakti müsâit olunca da bütün hudut boyunu ve muhârebe hattı olmaya elverişli mevkileri bizzat gezip görecekti.

Yazıklar olsun ki, ordu erkânıharbiyesinden ve bütün askerî kalemlerden:

«— İhtiyacı karşılayacak derecede sağlam ve doğru bir haritamız yoktur. Olanlar da Almanyalı meşhur Kibert'in coğrafya haritasından kopya edilerek büyütülmüş şeylerdir.»

Cevabı alındı.

Yalnız beş on seneden beri yapılmakta olan Kars ve Ardahan ile o zamanlar henüz yapılmasına başlanan Bayezid'in yirmi saat kadar gerisindeki Ka-

rakilise'nin elde bulunan mevki haritaları gösterildi (*).

Erzurum'daki harp hazırlıkları ve mevcut kuvvetin miktarı

Erzurum mühimmat merkezi olmak üzere, Erzurum'un Rusya hududuna doğru ilerisinde ve hemen bir istikâmette bulunan, Kars, Ardahan ve Bayezid mevkilerinde kimler kumandandır; her birine kaçar

---

(*) Erzurum, Kars, Ardahan istihkâmları yapılırken, yani muharebeden beş on sene evvel bile oralarda birçok erkânıharp ümerâ ve zâbitânı bulunuyordu. Bunların içinden Kütahyalı Akif Bey gibi bazı gayretli zatlar: «Boş kaldığımız vakitlerde Rusya hududunu gezelim ve mufassal bir haritasını çıkaralım «teklifini, o zaman istihkâm komisyonu reisi bulunan Fosfor Mustafa Paşa'ya arzettiler ve izin istediler. Lâkin Fosfor hazretleri: «Aman, aman Allah aşkına böyle şeyleri karıştırmayınız. Nenize lâzım siz işinize bakınız» cevabıyla bu adamların teklifini reddetti.

Paşanın bu şekilde reddetmesi de: «Şâyet zabitlerimiz hudut üzerinde gezinirse, Rusya devleti kuşkulanır ve belki de devletimizden izâhat ister de kim bilir başımıza ne belâlar gelir. Veya idâresiz denilerek Paşa hazretleri oradan kaldırılır. Pekalâ rahat rahat otururken, fazladan bir gayret gösterip de başımıza iş çıkarmayalım.» korku ve düşüncesinden ileri gelmiş olsa gerektir. Pek iyi bildiğim tabiatı icabı Paşa hazretleri, kendisine bu teklifi yapan zatın, mutlaka zevzekliğine hükmetmiştir.

İşte efendim, çok derin düşünenlerimiz böyledir. Pek derinine gitmeyenler de yukarda zahire meselesinde hâli gösterilen Sâmih Paşa gibidir. İkisi ortasını bulmak pek güç şey vesselâm.

tabur asker konulmuştur; bunlar hangi taburlardır; ne kadarı nizâmiye ve ne kadarı rediftir; topları nasıldır; ne kadarı kale ve istihkâm ve ne kadarı seyyar topu ve topçusudur; cephane, mühimmat ve erzaklarının mevcudu nedir; bunların erzak ve levâzımları ilerde nereden nasıl temin olunacaktır; mekkâre, top çeken ve süvari alaylarının hâli ve hayvanların miktarı nedir?

Bunları tesbit etmek için ordu kayıtları incelendiği gibi telgraf ve yazı ile de muhabereler cereyan ettikten sonra anlaşıldı ki:

Ardahan'da istihkâmların haricinde, Ferik Kasap Hüseyin kumandasında on tabur piyâde ve iki batarya seyyar top; Kars'ta, Ferik Hüseyin Hâmi Paşa kumandasında otuzdokuz tabur piyâde ve altı batarya seyyar top; Karakilise'de, Tatlıoğlu Mehmet Paşa kumandasında on iki tabur piyâde ve iki batarya top... Ayrıca iki tabur Bayezid'de, dört tabur da Van cihetindedir. Mirliva Şahin Paşa kumandasındaki altı tabur ise Erzurum ile Kars arasındaki Pasinler kazâsının Horasan ve Karaurgan vesâire gibi köylerindedir.

Demek oluyor ki, bizim doğrudan doğruya asker işine giriştiğimizde altmışbeş tabur piyade, altmış kıta mücehhez seyyar top ve mevcudu altışar yüz neferli olarak üç alay da nizâmiye süvarisi vardı. Gerçi ordu aslında dört alay süvariye mâlik idiyse de, ileride görüleceği üzere ilân-ı harbin ertesinde hudut kordonlarında bulunan süvari ikinci alayı tamamen esir olmuştur.

İşte Erzurum'da bulunulan dört gün zarfında bu

kumandanların her birine talimatlar yazıp gönderilerek, düşmanın hududu geçmesi halinde icra edecekleri harekât bildirildi. Etraftaki vilâyetlere ve Dersaadet'e de yazılarak mekkâre hayvanları vesâir levâzımât istenildi.

Kars'a varış ve Kars'ın hâli

Üçüncü gün Müşir Paşa hazretlerine Seraskerlik makamından gelen bir telgrafta :

«Londra protokolünün reddi cihetine gidileceğinden (*) Rusya'nın sınırı her an geçmesi mümkündür, gâfil olunmaması dikkat ve teyakkuzda bulunulması tavsiye ediliyordu.

Bunun üzerine Nisan'ın dördüncü günü Muhtar Paşa, erkânıharp reisi Ferik Fevzi ve yine erkânıharp mirlivalarından Hasan Kâzım Paşaları yanına alarak ve fakir de beraberlerinde olduğum halde Erzurum'dan Kars'a hareket etti.

Nisan'ın sekizinci günü Kars'a varıldı. Kars'taki askerin pek az bir miktarı karakol olarak istihkâmlara konulmuş; geri kalanları ise şehir içindeki han, ev, ahır ve kahvehâne gibi yerlere balık istifi olarak doldurulmuş halde bulundu. Bu askere yalnız «halk yığıntısı» denir, asker denilemezdi. Zira asker seferber

---

(*) Bu protokol neden icap etmiştir, niçin reddolunuyor, içindekiler neden ibarettir? Bu hususlara dair mâlûmatı kaarilerimiz, o asrın tarihlerinde bulacaklardır. Bununla beraber kısa olarak mukaddimemizde de bahsi geçmiş bulunmaktadır.

halinde her tarafa hareket kaabiliyetli olur. Bizim Kars'taki askerimiz ise bir tarafa hareket etme kudretine sahip değildi. Çünkü mekkâre hayvanları ve diğer nakil vasıtalarına sahip olmadığından kötürüm bir haldeydi.

Ordu levâzımatını taşıyacak hayvan yok

Askerin çadırını cephânesini, kazmasını, küreğini, ekmek sacını vesâir zarurî levâzımâtını kaldırtmak için her tabur, en az altmış baş mekkâre hayvanına muhtaçtır. Böylece, çeşitli hizmetlerde kullanmak üzere ihtiyacımız olanlar hâriç iki bin beş yüz hayvan lâzımdı. Bunların beş yüzü bile elde değildi. Gerçi bin beşyüz kadar demirbaş mekkâre hayvanı var ise de bunlar, gülle, fişek vesâir levâzımât getirmek için iki gün önce mühimmat merkezi olan Erzurum'a yollanmışlardı. Dönmeleri en az onbeş gün sürerdi. Zaten bu hayvanlar da bulundukları işten başkasına koşulamazdı. Çünkü Kars'ın düşman tarafından muhâsara edilmesi muhakkak gibi olduğundan, bütün malzemesini hazır edip içini doldurmak en önde gelen bir işti.

Kars'ta mevcut olan asker şehrin etrafındaki bitişik istihkâmlara çıkarılıp, bu şekilde istihkâm içinde olarak müdâfaaya bırakılsa, düşman az bir kuvvet ile bu askeri uzaktan muhâsara ederek, geri kalan kuvvetlerini memleketin her tarafına yayardı. O zaman geride devletin ve milletin namusunu korumak için hangi kuvvete güvenecektik? Böyle bir imkân ol-

mayacağı gibi istihkâmlarda bekleyen askerimiz de uzayan muhâsaranın ve ümitsizliğin sebebiyle o halde bitip mahvolacaklardı.

Şu halde, düşmanı hudutta karşılamak, askerimizi hareketli müdâfaa yapan bir ordu şeklinde bulundurmak, mutlaka lâzım idi. Bunun için, askeri Kars'ın oniki saat ilerisinde bulunan hudutta Arpaçayı üzerindeki münâsip noktalara sevketmek gerekiyordu. Askeri oraya götürebilmek ise ancak mekkâre hayvanları ile mümkün olabilirdi.. Hâsılı mesele bir fâsit dâire hâlini almış, ucunu kulpunu bulup da işi yürütüvermek pek güçleşmişti.

Gerçi elde geniş zaman ve işin de beklemeye tahammülü olsa, birtakım imkânlar temini için gayret edilir ve bir şeyler yapılabilirdi de... Fakat sabaha ne olacağı bilinmiyor, belki akşama düşmanın hududu geçmesi bekleniyordu.

Böyle bir durumda, artık «Lâhavle» çekerek, akla en uygun bir hareket tarzı seçip, bu yolda elden geldiği kadar gayret sarf etmek ve ilerisini kaza ve kadere terketmekten başka çâre yoktu.

Kumandan hazretleri de mecbûren bu yolu seçti. Derhal Kars kazâsının köylerinden öküz arabası toplattırmak üzere etrafa kollar çıkarıldı.

Huduttaki zahirelere el koyma hazırlığı

Kars'taki ambarlarda askerin beş altı aylık yiyeceğine yetecek kadar buğday vardı. Fakat seyyar ve seferber hâle konulmak, yâni hudut boyuna çıkaril-

mak istenen askere de buradan yedirmenin doğru olmayacağı düşünüldü. Çünkü bu takdirde gelecekte ne olacağı belli olmayan Kars kalesi ihtiyatsız bırakılmış olacaktı.

Hudut boyuna sevk olunacak askerin muhtaç olduğu zahirenin yine hudûda civar köylerden aranması düşünüldü. Tam bu sırada, yukarıda bahsi geçen, Sâmih Paşa'nın gafletinden istifade eden Rus erzak müteahhitlerinin topladıkları zahirelerden haber alındı. Bunlar, aşırdıkları zahirenin büyük kısmını, sonradan konan yasak sebebiyle huduttan geçirememiş, hudut boyundaki köylerde kurdukları ambarlara koymuşlar imiş.

Kumandan Paşa, Kars mutasarrıfı Şefik Paşa'ya, Kars'taki Rusya konsolosuna hitâben bir yazı yazdırdı. Bunda meâlen:

«İçerde zahireye olan şiddetli ihtiyacımız sebebiyle, dışarı çıkarılması daha önce yasak edilmiş ve hudut ötesine geçirilemeyip civardaki köylerde Rus tüccarları tarafından depo edilmiş bulunan zahirelere, Nisan'ın onikinci salı günü ölçülerek el konulmak üzere memur tayin olunmuştur. Sahiplerine, vaktin râyicine göre bedelleri ödenecektir. Zahirenin ölçülmesi sırasında zahire sahiplerinin de o gün ambarlarının başında bulunmaları lâzımdır. Zikr olunan salı günü gelinmediği takdirde, memurlarımız onların gelmesini beklemeksizin zahireyi ölçüp kaldıracaklarından miktarı hakkında vereceğimiz habere kanaat olunması gerekecektir.»

Demekte idi.

hududû geçer de, bazı mâniler sebebiyle Kırım muhârebesinde olduğu gibi bir müddet olduğu yerde kalırdı. Bu takdirde bizim askerin, sırf düşman hududu geçtiği için ta Bozkale'ye kadar ric'at etmesi uygun olmazdı.

Düşmanın hududu geçmesi

Bir taraftan Ahmet Muhlis Paşa'nın arkasından diğer taburların gönderilmesi için hazırlık yapılıyor, diğer taraftan da düşmanın daha önce taarruza kalkması halinde askerin Kars istihkâmlarına ve for denilen münferit istihkâmlara ta'biyesi plânları yapılıyordu.

İşte bu faaliyetler sırasında, bahsi geçen Salı günü, huduttaki kordonumuzdan gelen bir pusula vaziyeti değiştirdi.

Pusulada:

«Moskof'un, Nisan'ın onikinci, yani doksandört senesi Rebiulâhir'inin dokuzuncu Salı gecesi (32) hududu geçtiği ve geceleyin kordonlardaki karakol kulübelerini abluka edip, bütün hudut boyunda karakol halinde bulunan süvari ikinci alayı efrâdını kâmilen esir eylediği»

Bildirilmişti.

Haberi getiren adamın da ifâdesi aynı şekilde idi... Ortalık alt üst oldu.

Sonradan tahkik olunduğuna göre Kars'a doğru

---

(32) Milâdi 24 Nisan 1877.

taarruza geçen ilk düşman ordusu topçu, süvari ve piyade olarak elli bin mevcutlu bir kuvvet imiş.

Herkesi bilemez isem de, benim fikrim ve şuurum dehşetle doldu. Çünkü serde gençlik ve tecrübesizlik olduğu gibi top ve tüfek benzeri kan çıkartıcı şeylere de mesleğim icabı, alışık değildim.

Bilhassa bu sıradaki vazifem dolayısıyla işin iç yüzünü bildiğimden ve ne kadar tehlikeler gelebilir ise hepsini işitmiş ve yazmış olduğumdan, kendimi teselli edecek bir yol bulmak ve içimde kabaran dehşeti bastırmak için hayli güçlük çektim.

İş sahileşince nutkum tutuldu

Halbuki ortalıkta barut kokusu yok iken, tanıdığım pek çok kimseler gibi ben de, hamiyetperver bir dille kahramanca konuşmaları ağzımdan eksik etmezdim. Dışardan bakanlar, beni, fevkalâde cesur ve kahraman diye bilirlerdi. Lâkin iş sahileşince, nutkum tutuldu. Ama gerçek iş erlerini hiç değişmemiş buldum; onları yine telâşsızca işlerine devam ediyor gördüm.

O sırada Kumandan Paşa, işe dair öteye beriye yazılmak üzere hayli telgraf ve yazıların kaleme alınmasını emr ediyordu. Bu arada istediklerinden birisi de, yazı ile ve devletçe ilân-ı harp edilmeden, hududu geçip bizim süvâri alayını gâfil avlıyarak esir eylemiş olduklarından dolayı Rus ordusu kumandanına bir protesto yazılması idi.

Yazdığımız protestoyu:

«O alaya, kaidelere göre, harp esiri diyemeyeceğimizden, herhalde iâde olunmaları gerektiği»

Neticesi ile bitirmiştik.

Rusya kumandanı bizim protestoya hiç kulak vermedi ve esir ettiği bir neferi bile iâde etmedi ya! Her ne hâl ise...

O anda emr olunan şeylerin hepsini yavaş yavaş yazdım ama bir kere ürkmüş ve altüst olmuş bulunan âsâbıma söz geçirmek için hayli zahmet ve sıkıntılar çektim. Bunları yazmaktan maksadım, geniş vakitte lâf ile âlemi feth etmenin insana pek kolay görüldüğünü bildirmektir.

Yukarıdaki tafsilâttan da anlaşılmıştır ki, zahireyi yakmakla vazifeli olan Rahmi Bey işi yetiştiremedi ve o kadar zahire düşman eline geçti. Sonraları çektiğimiz ihtiyaç ve sıkıntılar ilerde anlatılacaktır.

Düşman ilerliyor

Çarşamba günü üç tabur daha seferber edilerek Ahmet Muhlis Paşa kumandasındaki livâya katılmak üzere Subatan'a gönderildi. Fakat o gün akşam üzeri, Ahmet Muhlis Paşa, Rus fırkalarının ilerlemekte olduğunu bildirdiğinden, aldığı tâlimat gereğince beraberindeki dokuz tabur ile doğruca Bozkale'ye gelmesi emri gönderildi.

Bu taburlar, Bozkale'ye geçmek üzere Perşembe günü Kars'ın önüne geldiler. Ahmet Muhlis Paşa, Kars'a alındı. Taburlara kumanda etmek üzere Ferik Mehmet Muhlis Paşa ile Mirliva Şevket Paşa askerle

birlikte, eskiden karar verildiği gibi Bozkale'ye gönderildiler.

Bozkale denilen yer, bir köy harâbesidir. Yoksa, müstahkem bir mevki değildir. Sadece elverişli bir mevkie sahip olduğu için asker oraya konulmuştu.

İlân-ı harbi bildiren ferman

Rusya devletinin hududu aşarak hücuma geçtiği Salı gününün, bizler, yukarda bahsi geçen zahirenin elimize geçmemesi için bilhassa seçildiğini tahmin etmiştik. Halbuki bu vak'anın ertesi günü Seraskerlik makamından alınan telgrafnâmede, Rusların Anadolu ve Rumeli cihetinde aynı gün ve saatte hududu geçtikleri yazılı idi. Bu takdirde bizim tahminimize pek de yer kalmamış ise de, zahire meselesinin işe biraz tesiri olduğu yine de pek uzak sayılmadı.

Telgrafla gelen ve ilân-ı harbi bildiren fermanın sûreti şudur:

«Kars'ta Dördüncü Ordu-yu Hümayun Müşiri Ahmet Muhtar Paşa'ya.

«Dördüncü Ordu-yu Hümâyûnum Müşir-i Hamiyyet-semîrim Muhtar Paşa,

«Rusya devleti, devletimizle münâsebetlerini keserek ilân-ı harb eylemiş olduğundan, bizim dahi Hak teâlânın inâyetine ve ümmet-i Muhammed'e rahmet sebebi olan Peygamber-i zîşânımızın imdâd-ı mâneviyesine sığınarak silâha sarılmamız lâzım geldi. Mâlûmunuzdur ki biz sulh ve âsâyişe düşmanlık etmedik. Ve hattâ şimdiye kadar elimizde silâh ve kalbimizde

sulh arzularını tuttuk. Hayırhâhımız ve dostlarımız olan devletlerin âsâyişi muhâfaza etmek için ettikleri nasihatları dinleyip o yolda birlikte çalıştık. Lâkin düşmanların maksadının, hukuk ve istiklâlimizi ve memleketimizi mahv etmek olduğu ve bunlar fedâ olunmadıkça, isteğini yerine getirmenin mümkün olmadığı anlaşıldı. Ve hiç bir meşrû sebebe dayanmaksızın üzerimize hücuma kalktı. Cenâb-ı Hak, en yüce hâkim, hak ve adaletin koruyanı olduğundan, zafer ve selâmetimizin, ilâhî takdire de uygun olduğu ümidimizdir.

«İnşaallahu teâlâ askerimizin cesaret ve gayreti, ve sâdık teb'amızın maddî ve mânevî ittifak ve himmeti ile düşmanımız merâmına eremez. En hayırlı yardımcı olan Rabbimizden ümid ederim ki, askerimiz, Osmanlılığın şeref ve şanını ve cedlerinin vatanını muhafaza edip, beni mahcup etmezler. Kumandanızda bulunan bütün ümerâ ve zâbitâna, ve evlâdım olan askerlerimize selâm-ı mahsûs ederim. Devlet ve millet kendilerini bugün için büyütmüş olduğundan, kendilerinden beklenilen gayret ve hamiyet ve şecâati bugün hakkıyla ve tamâmiyle isbât etsinler.

«Kumandanıza tevdî edilmiş bulunan askerlerimizin muhâfaza ettikleri mevkilerin her bir taşı ve her bir karış toprağı, atalarından ve vatan kardeşlerinden nice bin gâzi ve şehidin gazâsı ve ömrü bahasına satın alınmıştır. O yerleri, düşmanın taarruz ve tecâvüzünden korusunlar.

«Askerlerimiz mukaddes vazifelerini yaptıkça, Allah'ın nusreti ve Peygamberimizin imdâd-ı rûhânîsi

kendilerine rehber ve hayır dualarımız dâima onlarla beraberdir. Osmanlı milleti, **asker kardeşlerimizin**(33) memleketlerinde olan evlâd ve iyâllerinin muhâfız ve hizmetkârıdır. Padişahları dahi her şeyde kendileriyle beraber olup, hilâfet ve saltanatının en büyük ve mukaddes sancağı uğrunda canını fedâ etmeye hazırdır. Allah yardımını ihsân eylesin. 12 Nisan sene 1293» (34).

Telgrafnâme-i hümâyûnun geldiği gün, bir toplantı, bir alay tertip olunarak, her zamanki teşrifat ile okunamadı. Çünkü Kars'taki bütün askerî zevat ile hattâ ahâli ve memurların hepsi bir telâş içinde, mühimmat ve malzemelerin hazırlanması, sevki ve yerleştirilmesi ile meşguldüler. Halkı işinin başından bir saat bile ayırmanın mümkün olmadığı bir zamanda idik. Bu hal alışılmış merâsimin ifâsına mâni oldu. Yalnız, fermânın sûretleri çıkarılarak fırka ve livâ kumandanlarıyla Kars mutasarrıfına gönderilmekle iktifâ olundu.

O gün Ardahan'dan Batum'dan ve Bayezid'den de düşmanın hudûdu geçtiği haberleri geldi. Fakat bilhassa Bayezid mutasarrıfı ile belde idare heyetinin ordumuza gönderdikleri sınır tecavüzü haberi, pek dehşetli ve telâşlı feryad ve figanlarla dolu olduğundan, onun burada etraflıca anlatılmasına lüzum görüldü.

---

(33) Anlıyamadığımız bir sebeple —belki baskı hatası olarak— asıl metinde altı çizilmiş olan iki kelime, burada siyah dizildi.

(34) 24 Nisan 1877.

Esas tertibata göre Bayezid'in durumu

Yukarıda zikr olunduğu vechile Bayezid'in içinde iki tabur asker bulunuyordu. Bu taburlara Kumandan tarafından verilen tâlimatta, Rusya devleti Bayezid tarafından hudûdu geçer de, esas şehre girmeye kati olarak niyetli ve kararlı olduğu anlaşılırsa, bu iki taburun muhârebeye tutuşmaksızın Bayezid'i terk ederek Van cihetine doğru çekilmesi ve burada, Bargiri denen mevkide Ferik Fâik Paşa kumandasında toplanacak olan fırkaya katılması emr olunmuştur.

Fâik Paşa'ya da, Van fırkasını teşkil etmek üzere Erzurum'dan Van'a gönderildiği sırada verilen emirde:

«Kendisinin Van'a varır varmaz o havâlideki dört redif taburu ile, henüz toplanılmamış olan Elbak kazâsı redif taburunun teşkilini hızlandırması; Van valisi bulunan İşkodralızâde Hasan Paşa ile birlikte o havâlideki aşiretlerden elde edecekleri ve bir de devlete, Kürt kabilelerinden çok miktarda toplayacağını Şeyh Abdullah Efendinin va'd ettiği süvârî ve piyâde muâvine askerlerini alarak Bayezid'e doğru ilerlemesi; şâyet Bayezid düşman eline düşmüş ise oradaki iki taburu fırkasına katarak Bargiri mevkiini tutması; Van cihetine de bir perde hattı teşkil etmesi; icabına göre Bargiri'den ileri yürüyerek, kuvvetlerinden ordunun diğer fırkalarını dahi faydalandırmak için Kırkkilise ve Eleşgirt taraflarında bulunacak olan Tatlıoğlu Ferik Mehmet Paşa kumandasındaki fırka ile temâsını devam ettirmesi; Başkumandanla da muhâberesini eksik etmemesi».

Tâlimatı, memur olduğu vazife olarak kendisine söz ve yazı ile tenbih olunmuştu.

Bayezid mutasarrıfının telâşı

Bayezid mutasarrıfı Ali Kemâlî Paşa, merkezin bu plânlarından ve buna uygun olarak verilen emirlerden habersiz olduğundan:

«Moskof hududu aştı. Bizdeki iki tabur müdâfaaya kâfi değildir. Bize imdat etmenin çaresine bakın!»

Diye telgraflı mazbatalarla kıyâmeti koparıyordu.

Bu taraftan ise kararın aslı mutasarrıfa bildirilip de ahâliyi ye'se düşürmemek için:

«İşin çâresine bakılacaktır, makılacaktır.»

Gibi cevaplarla orası avunduruluyor idi.

Daha sonraları, mutasarrıftan:

«Yarın düşman Bayezid kasabasının önündedir. Böyle mühim bir mevki ve memleket hiç düşmana terk olunur mu? Bu kadar ahâli ve âcizlerin esâretine insaf nasıl katlanır? Bu hale Allah'ın ve Padişah'ın rızâsı yoktur!»

Diye günde birkaç defa ilişikli ve itirazlı telgraflar gelmeye başlayınca bu taraftan da aldırılmamaya başlandı.

Sonunda, düşmanın hudûdu tecâvüz ettiğinin üçüncü gününde gelen telgrafta:

«Düşman şehrimize yaklaştı, teslim olmamızı istedi. İki taburdan ibâret olan askerimiz Bargiri cihetine doğru çıktı gitti. Askerin kumandanına, müdâfaa

ettik. Günâhı, vebâli ve mesûliyeti sebep olanların edelim fikrini anlatamadık. Biz de hükümet heyeti ile beraber, ağlayarak halkı ve memleketi düşmana terk boynuna olsun. İşte vilâyet merkezi olan Erzurum'a doğru Bayezid'den çıkıp gidiyoruz.»

Gibi hasbihal ve şikâyetler bulunuyordu (*).

Bayezid'in terk olunmasının sebebi

Mevkiin haritasına bakıldığı takdirde de anlaşılacağı üzere Bayezid, Rus ve İran hudutlarının birlestiği yerdedir. Hele Bayezid'in sol tarafı yirmi saat kadar geriye doğru tamamen Rusya hududu ile çevrilmiş haldedir. Rus hududundan Bayezid tarafına iki geçit vardır. Birine Cilli diğerine Musun gediği denir. Cilli gediğinden gelen yol Bayezid'in önüne çıkar. Nitekim düşman askeri de bu defa Bayezid'e buradan yürüdü. Musun gediği ise Bayezid'in yedi sekiz ve belki de on saat kadar gerisinde olduğundan, buradan gelecek olan düşman doğruca Karakilise'ye ge-

(*) Dersaadet, etrafımızdaki vilâyetler, Erzurum ve diğer çeşitli askerî mevkiler ile cereyan eden haberleşmeler, işin ehemmiyeti dolayısıyla, ekseriya şifreli telgraflarla vuku bulmaktaydı. O vakit ise Kumandan Paşa hazretlerinin refâkatinde fakirden başka yazı yazacak kimse olmadığından, geceli gündüzlü dûçar olduğum meşgûliyet, hemen beşer tâkatinin son tahammül derecesine çıkmış idi. Hatta gece yarılarına kadar yazarken olduğum yerde uyuyakalıp, sabahleyin uyandığımda, elimden düşmüş olan işin alt tarafını yazdığım günler olurdu. Geçmişteki böyle mühim ve acâip zamanların hâlini, şimdiki aciz ve tembelliğim ile mukayese olsun diye buracığa kayd ettim.

çerek Bayezid'in arkasını alır. O vakit Bayezid'in Erzurum, Kars ve diğer askerî noktaların hepsiyle ilişiği kesilmiş olur.

Her nasıl olursa, harp fenni kaideleri gereği, bulunduğu mevkiin elverişsiz olması sebebiyle, Bayezid'in harp sırasında düşmana terk olunarak, yakınlarında başka bir müdâfaa noktasının aranması zarûrî imiş (34).

Bu sebeple Muhtar Paşa hazretleri de hesabını ona göre tutarak Eleşgirt fırkası ile Fâik Paşanın Van fırkasını teşkil ederek, bu fırkalardan istifade etmeyi ciddî olarak düşünmüşlerdi.

İleride sırası geldiğinde görüleceği üzere, eğer bu fırkalar hesaplarını doğru yaparak, kuruluş sebeplerine ve askerliğin gâyesine uygun hareket eylemiş olsaydılar, devlet ve milletin şan ve namusu daha güzelce korunmuş olurdu. Her ne ise, geçmişe üzülerek vakit geçirmeyelim.

Rus ordusunun Kars'ın önüne gelmesi

Taburların Bozkale'ye gönderildiği Perşembe gününün ertesi Cuma günü herkes işiyle gücüyle meşgul olup, fakir de hükümet konağında vazifemin ifâsı ile uğraşıyordum. O aralık ortalıkta bir gulguledir koptu. Dışarı sofadaki halkın sağa sola koşuntuları, mer-

---

(34) Tergoukasof kumandasındaki Rus fırkası 30 Nisan 1877 de Bayezid'e girmiştir. Orada bulunan küçük bir Türk kuvveti şehri derhal terk etmiştir.

divenlerden kalabalık çıkıp inenlerin patırtı kütürtüleri, beni hâli soruşturmaya mecbur etti. Cevap olarak: Düşmanın Kars'ın önüne geldiğini, bir fırka süvarinin ise şehrin arkasına geçmekte olduğunu işitmeyeyim mi!

Derhal atımı istedim. Çantamı, evrâkımı toplayarak, tabancamı boynuma asıp, çizmelerimi giydim.

Ben atımın gelmesini beklerken, Kumandan Paşa bindi gitti. Arkasından binenlerin ve piyâde olarak koşanların haddi hesabı yoktu. Herkes çekildi.

Benim telâşım

Koca hükümet konağında benimle, kapının önünde bekçi bir çürük zaptiyeden başka kimse kalmadı. Âlem başıma darlaştı. Kalb helecânından tâkatim kesildi. Böyle tehlikeli ve dehşetli bir bekleyiş ânında geçen dakika ve saniyelerin uzunluğu aylar ve yıllara bedel oluyor. Bunu ancak tasavvur ve tecrübe sahibleri tahmin edebilirler. İşte bu hâl ile geçirdiğim yarım saatten sonra benim Şaban Ağa silâhını kuşanarak kendi atına binmiş ve benimkini de yedeğine almış olduğu halde geldi.

Meğer bizim hayvanın misafir olduğu evin sahibi olan kadınlar evde yok imişler de, onları buldurup kapıyı açtırıncaya kadar böyle gecikmiş.

Hayvana bindim, ama nereye gideceğimi ve Kumandan Paşa'nın nereye gittiğini bilmiyorum. Zaten becerikli bir adam değilim. Memleketin de yabancısıyım, sokakları tanımam, ne yapılacağı belli değil,

şehrin içinde bir gulguledir gidiyor. Ne oluyoruz, ne yapacağız diye, çoluk çocuk, karı kızan, ağlayıp feryad ediyor. Kıyametin korkunçluğu o gün Kars'ta tecessüm etmiş gibi görünüyordu. Ne dehşetli manzara, ne üzücü durum! Memleketimizin hiç birinde Rabbim bir daha emsalini göstermesin.

Bozkale'ye gidişim

O sırada aklıma, Kumandan Paşa'nın Kars'ın geri tarafındaki Bozkale'ye gitmiş olacağı geldi. Burada dokuz tabur asker bulunuyordu. Ben de oraya gitmeye karar verdim.

Bunun üzerine de beni bir telâş aldı:

«— Yanında vazifeli olduğum zat Bozkale'ye gitti. Bu kadar mühim evrak yanımda olduğu halde ben kaldım. Ortalıkta gördüğüm gulgule ve telâştan, düşmanın Kars'ı çevirip muhâsara ettiği anlaşılıyor. Şimdi çıkmak da mümkün olmaz. Bu memlekette kimseyi tanımam. Muhâsarada kalacağım ve kim bilir ne müthiş haller göreceğim. Aman yâ Rabbel âlemin, sen lutf et! Yâ delîl-el mütehayyirîn bana rehberlik eyle!»

Diye bende dualar ve niyazlar kıyâmet gibi... Elhâsıl insan bir kere kendisini vehim ve hayâle kaptırırsa, zihnindeki vesveseden teşekkül eden Şeytan ordularının resm-i geçidi başlıyor. Evhamlı kimseler iyi bileceklerinden uzun uzadıya tarife kalkışmak abestir.

Bir kere Bozkale'ye gitmek kararını vermiş olduğumdan, bu sefer, yolda Rus süvarilerine rastlamak

ihtimali beni dehşete düşürdü. Zaten kapıldığım hayret ve korku hâli, hiç bir fikrimde isâbet ve hakikatten eser bırakmamıştı.

İşte bu hal ile sokakta rast geldiklerime Bozkale'nin yolunu sorarak ve dörtnal gide gide şehrin kenarını buldum.

Sokakta durmakta olan ihtiyarca bir hâtundan yolu bir daha sorayım dedim. Ama sorduğuma soracağıma da pişman oldum.

Zira hanım nine benim atın dizgininden tutup da:

«— Be bilmem ne! Be bilmem ne!»

Diye dünyada ne kadar kötü söz ve küfür varsa hepsini sayıp döktükten sonra:

«— Bu kadar zaman ikrâmımızı gördünüz. Sizi kışın besledik, giydirdik, kuşattık, hürmet ettik. Evlerimizi size verdik. Bunun sebebi, işte böyle bir günde dinimizi, malımızı, ırzımızı, memleketimizi düşmana teslim etmemeniz içindi... Şimdi düşman gelir gelmez, nereye kaçıyorsunuz? A hainler! A bilmem neler!...»

Diye haykırıyor, ben ise, elinde çalıntı mal bulunmuş tellâl gibi, etrafıma şaşkın şaşkın bakınıp imdat istiyordum.

Bir zaman sonra:

«— A vâlide, ben asker değilim, benim başka işim var. Bozkale'ye gidiyorum. Sizi korumak için asker getireceğim. Sen lutf et de şu yolu bize göster.»

Diyebildimse de ne gezer! Çattığımız belânın hiddetini teskin edebilmek mümkün değil!...

Kadıncağız, hâlin dehşetinden hâsıl olan şaşkın-

lıkla kendini kaybederek ateş püskürüyor. Nihayet atı teptim, kadının elinden güç hal ile yakamı kurtardım. Karşılaştığımız başka kadınlara sora sora yolu düzelttik.

Dikkat buyurulursa, geçtiğimiz sokaklarda erkek namına kimseye tesâdüf edilmediği anlaşılır. Sebebi sonra öğrenilecek.

Bozkale'deki askerin düşmandan haberi yokmuş

Ne ise, bin belâ ve zahmet ile Bozkale'ye vardım. Muhlis ve Şevket Paşaların çadırını bularak indim. Paşalar, fakiri evvelden bildiklerinden, herhalde rengimden ve öyle bozuk düzen yanlarına gelişimden şüphelenerek, dikkatli ve mânâlı nazarlarla birbirinin yüzüne bakıyorlardı.

Hoş beş, merhaba filandan sonra, ben, Kumandan Paşa'nın oraya gelip gelmediğini veyahut yeni bir haber gönderip göndermediğini sual ettim.

«— Hayır gelmedi ve haber göndermedi.»

Dediler.

Zan ve tahminimin yanlış çıkmasından dolayı al bende bir merak daha!

O sırada Şevket Paşa yanıma sokularak:

«— Ne var, ne yok? Sen böyle boş yere buraya gelmezsin. Mutlaka bir şey var.»

Dedi.

Ben de hikâyeyi olduğu gibi nakl ederek:

«— Şu tepenin üzerinden bakarsanız, Moskof fırkalarını görürsünüz.»

Dedim.

Meğer bîçârelerin meseleden hiç haberleri yokmuş. Benden bu sözü işitmekle onlara da bir bozgunluk geldi, neşeleri kayboldu. Düşman hemen önlerine gelip çatıvermiş gibi bir telâşla ayağa fırladılar. Binbaşıları miralayları çağırdılar. «Hazır ol, silâh başına» boruları çalındı. Ortalığın hâli değişti. Bütün asker çadırlarından dışarı uğradığından çadırlar yıkıldı. Mühimmat ve zahire yüklendi; asker silâh aldı; tabur ve alay düzenine girdi.

Yolda Rus süvarisini görürsek

Onlar işleriyle meşgul oladursunlar, fakir de zihnimde Kumandan Paşa'nın ne olup nereye gittiği merâkıyle uğraşıyordum. Mutlaka kendisini bulmak zorundaydım. Zira yukarıda denildiği gibi, mühim evrak çantası bizim Şaban Ağa'nın heybesinde... İçinde ise şifreler, askerimizin miktarı, erzak durumumuz bütün mevki ve kıta kumandanlarına verilen tâlimatların müsveddesi var. Eğer benim başıma bir kaza gelirse bu çantayı ne yapacağım? Şâyet düşman eline düşersem hâl neye varır? Düşünceleri ile iyice şaşırmıştım.

Bir aralık Muhlis Paşa:

«— Kumandan Paşa Kars istihkâmlarına çıkmış olsa gerektir. Bir kere oralardan arayıp sormadınız mı?»

Deyince aklım başıma geldi.

Kars istihkâmlarına bakılmadan ve Kars kuman-

danının merkezine sorulmadan çala sırım benim Bozkale'ye kadar gelişimin şaşkınlık eseri olduğunu anladım.

Derhal Paşalara veda ederek atıma bindim yolda düşman süvârisine tesâdüf ihtimal ve ihtiyâtı da hesapta olarak Kars'a döndüm.

Kars'a gelirken yolda evrak çantası hakkında Şaban Ağa ile verdiğimiz karar şu idi:

Uzaktan Rus süvarisini görürsek, gerisin geriye Bozkale'deki bizim askerin içine kaçarız. Fakat ansızın bir yerde önümüze çıkarlar da, kaçmaya vakit bulamazsak benim şişmanlığım dağ yukarı yürümeye elverişli olmadığından Şaban Ağa bana bakmayarak, atını terkedip, çantayı alıp piyâde olarak dağa kaçıp gidecek idi. Ben de arkasından gidebildiğim kadar gidecek, gerisini kaza ve kadere havâle edecektik. Çünkü Kars'a giderken yolumuzun solunda uzanıp gitmekte olan dağ, dik ve gayet taşlık olup at oynağı yer olmadığından, düşman süvarisinin arkamızdan koşamayacağından emin idik.

İşte bu karardan sonra kalbimdeki helecana biraz sükûnet geldi.

Kars önündeki düşmana karşı müdâfaa

Elhamdülillah, selâmetle Kars'a girdikten sonra sora sora «muttasıl istihkâmlar»ın merkezi hükmünde bulunan Hâfızpaşa tabyasını bulduk. Kumandan Paşa hazretlerinin birkaç piyâde taburunu ve seyyar

toplardan bâzılarını alarak istihkâmdan dışarı çıktıklarını haber aldım, müsterih oldum.

O esnada istihkâmların dışından bir top patladı. Arkasından bir daha, derken bir daha... Sonra topun sesi kesildi.

Fakir, top sesinin geldiği tarafa yâni istihkâmın dışına çıktım. Bir de ne göreyim!

Kars ahâlisinin kahramanlığı

Kars ahâlisinin genci, ihtiyarı, orta hallisi; kimisinin elinde tüfek kimisinde bir tek tabanca, kiminde balta, kiminde sopa... Şehrin ve istihkâmın dışına uğramışlar; akın akın askerin ve Kumandan Paşa'nın olduğu tarafa Allah Allah zikriyle, ve sâir tehlil ve tekbirlerle koşuşup gidiyorlardı.

Bu halin verdiği dehşeti, benim gibi bir âcizin kalemi tasvir edemez. Zira bütün kalblerin en nâzik ve mühim dinî hissiyâtının kabarmasıyla meydana gelen bu kahramanca gayret ve arslanca savlet, tasvir ile değil, ancak kendi kendine tasavvur ile bir dereceye kadar anlaşılabilir. Çünkü bilinmesi ancak tadılarak mümkün olan işlerdendir.

Bakın gayrete ki, bu cemaatin içinde, ellerinde ekmek sepetleri su testileri olduğu halde, yer yer kadınlara da raslanıyordu. Bu kadınların söylediği teşvik edici sözler erkeklerin hamiyetine dokunuyor, nazarlarında hayatın kıymeti kalmamış gibi görünüyordu.

Serhaddeki memleketlerin kadınlarında da başka

bir hal var. Memleketleri yüzlerce harp vakasının cereyan ettiği yerler olmasından mıdır, nedir; bunlardan bazılarının haline bakanlar, o vücudun mutlaka şecî ve hamiyyetli bir erkek ruhu taşıdığına hükm ederler.

Ben bu toplulukla karşılaştığım zaman, akşam yaklaşmış ve güneş hemen hemen batmak üzere idi. Biraz daha ileriye gittiğimde taburlarla topların ve arkasından da öğleden beri aramakta olduğum Muhtar Paşa'nın dönmekte olduklarını gördüm, memnun oldum. Her ne ise, istihkâmdan içeri girildi.

Ahâliye de:

«— Herkes yerli yerine gitsin!»

Emri, münâdîler vasıtasıyla duyuruldu. Hep beraber Hâfız Paşa istihkâmı içindeki çadırlara inildi.

Bu askerin, acaba neden ciddî bir muhârebe olmadan döndüğünü merak ettim, soruşturdum.

Meğer Hâfızpaşa istihkâmının önüne doğru düşmanın bir süvâri livâsı gelmiş. Bizim asker de onlara karşı çıkmış, asker ilerledikçe düşman süvârisi dağ tarafına çekilerek, bizim askere hiç sokulmamış; hatta bizimkiler bir iki top dahi atmışlarsa da düşman cevap vermemiş. Akşam da yaklaştığı için geri dönülmüş.

Âlem bir dehşet içinde

Çadırlarda bulunduğum esnada gündüzden beri devam eden âsap bozukluğunu yatıştırmaya çalışıyordum. Fakat buradaki karışıklık ve telâş insanı daha

çok alt üst ediyordu. Zira Kumandan hazretlerinin bulunduğu çadıra, zâbitlerin biri gelip beşi gidiyor; yaverler, çavuşlar öteye beriye koşuşuyor; durmadan borular çalınıyor; bilmem neler oluyordu. Elhâsıl orası da kıyametten bir misal olmuştu.

Canım ne oluyoruz, ne yapılacak? Kimseden esaslı ve doğru bir cevap alamadığımdan, patlıyacağım geliyor. Kimden ne haber alayım, herkes benim gibi ne olup biteceğinden habersiz; ortalık bir telâş, âlem bir dehşet içinde...

Nihayet sular karardı gece oldu. Etrafımızı bir sükûnet kapladı, ama bizim mevkiin telâşı hâlâ devam ediyor... Yatsı geçtikten sonra, Kumandan Paşa, Seraskerlik makamına gönderilmek üzere kendisinin yazdığı müsveddeyi, «Şifre et» diye bana verdi; aldım.

Hülâsası:

«Düşman süvârisi bugün geldi, gözüktü. Biz de önüne çıktık, üzerimize uğramadı. Kars'ı çevirmek üzere yoluna devam etti. Benim Kars'ta mahsur kalmam doğru olmayacağından, Kars'ı, otuz tabur muhâfızı ve altı aylık erzâkı ile evvelâ Allah'a ve sâniyen kumandanı olan Ferik Hüseyin Hâmi Paşa'ya bırakıp dokuz taburla çıkacağım» dan ibâret idi.

Bir de yukarıda Erzurum ile Kars arasında bulunduğu bildirilen Şâhin Paşa'ya bir telgraf yazdık:

«Gerçi Soğanlıdağı'nın geçitleri şu mevsimde ve şimdi kar ile kapanmıştır. Fakat yine de Soğanlı yollarının dikkatle gözetlenmesi lâzımdır. Halden habe-

riniz olsun, uyanık durunuz. Zira Moskof, Kars ile sizin aranıza girdi.»

Erzurum, Ardahan, Eleşgirt ve diğer lüzumlu mevkilere lâzım gelen telgraflar sür'atle çekildi. Zira iş yarına kalırsa telgraf tellerinin kesileceği ve diğer haberleşme yollarının kapanacağı besbelli idi.

ÜÇÜNCÜ KISIM

- ★ KARS'I MUHASARAYA TERK EDİP GİTMEMİZ
- ★ HIZAR BOĞAZINA DOĞRU RUSLARLA YARIŞ
- ★ DÜŞMANIN HİLESİ
- ★ KUMANDAN PAŞANIN DİRAYETİ
- ★ MÜŞAVEREYE DAİR DÜŞÜNCELER
- ★ KUMANDAN VE ZABİTLERE DAİR

Kumandan Paşa, gece yatsıdan bir buçuk saat sonra bir batarya dört fondluk seyyar topunu beraber alarak bir takım süvâri ile Tahmas istihkâmının altındaki dağ yolundan Bozkale'ye doğru Kars'tan çıktı. Kars kumandanlığında Hüseyin Hâmi Paşa ve erkânıharbiye reisliğinde Mirliva Hasan Kâzım Paşa bırakıldı. Ordunun umum erkânıharbiye reisi Ferik Fevzi Paşa, Muhtar Paşa hazretleriyle beraber idi.

Bozkale'ye varıldı. Oradaki asker de, önceden gönderilen haber üzerine seferber olarak yola dizilmiş idiler. Birlikte yola devam edildi. Gece dağ yolunda yürünürken, önümüzde, çıkılması güççe bir yokuş geldi.

Bir gün evvel çok yağmur yağdığından ve mevsim icâbı oralardan karlar henüz eriyip kalkmış olduğundan ortalık pek çamur bir halde idi. Toplarımız bu yokuşta çamura saplandı kaldı. Asker koşuldu, sürütme takıldı, ama söküp çıkarmak mümkün değil ki! İşimizi zorlaştıran şey, çamurdan çok, vaktin gece olması ve yolun darlığı idi.

Gerideki topların beygirleri öndeki topa koşulup kuvvetler aynı anda bir kumanda ile işe sevk olunmak

için, Kumandan Paşa hazretleri bizzat gelerek ve «Hah, dah, hep birden arş!» filân denilerek, topun birisi selâmetle yokuşun başına ve selâmete çıkarıldı. Beygirler çözülüp ikinciye koşuldu. Elhâsıl bu şekilde topların hepsi yukarı çıkarıldı. Yokuşun başında, asker düzene sokuldu; herkes yerli yerine konularak yine yola devam edildi.

Düşman süvarisi ile karşı karşıya

Aradan yarım saat geçmeden fecir söktü, sabah oldu. Biz, haylice yol aldığımızı umarken, bir de ne görelim! Kars'ın üç saatlik bir mesafe kadar gerisindeki Benliahmet köyü hizâsında ve Rus süvari fırkasının tam karşısında değil miyiz?!

Düşman fırkasının hiç umulmadık bir şekilde bu kadar ilerlemiş olması, durup düşünmemize sebep oldu. Çünkü, Erzurum tarafından Kars'a gelen yolların hepsi Soğanlıdağı'nın karları ile kapanmış halde idi. O mevsimde askerî hareketlere müsâit olarak yalnız Bardiz yolu vardı. Fakat bu yol üzerinde ve altı saat kadar ilerimizde, Hızar, diğer adıyla Virişan boğazı denen geçit bulunuyordu. Bu geçit düşman eline geçer de Bardiz yolu kapanırsa, Erzurum tarafına geçilecek bir yolumuz kalmıyacağından, artık Kars ovasının açık sahralarında düşmanın külliyetli süvari kuvveti önünde perişan olmamız ihtimali belirecekti.

Bu sebeple artık bütün kuvvetin iyice düşünüp, askerî mahâret ve şecâate ve icâbında silâh kullanmak için pazuya veya tabana verilmesi; hepsinde de

azim ve gayretin son derecesine kadar dayanılması icap eyledi.

Ruslar bizi kırkbeş günde mağlup edeceklermiş

Zira Rusya başkumandanı Loris Melikof ve onun rey ve fikrine dayanarak da İmparator ikinci Aleksandr'ın kardeşi ve Kafkasya hâkimi Grandük Mişel, «Hududu geçtiklerinin onbeşinci günü Erzurum'a ve bir ay sonra Trabzon'a ineceklerini ve kırkbeş güne kadar Rusya devleti şânına ve saltanatına lâyık ve muvâfık bir şekilde müsâlaha akd edeceklerini bizim ahâlimize ilân etmişler. Aynı zamanda, Umum Panislavizm Komitesi'ne ve İmparator'a dahi bu yolda bilgi verirlermiş. Bu havâdis ağızdan ağıza, bizim köylüler vasıtasıyla bize kadar geliyordu. Vaziyete göre, heriflerin bu tasavvurları ve hakikaten ahâliye böyle bir söz söylenilmiş bulunması mümkün görünüyordu.

Şimdi düşman o boğazı tuttuğu takdirde, bu maksatlarına erişeceğinde şüphe yoktur. Çünkü bizim Anadolu'da güvenilecek kuvvetimizin çoğu Kars'ta idi. Düşman iki fırka ile Kars'ı muhasara ve Muhtar Paşa'nın bir avuç kuvvet demek olan dokuz taburunu da —maazallah— perişan ettikten sonra, bir fırkasını da Ardahan'ın muhâsarasında kullanırsa, geri kalan askeri ile hiç bir mâni ve zahmetle karşılaşmadan Erzurum'a, Trabzon'a, Sivas'a, elhasıl Anadolu'da istediği yere gidebilirdi. Pasin köylerinde bulunan Şâhin Paşa'nın altı taburuyla, Erzurum'da bulunan bir

alay kale topçusu mu, düşmanın geçişine mâni olacaktı!

Hızar boğazının tutulması için yürüyüş

Muhakkak olan tehlikeyi apaçık gören Kumandan Paşa, oracıkta, dikkat ve teyakkuz tedbirlerinin hepsine müracaat etti. Yanındaki paşalarla müzâkere ve müşâverede bulundu. Çünkü tedbirde kusur edip de takdirde kabâhat bulanların âciz hallerinin, akıllı kimselerin nazarında daima ayıplanacağını pek âlâ bilenlerden idi. Şimdi mâdem ki, vaziyetimizde, hâl ve mevkiimizde bir tehlike vardır, öyleyse mümkün olan her tedbire baş vurulması mecburidir.

Şu halde fennin ve aklın gösterdiği üzere, düşman süvarisine karşı, beraberimizdeki askerden bir kale yapılarak; askere, bu kalenin yürütülmesiyle yol aldırılması Kumandan Paşa tarafından beyân olundu. Müzâkerede bulunanlar da bu fikri kabul ettiler. Şu halde gerekenin yapılması emr olunarak, kale teşkil edildi.

Bulunduğumuz yüksek mevkiin sol aşağısında ve Kars ovasında bulunan, Erzurum büyük caddesine inilemez. Zira o yolun üzerinde bulunan Benliahmet köyü düşmanın süvâri fırkası tarafından tutulmuş. Ayrıca o ovalarda ve at oynayan yerlerde, piyâdenin süvâri önüne düşmesine fennen cevâz verilemez imiş.

Bu sebeple sağımızı dağa, solumuzu düşmanın bulunduğu ovaya vererek ve yapılan insan kalesinin

şeklini bozmıyarak Allah'a tevekkül edip, fırkamızla umûmî harekete başladık.

Kumandan hazretlerinin bu husustaki düşüncelerinden birisi de şu imiş ki, biz dağ eteğinden, düşman ovadan yola devam ederken; düşman birden bire sağa dönerek üzerimize hücum ederse, aramızda mesâfe bulunmadığından ve askerimizin çoğu ise hiç tâlim görmemiş acemi erattan ibaret redif taburları olduğundan böyle bir dar vakitte onları harp vaziyetine sokmak pek güç olacakmış... Bu sebeple kalenin yapılmasına lüzum görülmüş ve bu tedbir ise bulunduğumuz halin tek çâresi imiş.

Yapılan kalenin önünde, yâni cephesindeki bir taburumuz harp saffı nizâmında, sol kenarına konmuş olan diğer bir tabur, dahi âdeta yan yürüyüşle, ve sağ kenardaki beş tabur, kolla, tabur şeklinde olarak yol alıyordu. Kalenin arkasında, yani cephenin gerisine düşen dördüncü kenarında ise iki tabur vardı. Toplar ile fırkanın ağırlıkları ise kalenin ortasında yürütülerek düşmanın taarruzundan korunuyordu. (35)

Düşman ile yarış

Süvarilerimiz topu topu yetmiş kişi idi. Bunlar da şeklin en dışındaki noktalarla gösterildiği gibi, kalenin öncü, yancı ve artçı piyadelerinin dışına öylece dağıtılmış idiler. Yukarıda da söylendiği gibi, düş-

---

(35) Merhum yazar, yukarıda anlattığı, yürüyen kalenin basit bir krokisini, kitabına çizmiştir. Buraya alınmadı.

man atının başını sağına çevirse, yani azıcık bir taarruz niyeti anlaşılsa, kalenin sol kenarını teşkil eden tabura sadece : «Tabur dur! Yarım sol! Ateşe başla!» kumandasını vermek kâfi gelecekti.

Biz ovanın sağında dağ tarafında, düşman süvarileri ise bizim solumuzda birbirimize muvazi bir vaziyette yola devam ediyorduk. Bu esnada, düşman bazı noktalarda, kolun başını durdurarak taarruz niyeti gösterdi, fakat gözü kesmedi. Zaten onun maksadı bizden evvel Hızar boğazını tutarak yolu kesmek, sonra da kafeste keklik boğar gibi bizi ortadan kaldırmak idi. Bu azim ve acele ile o atını mahmuzlarken, bizim piyademiz de süratli yürüyüşle mesafe alıyordu.

Bereket versin ki, düşmanın atlarında can kalmamış, askeri ise dört beş gündür rahat yüzü görmemiş olduğundan, güçlü ve dinç süvâriler gibi davranamıyorlardı. Ama hâle bakın ki, bizim askerin de nefeslenmek için bir çeyrek olsun mola etmeye vakti yoktu ve ettirilmedi de... Zira molaya sarf edeceğimiz çeyrek saat, düşmanın öne geçmesine sebep olacağından, devletin hayat ve namusuna darbe olacaktı.

Durum aynen müsâbaka meydanında koşmakta olan iki süvârinin haline benzer. Hangisi biraz nefes almak için dursa ve mecburen duraklasa, öteki hedefe yaklaşacak, sonra da yetişme ihtimali kalmıyacaktı.

Zaten askerin üç deste peksimeti, daha Bozkale'den kalkmazdan evvel kendilerine dağıtılmıştı. Bunları torbalarla ve onar deste fişekleriyle beraber sırtlarına yüklenmişlerdi. Şimdi ayak üzerinde yürürken

bir taraftan da peksimetlerini yemek için çenelerini oynatmakta idiler. Yolun çamuru ve kayıntısı ile askerin ayağındaki çarığın çamurdaki hâli unutulmasın.

Yorgun asker suya hücum etti, kale bozuldu

Gün öğleyi geçti. Askerin üzerine yorgunluk alâmetleri çöktü. Nefes almak için oturup kalanlar olduğu gibi yorulup bunalanlar da bulunduğundan, bunların hayatlarını kurtarmak için, ancak zamanın müsâdesi kadar bir şeyler yapılabiliyordu.

İşte bu halle yola devam olunurken, ikindiden sonra önümüze, insanın kasıklarına kadar çıkabilecek bir su çattı. Kumandan Paşa suya varmamızdan evvel kılavuzlardan ilerde geçilecek bir su olduğunu öğrenerek suyun civarındaki köylere önceden adamlar gönderip hiç olmazsa öküz arabalarından bir köprü yapmalarını emretmiş imiş.

Bizim seyyar kalenin cephesi suya ve köprüye geldi çattı. Kalemiz de tamamen bozuldu. Yorgun asker suyu görür görmez, suya doğru bir hücumdur etti. Artık alay, tabur, bölük intizâmı kalmadı. Zabitler de intizâmı bozdurmamaya muktedir olamadılar. Ortada kumandaya kulak asacak kimse görülmüyordu. Askerin kimi su içer, kimi köprüden geçer, kimi arka üstü yatarak dinlenir, kimisi peksimetini ıslatır. Şaka değil, gecesi bir tarafa, gün doğduktan ikindi sonuna kadar hiç mola vermeden, üstelik bulundukları kalenin nizâmını da bozmamaya çalışarak yol yürümüşlerdi.

İşte böyle gayretini son derecesine kadar sarf etme hasleti, gerçekten Türk askerine mahsus iftihar dilecek bir meziyettir.

Düşmanın hilesi

Her ne ise, askerin nizâmının böyle mecbûren bozulmasıyla beraber korkulan tehlike de baş gösterdi. O sırada askerin bu hâlini uzaktan görmüş olan düşmanın fırsatı ganimet bilip üzerimize taarruz etmek istediğini ve sağa doğru döndüğünü yancımız olan süvariler görerek haber verdiler. İçmizde bir gulguledir koptu. Asker öyle bozuk düzen suya uğrayarak karşıya geçti ve tamamen ıslandı. Eğer bu bozuk düzen askerin içine bir kere düşman süvarisi uğrayacak olursa işin fenaya saracağında şüphe edilmemelidir.

Kumandan Paşa, askerin toplanma yerinin hemen bin ikiyüz adım sağında bulunan bir tepeciğe topları çıkardı. Askerden ayağına güvenenlerin de silâhını alarak yanına gönderilmesini zâbitlere tenbih etti. Çünkü askerde öyle tabur ve bölük nizâmı olmadığından, mecbûren dağınık halk şeklinde, ayağına güvenen ve gönlünde yiğitlik bulunanlar gösterilen tepeye çıkacaklardı.

Askerin bâzısı tepeye tırmanır ve düşmanın da gülle menziline yaklaşması beklenirken düşmanın bir kısmının bize karşı olarak, olduğu yerde durduğu ve diğer kısmının ise bizden önce boğazı tutmak için yoluna devam etmeye başladığı, Kumandan Paşa'nın

bulunduğu tepeden görüldü. Aklı işe erenlerin de işte o zaman ayağı suya erdi... Düşmanın bize karşı gösterdiği taarruz hareketinin sebebi, bizi mukabeleye mecbur ederek meşgul etmek; diğer taraftan ise velev bir bölük askerle de olsa hedefimiz olan geçidin ağzına bizden önce yetişip neticeyi almak imiş. Bu hile açıkça görüldü ve anlaşıldı.

Kumandan Paşa'nın dirayeti

Bunun üzerine Kumandan Paşa, orada mevcut olan süvarilerin toplanarak sür'atle kendi arkasından gelmelerini zâbitlere emretti. Ayrıca geride kalan bütün askerin de elden geldiği kadar nizâma sokularak hâlin icabına göre ileriye sevk olunmalarını Muhlis ve Şevket Paşalara tenbih etti. Kendisi hemen yanımızda olan topların üçünü koşturarak yanına aldı. Kalan üç tanesini de düşmana doğru harp vaziyetinde, olduğu yerde bıraktı... Yanına aldığı toplar ve yetişen süvarilerle ileriye, boğaza doğru koşup gitti.

Hizmetin büyüklüğü, celâdetin ulviyyeti işte buradadır. Çünkü o dehşetli anda, ortaya çıkan bu güç ve tehlikeli durum karşısında şaşırıp kalmak veya ne yapalım diye danışmak için —velev beş dakika olsun— zaman kaybetmek ve düşünmek, devlet için en büyük bir tehlikeye sebep olabilecek kadar fena idi.

Benim bu şekildeki sözlerimden dolayı müşâverenin aleyhinde olduğum anlaşılmasın. Danışmanın bir hikmet ve muvaffakiyet gereği olduğu bellidir. Fakat bunlara erişmek için zamandan aranılan müsâ-

de yoktu. Savaş sırasında bir asker öyle bir takım vakalarla karşılaşır ki, öyle bir vakitte iki dakikanın kaybı, bir ordu için gâyet büyük bir felâketin kapısı olabilir. Bu yüzden kumandanların fevkalâde bir kabiliyete sâhip olmaları lâzımdır.

Müşâvere hakkında tecrübeye dayanan bâzı görüşler

Müşâvere dedim de aklıma geldi; belki ilerde yeri gelip de yazamam veya bütün bütün unuturum. Müşâvere her mühim iş için vâcip ise de, hele harp işlerinde farzdır. Fakat şu şartla ki, bir kumandanın kendisiyle müşâvere edeceği zat ne delicesine cesur olmalı ne de tedbir ve düşünceleri vehim derecesine varacak derecede ihtiyatkâr bulunmalıdır. Bu muhârebenin başından sonuna kadar içinde bulundum; çok çok şeyler gördüm; mühim mühim tecrübeler geçirdim. Olanları zihnimde muhâkeme ederek, aklımın erdiği kadar çürüğünü sağlamından ayırmağa çalıştım. Sonunda şunu buldum ki, nasıl fıkıh kitaplarında ve yüce şeriat-ı Ahmediyye'de bir hâkimin, güvenilir, anlayışlı, hikmet sâhibi ve doğru olması şart koşulmuş ise; büyük küçük bir kumandanın ve onun müşâvere edeceği zatların da aynı sıfatlara sâhip bulunması ve hatta fazla olarak bunlarda bir de şecâat hasletinin bulunması lâzımdır.

Bizdeki erkân ve ümerânın hepsini asker veya işbilir zannetmemeli. Zâten muhârebelerde meydana gelen hatâların çoğu buradan, yâni zâbitânın hakika-

ten iş görmeye muktedir kimseler olduğu zannından doğuyor. Savaş sırasında kumandan olan zat, ordunun idâre ve kumandasını tek başına deruhte edeceğini muhakkak bilmelidir de, sonradan işe başladığı sırada, hal ve fikriyle kendisine yardım edecek —öğülmeye ve saygıya lâyık— bir zat zuhûr ederse, bunu kendisinin baht ve talihinin bir lütfu saymalıdır.

Kumandan, emrindekileri iyi tanımalıdır.

Kumandan olacak zat, bir orduya tayin oldu mu; evvelâ beraberinde bulunacak olan erkân ve ümerânın hepsinin fikrini, aklını, anlayış ve isâbet derecesini, ahlâkını evvelce bazı basit meselelerde yoklar. Bilhassa dalkavuk ve yüze gülücüleri de anlar. Bundan sonra zihninde bir defter açarak: «Filân zatta aranılan sıfatlar yoktur; filân ehvendir, şu türlü işlerde kullanılabilir; filân da isteğe uygun ve tamam adamdır» diye, herkesi sınıf sınıf yerleştirir. Seçtiklerine nişan kor. Artık hâl ve işin icâbına göre bu adamlarla işini görür.

Müşâvere dâiresine giremiyecek olanları büyük rütbede olsalar da hesap dışı bırakır. Nasıl bırakmasın ki, o zat, kendi iktidârı kadar söz söyleyecektir. Bu sözleriyle ise ya kumandanın azmini sarsacak veya olmayacak yerde delicesine bir hareket yapmaya teşvik edecektir. Çünkü insan kulağından zehirlenir. İstişâre edip akıl danışan zat, hatta böyle sözlerle azmi sarsılmayacak derecede karar ve irâde sahibi olsa

bile, işittiği evhamlı sözlerle istikbâlin meçhullüğü birleşince hiç olmazsa «Acaba nasıl olur?» gibilerden bir tereddüde düşerek, merak ve sıkıntı içinde kalıp boş yere rahatsız olacaktır.

Elhâsıl bu müşâvere işi çok mühim bir meseledir. Her görülen insanı, insan zannetmemeli. İş esnasında, bir tehlikenin baş gösterdiği sırada, bir adam bulabilmek için insan iki tarafına çırpınıp saldırıyor da, iş eri olarak pek az kimseyi görebiliyor.

İşbilir insanlar nasıl kötülenir

Fakat insanların kendilerini ve işlerini dev aynasında görme huyları ve herkesin aklını ötekinden üstün bilmesi, yaradılışın gizli bir sırrı icâbıdır. Bu yüzden sıranın, kıdemin, yahut —bizde ekseriya olduğu gibi— arkalanmak veya birinin adamı olmak gibi sebeplerin sevki ile, askerlikte bir büyük rütbe elde etmiş olan zat, şahsını gerçekten bir adam zannederek, kendi kendisini aldattığı gibi herkesin de aldanmasını istiyor. Aldanmıyanlara, yâni öyle bir zamanda kendisini olduğu gibi tanıyanlara da: «Beni niçin tanıdılar!» diye içinden kızarak, aleyhlerinde dedikodu etmeye başlar:

«— Filân kumandan kendi başına hareket eder; müşâvereye tenezzül etmez. Ederse de kendi yardakçıları ile eder. Aklının erdiğine gider, devleti batırır, devleti mahv eder. Bana sorsaydı, yahut bana bırakmış olsaydı, şöyle eder, böyle keser, böyle biçerdim.»

Gibi bir takım bayağı sözlerle kendi tarafındakileri kandırır.

O biçâreler de işi sahi zannederek:

«— Allah belâsını versin! Filân kumandan şöyleymiş, böyleymiş... Ben işin içinde bulunanlardan öğrendim. Ah ne çâre, paşalarımız hâindir... Bizde hâin ile sâdık bir tutuluyor.»

Gibi konuşmalarla o biçâre ve günahsız, işbilir adamı dillerine dolarlar.

Fakat iş yine olacağına varır. Basîret sahipleri kimin ne olduğunu ve hangilerinin ne dereceye kadar işe yaradıklarını pek âlâ bilirler.

Ama bu gibi sözlerden bâzısı asker arasında da yayılarak, kumandanlarına karşı kalblerinde bulunması lâzım gelen, hem de muhakkak lüzumlu olan itimat ve emniyeti sarsar. Bundan ise pek çok fenalıklar meydana gelir.

Lâkin işi kime anlatırsın ve kimlere ne söylersin? Ehlini seçme yok, ahlâk ve terbiye bozuk. Rabbim güzel âkibetler, ibret alma ve itidal, ihsan buyursun.

Gelelim asıl mevzûumuza

Kader terâzimizin kefeleri o gün, hayatla memat arasında birkaç kere gidip gelmişti. Fakat bu saatteki hiç birine benzemiyordu. Çünkü şu andaki meyli kati neticeyi belli edecekti. Bu sebeple gönderilecek olan fırkanın ufacık bir hizmetini bile tecrübe olunmamış bir ele teslim etmek Muhtar Paşa için çok zor idi. Halbuki beraberindeki erkân ve ümerânın hepsini, henüz onbeş gün önce yeni tanımış bulunuyordu.

Yukarıdaki sözlerim «Bir kumandanın, öyle elli altmış süvari ve üç top alarak, düşmanla müşterek olan bir hedefe hücuma gitmesinin harp fenni esaslarına aykırı ve delicesine bir cesâretten ibaret olduğu» şeklinde yapılacak mukadder itiraza bir cevaptır. Çünkü yukarıda beyan eylediğim özür sebebiyle, işi her kime havâle etse kalbi rahat edemiyeceğinden, bu vaziyette onun seçip icrâ ettiği hareketten başka kurtuluş ve ümit yolu düşünülemezdi.

Bir kumandana, erkân ve ümerâsını daha sekiz gün önce tanıdığı bir orduya kumanda ettirmek âdeti, zannedersem yalnız bizde görülen münasebetsizliklerdendir!

Bu hal yalnız büyük kumandanlar hakkında câri değil ya! Küçük kıtalarda da bu gibi hallere çok rastlanıyor. Bundan ise hadsiz hesapsız fenalıklar doğuyor. Çünkü, herkesin başka bir türlü işe yaramasının tabii olduğunu yukarıda arzetmiştik. Her zâbiti anlayıp dinleyip de, yolunda ve yerinde ve görebileceği işte kullanmak, zamana, tecrübeye ve birçok manevra ve talimlerde birlikte bulunmaya bağlıdır. Bizde ise sıkışılıp çâresiz kalınmadıkça işi düşünmek ve gayrete gelmek âdet değildir. Böyle şeyler sâkin ve rahat zamanlarda düşünülüp yapılmalı ki, milletin şerefi korunabilsin.

Her ne hâl ise, bulunduğumuz geçitten hedefimize varmak için daha bir saat kadar yol yürümek lâzım olduğundan, paşalar ve diğer zabitler, o yorgun askere:

«— Haydin evlâtlar! Kumandan Paşa, bizi selâ-

mete çıkarmak için, topları alıp, ileriye koşup gitti. Biz de gayret edelim, biraz yürüyelim.»

Şeklinde verdikleri gayretle, hepsi yola konulabildi ise de, alay, tabur bölük nizâmı olmayıp, yalnız bir insan kalabalığı yolu doldurarak ümit noktasına doğru gidiyorlar idi.

Sonradan anlaşıldığına göre, bizi takibe memur olan düşman süvarisi, bizim askerlerden, yaralanıp yollarda oturmuş veya yatıp kalmış olan, yüz yüzelli kadarını toplayıp esir etmiş. Bazı insafsız Kazaklar ise, o yorgun kalgın adamlardan birkaçının hayatına bile kast etmişler. Hareket etmeye mecâli olmayan o gibi zayıfları öldürmek vahşiliğini, bizim ahlâkımız kabul etmez. Ama hasmımız buna da tevessül etmişti.

Hızar boğazının tarafımızdan tutulması

Kumandan Paşa ile ileri gitmiş olan müfrezenin ne olduğuna veya ne olacağına, o sırada gönüller sabırsızlıkla intizar etmekte idi. Arâzinin manzarası müsâit oldukça dürbünlerle onların hareketlerini takip etmeye çalışıyorduk.

Bizden yüksekçe bir çoban yolundan gitmekte olan süvâri neferlerinden biri:

«— Müjde! Bizim asker, boğazın ağzındaki tepeye çıkıyor, toplar da çıkarılıyor, düşman yetişemedi, geri kaldı!»

Diye feryat etmesin mi!

İşte bizde o vakit hâsıl olan sevinç, hayatından

ümidini kesmiş olan bir hastaya, ummadığı yerden yetişen âbıhayat bir ilâç kadar tesirli oldu. Sevinç gözyaşlarının ne demek olduğu ve nasıl zuhûr ettiği orada bizzat ve zevkle anlaşıldı.

Bir iki dakikalık bir yürüyüşten sonra, biz de yerin ârızalarından kurtularak, gideceğimiz boğazı üzerindeki karaltısıyla beraber görmeye başladık. Fakat yolun solu ufacık tepelerle kapalı olduğundan düşmanımızın ne halde ve boğazdan ne kadar uzakta olduğunu göremiyorduk. Boğazın ağzındaki tepenin bizim askerin elinde olduğu gereği kadar anlaşıldıktan sonra; fakir, atımı teperek, süratle gittim. Arkadaşlarımın hepsinden önce hedefe vararak, Kumandan Paşa'yı buldum. Ve muvaffakiyetini tebrik ettim.

Tepenin üstünde bizim toplar dolu ve atılmak için işarete bakar halde, ağızları yol boyuna doğru, gelmekte olan bizim askere dönük idi. Şayet düşman tarafından yolda yürümekte olan askerimize bir hücum vuku bulursa toplar müdafaa vazifesi görecekti.

Bütün dürbünler düşmanın hâline nâzır ve bizim askerin boğazdan içeri girmesine muntazır idi. Ama askerimiz bizim bekleyişimize uygun bir süratle yol almıyorlardı. Bu hal askerin yorgunluk sebebiyle ağır yürümesinden ziyade bizim sabırsızlığımızdan doğsa gerektir.

Askerlerimiz düşmanla aralarındaki mesâfeyi muhâfaza ederek yanyana yürüyorlardı. Beş on dakika sonra, düşman, boğaz ağzındaki tepenin askerimiz tarafından tutulduğunu görmüş olmalı ki, olduğu yerde durmaya mecbur kaldı. Bizim askerin de peyderpey

bulunduğumuz tepenin altındaki yoldan geçerek boğazın içine girmekte oldukları görüldü. Artık kalplerimiz de tam rahat etti. Elhamdülillâhi-llezî ezhebe anne-l hazen. (36)

Yolda dökülüp kalmış olan asker kardaşlarımız

İçlerinde uzun müddet bulunmakla anlaşıldı ki seferde bulunan bir asker bir gece için de olsa, kalacağı ve yatacağı yerde bir harp düzeni dâiresinde yerleşiyor. Yâni o askerin kumandanı ve erkânıharpleri, yatılacak yerin etrâfını gezip dolaşıp, arâzinin hâlini anlıyorlar. Ona göre:

«— Filân yerde iki tabur, filân sırtın üzerinde üç tabur, filân yamaçta dört bölük bulunacak ve yatacak. Toplar filân yere konacak, topların muhâfazası için şu kadar piyâde askeri filân mevkide kalacak.»

Diye, herkesin vazifesi ve her kıtanın yeri gösteriliyor. Yâni gece olsun gündüz olsun, askerin silâh başına geçip de ateş etmesi icap edecekmiş gibi:

«— Filân tabur filân yerden ateş edecek; filân tabur derhal filân yere çıkacak.»

Şeklinde uzun uzadıya tertibat alınması âdettir.

İşte bu âdeti yerine getirmek için Kumandan ile erkânıharbiyemiz, olduğumuz yerin etrafını gezmeğe çıktılar ki askeri o boğazın içinde gecelendirsinler. Yarım saat, üç çeyrek içinde bu keşifler bitti, gerekli emirler verildi. Askerin de artık boğazın dışarısın-

(36) Meâli: «Bizden üzüntüyü gideren Allah'a hamd olsun.» Fâtır Sûresi 34. ayet.

da göz görür yerde, döküntüsü bile kalmıyarak, hepsinin içeri girmiş oldukları anlaşıldı. Artık boğazdan uzakta dökülüp kalmış olan asker kardaşlarımızın hayatta olanlarına Hazreti Allah can, ve vefat etmiş bulunanlarına da îman selâmeti versin.

Askerde görülen perişanlık

Kumandan hazretleri, ordunun erkânıharp heyeti ile gün batımına yakın etrafı keşif için dolaşırken, saf zâbitleri de, askerin epey bozulmuş olan intizâmını düzeltmeye çalışıyorlardı. Her neyse askeri tabur tabur, öbek öbek ayırabildiler.

Şimdi her taburun kalması için kendisine gösterilen yere gitmesi veya tırmanması lâzımdı. İşte bu iş sırasında çok zorluk çekildi. Geceli gündüzlü hemen yirmi dört saatten beri, dinlenmeden arkasındaki yüküyle taban tepmiş, ıslanmış, çamur ve yorgunluk yüzünden adam kılığından çıkmış olan neferler, o boğazın içinde herbiri bir tarafa serilip yatmış olduğundan, bunları yerinden kaldırıp da, en uzağı çeyrek saat mesafede olan yerlerine sevk etmekte zâbitler çok sıkıntı çektiler. Kimisine yalvarır, kimisini döğüp söver idiler. Lâkin bir kısmını yerinden kıpırdatmak kabil olmuyordu.

Bektaşinin beygiri yolda kalmış da, bir türlü yürütmeye muvaffak olamazmış. Demiş ki:

«— Karacaahmet Sultan, kerâmet olarak duvarı yürütmüş, kuvvet-i kudsiyyesi varsa, gelsin de bizim durmuş beygiri yürütsün, aferin derim.»

İşte onun dediği gibi, fakir de o sırada:

«— Eğer kuvvet-i kudsiyyesi varsa, gelsin de bizim durmuş kalmış olan Mehmetçiği yürütsün, teşekkür ederim.»

Diyordum.

Herbirimiz bir tarafa dağılarak:

«— Amanın kardaşlar! Şurda iki dakikalık yolunuz kaldı. Haydindi bir gayret edelim. Yoksa şimdi düşman gelir, bu sefâlet ve perişanlık içinde hepimizi kılıçtan geçirir. Kalkındı şu tepeye çıkalım da, selâmeti bulalım, rahat edelim.»

Yolunda, teşvik ve korkutmak için birşeyler söyledikçe:

«— Allah'ın emrine razıyız.»

Cevabını verenler hesapsızdı.

«Düşman düşmanın halinden bilmez» derler; pek doğrudur. O sırada çok değil, bir bölük kazak süvarisi, eğer içimize dalmış olsaydı, bir ferdimizin sağ kurtulması veya hepimizin esir düşmemesi ihtimâli tasavvur bile edilemezdi.

Evet! Aşağıda görüleceği gibi, bizim daha birkaç defa böyle perişanlığımız olmuştur. Lâkin dedik ya! Düşman düşmanın hâlinden bilmez. Kim bilir nice kereler düşman ordusu da böyle musîbetlere giriftar olmuştur da, bilmediğimiz için o fırsattan biz de istifâde edememişizdir.

Bizim şimdiki perişanlığımız sırasında onun atları ve askeri nasıldı? Orasını bize hangi keşif kuvveti haber verecek? Elhâsıl bulunduğumuz hâl için ne askerin bir kusur ve kabahati, ne de ümerâ ve zâbitânın

yersiz bir hareketi var. İşin icabı böyledir. O gün ne kimseye birşey denebilir ne de gayretsizlikle itham olunabilir.

Canından bezmiş olan neferler

Zabitler ile canı başında ve yükü hafif olan çavuşlar, askeri serildikleri yerlerden kaldırmak için uğraşıp dururlarken, bulunduğumuz derenin içinde, güyâ yüzlerce top birden patlamış gibi, ansızın dehşetli bir ses işitildi. Bu gümbürtü üzerine, o kendisini salıvermiş, canından bezmiş olan neferler ürkerek yerlerinden fırlayıp canlandılar, ahvâli soruşturmaya mecbur oldular.

Meğer tâyin olunan yere nakl edilirken, bizim top kapaklılarından birisi cephane ile dolu olduğu halde patlamış! Sebebi de, anlaşıldığına göre: Haniya yukarıda zikr olunduğu üzere subaşındaki hâdise sırasında toplar doldurulmuş idiler ya! Atmak iktizâ etmeyip de, tekrar boşaltıldığı sırada, her nasılsa topçu neferi, güllenin birisinin tapasını sökmeyerek öylece kapaklıya koymuş, zâbiti de dikkat etmemiş, kapaklı yolda giderken tekerleği bir taşın üzerine binerek, hızla yere düştüğü gibi, tapanın kapsülü iğnesiyle temasa gelerek ateş almış ve bu kıyameti koparmış... Bu vakada üç topçu ve iki piyâde neferi ile bir topçu mülâzımının şehit olarak rahmet-i rıdvâna vâsıl oldukları anlaşıldı.

İşte bu gürültünün zoruyla canlanmış olan askerler kendileri için ayrılan yerlere çıktılar.

Burayı yazarken, Nasreddin Hoca'nın, birer ayağı üzerinde olarak çeşme başında serpilip kalmış olan kazların, o civarda bulunan davullara hep birden tokmakla vurulması üzerine iki ayaklı olarak kaçıştıklarının sebebini kendisine soran Timurleng'e «O tokmakları sen yiyeydin dört ayaklı olurdun!» diye cevap vermesi hatırıma geldi de, bir hayli güldüm.

Can gerçekten tatlıdır. Bundan önce neferler, zâbitlerinin sözlerine ve tehditlerine kulak bile vermiyor, uzanmış yatıyorlardı. Lâkin o gürültünün zoruyla bakın ki, nasıl davrandılar. Her neyse herkes yerli yerine yerleştiği sırada güneş de batalı yarım saat olmuştu. Hava sislendi ortalık karardı, yağmur serpiştirmeye başladı.

DÖRDÜNCÜ KISIM

- ★ HIZAR BOĞAZINDA GEÇİRİLEN MÜTHİŞ BİR GECE
- ★ EVHAMLAR İÇİNDE
- ★ ERZURUM KARS YOLLARI
- ★ SERHAT HALKININ AHVALİ VE MİZACI
- ★ YARDIMCI ASKERLERİN TOPLANAMAMASI SEBEBİ
- ★ DÜŞMANA KATILAN DOSTLAR
- ★ MEHRALİ VE TÜLÜ MUSA

Fakir, o tarihe gelinceye kadar seferber olmamış ve asker içinde kalmamış, bir gece olsun yataksız yatmamıştım. Mâdem ki, Kumandan Paşa hazretlerinin refâkatindeyiz, tabii ki birlikte bulunacağız; elbette çadırımız, çergemiz ve sâir rahat ve huzûru temin edici şeylerimiz mükemmel olacak, diye ümit ediyordum.

Zira, babam vaktiyle askerlik ederek, miralaylığa kadar terfi etmiş bin ikiyüz otuzaltı tarihinden seksenbeşe kadar dâhilî ve hârici, devletin ne kadar muhârebesi olduysa, hepsinde hazır bulunmuştu. Başından soğuk sıcak, çok şeyler geçmiş olduğundan, arada bir keyfi gelince eski seferlerini, evde bize anlatırdı. Eski seferlerde ve hele Kırım harbinde paşaların ve bilhassa müşirlerin, hatta kiler çadırlarına varıncaya kadar, mevcut olduğunu, huzur ve rahatları için gerekli şeylerin mükemmel idüğünü tenkit şeklinde söyler idi.

Kendisi, vaktiyle Mısırlılarla yapılan muharebelerde bulunmuştu.

«— Mehmet Ali ordusunda kumandan olan oğlu İbrahim Paşa, sâhip olduğu tulumu şişirir nerde olsa

öylece yatar imiş. Buna mukabil bizim paşalarımız, azamet ve ihtişam vâsıtalarını fazlasıyla muhâfaza ederlerdi. İşte bu sebeple de, ordularımız İbrahim Paşa'ya karşı bozuldu ve hatta sadrâzamımız bile esir olduydu.»

Derdi.

Beşi yüz yaşındaki paşaların göreceği iş

Sadedden çıkıyoruz ama, bu vesile ile hatıra gelen şeyleri de bir türlü terk edemiyorum.

Yine merhum, bâzen de:

«— Sadrâzam Reşit Paşa esir olduktan sonra, biz bozgun askerle Konya'dan kaçarak geçerken, kadınlar seyrimize çıkmışlardı: (Bu kadar kalabalık asker utanmadan niçin kaçıyorlar- Durup da düşmanlarına karşı koysalar olmaz mı?) diye kadınlar birbirleriyle söyleşirlerken, içlerinden bir ihtiyarcası demiş ki: (Hadi kızım hadi, beşi, yüz yaşındaki paşaların göreceği iş bu kadar olur) Hakikaten bizim o vakit Hüsrev Paşa köleliğinden yetişmiş, gâyet genç genç paşalarımız vardı. Maksadım paşaların gençliğine itiraz değildir, usûlünce yetişmemiş ve şahsen de değeri olmadığı halde himâye ve arka ile yükselmiş olan âmirlerin, devlet ve milletin varlığında açtıkları yaraları beyân etmek ve onlardan şikâyet etmektir. İşte Mısırlılara karşı bozulmaklığımızın bir sebebi de budur. Mahvü perişan olduk, devletin namusunu bitirdik.»

Şeklinde acıklı acıklı anlatırdı. Geçmişi anmanın bugün ile yakın ilgisi olduğundan, çocukluk hâtırası

olarak, o yolda duyduklarımı da buracığa kaydetmeyi maksad ve mevzua uygun buldum.

Sıcacık çay beklerken

Babamın o sözleri kulağımda kaldığından ben de, Müşir Paşa hazretlerinin otağının kurulmasını ve üstümüzü başımızı kurutarak bir sıcacık çay içtikten sonra, bir seyyar karyola üzerinde yatağımın içinde yatacağım zamanın gelmesini sabırsızlıkla bekliyor idim.

Yatsıdan sonra olduğumuz yerde çamurun içine beş on taş döktüler. Üzerine de bilmem ki nereden bulmuşlar biraz da kuru ot yaydılar. İstirahat imkânlarının açılmasını beklediğimiz Kumandan hazretleri o taşların üstüne çıkıp, kaputunu başına çekerek yatmasın mı! Yaverlere, şunlara bunlara işi sorduğum da, eski çamların bardak olduğunu ve herkesin nefsi nefsine, başının çaresini araması iktizâ ettiğini anladım.

İşte o zaman kendimce kıyametin kopmuş olduğuna hükm ettim. Ama ne yapacaksın? Adamın dediği gibi «Yer demir, gök bakır, çare-i halâs yok». Mecbûren başa gelen çekilir. «El ile kara gün bayram olur» diyerek, hiç olmazsa yatarken başımı sulu çamurdan kaldırmak için, taşdan, ağaçtan birşey bulmasını bizim Şaban Ağa'ya tenbih ettim.

O da kim bilir nereden bir odun parçası yakalamış getirdi. Erkânıharbiye reisi biçâre ihtiyar Fevzi Paşa da, yine neferlerin tedârik ediverdikleri bir taş yığıntısının üzerine çıkarak uykuya vardı. Meğer bizim

Şaban'ın bulduğu odun parçasına binbaşı yâver Hüseyin Râgıp Efendi de evvelden göz koymuş imiş. Bu sebeple odun parçasını müşterek kullanmaklığımız icap etti. Altımızdaki sulu çamuru mümkün olduğu kadar gidermeye çalıştık. Canevime kadar işlemiş olan yorgunluk, uykusuzluk ve ıslanıklığın zoruyla, muşambamı başıma çekerek derhal uzanıp yattım.

Düşmanın üzerimize ateş açması

«Öksüz oğlan bir kere hırsızlık etmeye niyet etmiş; ay akşamdan doğmuş» meşhur meseli gibi, meğer bizim de uyku uyumaya niyet etmemiz boşuna imiş. Takriben güneş battıktan üç saat sonra idi. Gözlerim dalar dalmaz bir silâh sesi geldi. Derken bir daha!.. O! Arkası gök gürültüsü gibi işledi. İstirahat döşeğimizden (!) bir helecan ile fırlayıp kalktım. Bizim yastık arkadaşı Hüseyin Efendi de fırladı. Acaba nedir? Ne oluyoruz? Diye birbirimizle titrek, boğanak, tıkanık seslerle lâkırdı ederken, kurşun cıv cıvları da işitilmesin mi! Anlaşıldı ki düşman, ordugâhımız üzerine ateşle bir hücumda bulunuyor.

Kurşunlu tüfeğin üzerimize doğru atıldığını ilk defa olarak orada gördüğümden; fikrim, şuurum, tedbir ve tasavvurum alt üst oldu. Veyahut bunlardan o sırada üzerimde hiçbir şey kalmadı. Kendimi telâş ve heyecan denizine dalmış buldum. Yiğitliğe leke sürmeksizin ve görünüşte metânetimi hiç bozmaksızın, olduğum yerden sıvışmaya bir çâre aradım. Şeytan aklıma pek çok şekilleri birden getiriverdi. Zihni-

me gelen çârelerin hepsi, bizim, esas olan görünüşte temkin, kaidesine aykırı olduğundan reddolundu.

En sonunda şunda karar kıldım: Asker etrafa yerleştirilirken bizim üst tarafımızdaki tepeye iki taburla Şevket Paşa konulmuştu. Eğer Şevket Paşa askerine, düşmana karşı ateş açtırırsa, kurşunlar bizim olduğumuz yerdeki askerin üzerinden geçerek, hesapça tam düşmanın bulunduğu ve bulunacağı noktaya isabetle bizi korur. Şunu Kumandan Paşa'nın aklına getireyim. Şevket Paşa'ya ateş ettirsin. Bu emrini tebliğ etmek bahanesiyle buradan savuşup selâmete çıkayım. Bu kadar ihtimalli ve ihtiyatlı kararlar ile meşgûliyetimin hepsi bir dakika bile sürmemiştir.

Şevket Paşa'ya gitmek için yola çıktığımda başıma gelenler

Önümüzde yatmakta olan Kumandan Paşa henüz uyanmamıştı. Kalktım, yanına gittim ve seslenerek uyandırdım.

«— Ne var, nedir o!»

Diye kalktı.

Yorgunluk ve uykusuzluğun tesiriyle «Beni niçin uyandırdılar?» diye, beşeriyet icabı olan hiddet de yüzünde ve gözlerinde olarak kalktı, oturdu.

«— Efendim! İşte görüyorsunuz! Tüfekler atılıyor, kurşunlar buralara kadar geliyor. Eğer irâde buyurursanız Şevket Paşa'ya gidip haber vereyim. Onun yeri yüksektir, önünü epeyce gördüğü umulur. Askerine ateş ettirirse belki iyi olur.»

Yolunda ağır ağır ve temkinli olarak beyan ettiğim mütâlaaya karşı, uyku haliyle:

«— Ha! Ha!»

Gibilerden verdiği cevabı, ben tamamiyle emir yerinde tutarak, zâten ayrılmak ihtimâli olmayan bizim Şaban Ağa atımla beraber yanımda olduğundan, derhal atlarımıza binerek yola koyulduk. O karanlıkta Şevket Paşa'nın bulunduğu tepeyi zihnimde tayin ettim ve atın başını o tarafa çevirip sürdüm.

E! Ben acaba Şevket Paşa'yı bulsaydım, tasavvur ettiğim gibi ateş ettirecek mi idim? Hayır, ne mümkün!... Zira belki de edilecek ateşten aksine olarak zarar gelir! Eğer Şevket Paşa ateş edilmesini kendisi de uygun bulur ve bir zararı olmıyacağına karar verirse ateş ettirilecekti. Yoksa Kumandan Paşa'dan benim aldığım emrin pek çürük birşey olduğunu ve belki de uyku hâliyle, benim söylediğim sözleri hiç anlıyamamış bulunduğunu pek alâ biliyordum. Hâl böyleyken, hiç öyle sakat bir şeye cesaret edebilir miydim!...

Yalnız şu kadar ki, Şevket Paşa'ya götürmek üzere aldığımız emir bizi o tehlikeli yerden çıkarabilirdi.

Biraz gittikten sonra bizim karargâhın zincir hattında bulunan karakol neferi, arkamızdan:

«— Dur! Kimdir o! Nereye gidiyorsunuz?»

Diye bağırdı.

Neferden kurşun yeriz korkusuyla durduk ve seslenerek yavaş yavaş yanına geldik.

«— Nereye gidiyorsunuz, kimsiniz?»

Dedi.

Şevket Paşa'ya bazı emirler tebliğ etmek üzere gidiyor olduğumu söyledim.

«— Orası Şevket Paşa tarafı değil, düşmanın bulunduğu yandır, ordugâhımızın dışıdır. Gitmek istediğiniz tepe sağ gerinizde kaldı.»

Diye, nefercik bizi ikaz etmesin mi?

Hay Allah iyilik versin!

Bir kazadan kaçalım derken

Meğer bizim karanlıkta tersimiz dönmüş! Adamcağız hayatımızı kurtardı. Kendisine teşekkür ettim. halime göre hediye de verdim. Eğer bu nefer uykuda veya başka bir şekilde gaflette olsaydı tehlikeden kaçalım derken kendi ayağımızla tehlikeye tutuluyorduk. Bakındı işe fesübhanallah!

«Etme yılandan firar, görmeyesin ejderha»

Mısraı tamâmen çıkacaktı. (*)

Her ne ise sağımıza dönüp, yolsuz taşlı bir tepeye sardık. Atımız yürümedi, indik. Kâh ayağımıza taş dolaşır, yüzün koyu kapanırız; kâh yanımız üzerine düşeriz; kâh yedeğimdeki atın ayakları taşlara dolaşır, hayvan göğsüyle arkamdan çarparak muvazenemi bozar... Bir hal ki neuzübillâh! Çünkü ortalık zifiri karanlık, göz gözü görmüyor. Her ne ise yolunda tepindiğimiz tepenin, zirvesi zannettiğimiz düzce bir yerine vardık. Orada avazım çıktığı kadar:

(*) İkinci mısraı şudur: «Eyle yerinde karar, hâline sabr eyle ha!»

«— Asker! Şevket Paşa!»

Diye bağırıyorum. Gecenin o dehşetli hâliyle, benim sesimden başka hiç bir sesin bana cevap verdiği yok.

Anlaşıldı ki biz yine yanlış geldik. Burada ne asker var, ne de Şevket Paşa!... Bir kere karakol neferinin ikazından gözümüz yıldığı için bilmediğimiz bir yerin ilerisine veya sağına soluna gitmeye ve aramaya cesaret edemediğimizden orada bizim Şaban Ağa ile bir istişâre etmekliğimiz icap etti.

Şaban dedi ki:

«— Biz yanlış geldik; ne burada ne de daha ilerde, ne asker var ne de Şevket Paşa. Beyhûde yere dağları dolaşıp durmayalım. Bir kazadan kaçalım derken diğerine tutulmayalım; bana kalırsa dönelim; eski yerimize gidelim.»

Biz yiğitliğe leke sürmeyeceğiz ya!

«— Hayır, ben kazadan niçin kaçayım? Şevket Paşa'ya söyleyecek sözüm vardı da onun için geldim. Arıyorum. Madem ki bulamadık başka türlü çâresine bakarız.»

Diye koca Şaban ile akd olunan meclis-i meşveret devam ettirilmekte iken, bizim alt tarafımızda olması gereken ordugâhımızda artık silâh sesinin kesilmiş olduğunu, konuşma sırasında ettiğim dikkat ile anladığımdan, derhal Şaban'ın reyinin doğru olduğu kararı verildi. Tepeye çıkarken gördüğümüz zahmeti tekrar çekerek ordugâha döndük.

Evhamlar içinde

Hiçbir yerde ateş ve aydınlık olmadığından, rast geldiğimize sora sora Kumandan Paşa hazretlerinin olduğu yeri güç hâl ile bulduk. Bizim arkadaş Binbaşı Hüseyin Râgıp Efendi'ye vardım; Paşayı sordum. «Şimdi yattı, daha uyumadı» dedi.

Memuriyetimizin neticesini âmire bildirmek lâzım ya! Yavaş yavaş yanına sokularak:

«— Bendeniz geldim, lâkin Şevket Paşa'yı bulamadım.»

Dedim.

«— İsâbet olmuş. Haydi git yat. Şimdilerde hakiki birşey olmaz. Eğer olursa sabaha karşı olur.»

Dedi. Ve kaputunu başına çekti.

Şimdi fakirin evham cephaneliğine ikinci bir fitil daha sokuldu. Ya! Acaip! Demek ki, sabaha karşı harp olacakmış, nasıl ederiz, ne yaparız? Acaba iş nasıl başlayacak ve kimler ölüp kimler kalacak? Kazanırsak ne çıkacak? Allah korusun kaybedersek sonumuz neye varacak?

Zihninizi bir kere bu türlü evhamlara kaptırın, işin içinde kendi hayatınızın tehlikesini de hesaba katın, artık uyku uyuyabilirseniz size aşk olsun derim.

Hüseyin Râgıp Efendi ile müşterek yastığımızın yancağızına Hind dervişleri gibi büzülerek oturdum. Nâzeninim yağmur da serpiştirmeye başladı. Altı çamur üstü yağmur. Giydiğim muşambaların başlığını da geçirdim. Hesap ve tefekkür deryasına dalıp git-

tim. Âlemi de karanlığın dehşetiyle beraber bir sessizlik, bir sâkinlik kapladı. Ama benim hayâlimdeki evham ve fikirlerin kalabalıklığından, onların dırıltı ve dedikodusundan meydan yok ki, gecenin o teşirli halinden, şâirâne bir huzûr ve sükûn ile zevk alayım.

O sırada kulaklarım etrafımda uyuyanların mışıltısından başka birşey işitmiyordu. Kendi kendime dedim ki:

«— Yâ Rabbi! Keşke şu dalmış uyuyanların birisi de ben olaydım. Veyahut onlardan bazısının âsâbı da benimki kadar zayıf ve hassas olaydı; uyku uyuyamıyaydı da şuracıkta beraberce sohbet edeydik. Vah biçâreler, hiç birisinin sabahın koparacağı kıyametten haberi yok. Acaba yarın ne kadar zevceler dul ve ne kadar ana baba ciğerpârelerinin yokluğu ile melûl ve mahzûn olacaklar? Ve kim bilir ne kadar sıbyan ve çocuklar harp felâketi ile yetim kalacaklar?!»

E! Sanki kıyâmetin yarın kopacağını ben işittim de iyi birşey mi oldu? Hayır ne gezer. Kıyâmet asıl bizim uykunun başına koptu. Sabahleyin ise yine herkesle beraber kıyâmete iştirak edeceğim de tabiî idi. İşte böyle bir türlü tasavvurlar vehimler ve fâcialar ile zaman geçirirken, gözlerim de ara sıra fecir yerinde seher nurunun işaretlerini arıyordu.

Düşman bizi yoklamış

Yavaş yavaş fecir söktü. Türkçesi, tan yeri ağarmaya ve havadan da bulutlar sıyrılarak incecik bir kuzey rüzgârı esmeye başladı. Bilmem üstümüzün ba-

şımızın yaş olmasından ve rüzgâr tesirinden midir yoksa beklenen dehşetli vaktin yaklaşmasıyla âsap bozulmasından mıdır, nedir? Beni bir titremedir aldı. Bir yandan da düşmanın bulunduğu tarafta bir hareket oluyor mu diye bakıyordum. Uzatmıyalım, fecir yayıldı. Sabah oldu. Herkes de uykudan uyandı. Geçirilen gecenin tesiri ile perişan olan husûsî ve umûmî işlerin tâmir ve islâhına başlandı. Fakir de ilk top ve tüfeğin hangi taraftan ses vereceğini bekliyordum. Lâkin hiç bir taraftan bir çıt bile olmadı.

Güneşin yüzünü göstermesine az bir vakit kaldığından, nazarlarımız hiç bir engele çarpmadan dağ ve tepeleri gözetliyebiliyordu. Dürbünler, düşmanın akşamki yerine çevrilmiş, herkes görüş kuvvetine göre, kimisi «Bir karaltı gözüküyor» ve kimisi «Hayır kimse yoktur» filân diyorlardı. Nihayet düşmanın olduğu noktada kimsenin bulunmadığı sâbit oldu. Fakirin de helecanda olan kalbim biraz ferah buldu.

Bir çeyrek saat sonra ise düşmanın bulunduğu mevkiin sağ tarafından bir takım süvarilerin bize doğru gelmekte olduğu görüldü. Herkes dikkatini o tarafa çevirdi. Süvariler geldiler. Civar köylerde yerleşmiş olan Dağıstan muhacirlerinden bir kısmının, orduyu hümâyunda hizmet etmek üzere bize katıldıkları anlaşılarak memnun kalındı. Düşmanın ne olup, nereye gittiğini onlardan sorduk. Daha geceden, gerisin geri gitmiş oldukları haberini aldık.

Meğer gece beni dağlara düşürmüş olan silâh patırtısı, bizim taraftan hiç bir ateş ve aydınlık göremeyen düşman tarafından bizi yoklamak için çıkarılmış.

Acaba Türkler boğazın içine çekilip gittiler mi, yoksa oldukları yerde sâbit midirler, diye anlamak için üzerimize doğru bir hayli silâh atmışlar. Bizim taraftan da silâhla cevap verilince boğazın ağzında olduğumuzu anlıyarak ve daha kimbilir ne gibi fikirlerle veya esâsen aldıkları vazife icâbı bize yakın durmak işlerine gelmediğinden, Kars'a doğru çekilip gitmişler.

O sırada Kumandan Paşa hazretleri hâlimizin bir telgrafla İstanbul ve Erzurum'a yazılmasını emretti. Sabahın soğuğu, uykusuzluk ve yorgunluk hâli ve kalbimin rahatsızlığı yüzünden parmaklarıma pek güççe kalem tutturabildim. Telgraf yazıldı bitti. (*)

Erzurum Kars yolları

Telgraf bir iki süvari ile, çekilmek için, Çıldır sancağı mutasarrıflığının merkezi olan Oltu kasabasına gönderildi. O kasaba, olduğumuz yere oniki saat mesafede idi. Telgrafımız tabii akşamdan sonra Oltuya varıp ancak çekilebilirdi. İstanbul ise iki üç günden beri Muhtar Paşa'nın nerede ve ne işte olduğundan haber alamamış olduğundan, merak ederek, Erzurum

---

(*) Bu telgrafın nasıl bir halde yazıldığını tarif etmekliğim, bazı telgraflarımızın ifâdelerinin bozukluğuna dâir, sonradan İstanbul'da işittiğim bazı itirazlar sebebiyledir. Zaten düzgün sözler yazmak, benim gibi iri kıyım ham halat adamların işi değilse de evvelce de dedik ya! Her nasılsa kaza ve kaderle bir işte bulunduk; yoksa ben üstesinden gelirim diye ve isteğimle gitmedim. Mal ve hâl meydanda, özrümüz de ortada oldukça yazdığım şeylerin düzgün olmayışından dolayı bizim tarafa hiç bir mesûliyet düşmez.

ve Oltu'dan sorar durumuş. Erzurum ise ne halde olduğumuzu bilmediğinden bir cevap veremezmiş. Bizi bulup bir doğru haber getirsinler diye bize doğru vazifeliler çıkarmış. Ertesi günü bu memurlar bize kavuştular.

Bir münasebetle denildiği gibi, Erzurum ile Kars sancaklarını Soğanlı denilen dağ silsilesi ayırır. Erzurum'dan gelen yol bu dağa varınca üçe ayrılır. Birincisi: Yeniköy, Çakırbaba, Hünkârdüzü, Çıplaklı'dan geçer. İkincisi: Mecingert, Sarıkamış, Karaurgan yoludur. Üçüncüsü: Hamamlı caddesidir. Bu üç yol, dağın Erzurum tarafında, Pasinler kazasına bağlı Zivin köyünün altında birleşir. Aras nehri boyunca Hamamlı caddesinden ayrılan ve Zivin köyünde birleşmeyen başka, incecik bir yol daha vardır. Fakat Zivin'in mevkii yüksekçe olduğundan, bu yolu da nezâret ve müdâfaası altına alabilir. Dağın üzerinde, yolların birbirine olan uzaklıkları ancak birer veya bir buçukar saat kadardır. Lâkin Soğanlıdağı bitirilip de Kars ovasına inildiğinde böyle değildir. Ovada her üç yol da birbirini görmeden ayrı ayrı Kars'a kadar giderler.

İçinde bulunduğumuz Nisan ayının onbeş ve onaltısında Soğanlıdağı'nın karları henüz erimemişti. Dağın üstündeki yollardan hiç biri askerî harekât için elverişli değildi. Yalnız, boğazının nice güçlüklerle tutulduğunu anlatmış olduğum Bardiz yolu askerî harekât ve sevkiyat için müsaitti. Bu yol kış yoludur. Soğanlıdağı'na çıkmaksızın bir dere içinden gider. Dağın arkasında, Erzurum tarafında bulunan Çakırbaba mevkiinde, yukarıdan gelen yaz yolu yâni Hünkârdüzü yoluyla birleşir.

Askerin boğaza yerleştirilmesi ve diğer müdâfaa tedbirleri

Allah'a şükür bu kış yolu şimdi elimizde olduğundan, dağlar misafir kabul edinceye, yâni Mayıs ayı girinceye kadar bizim askerin, bu yolu muhâfaza için tuttuğumuz boğazda kalması icap ediyordu.

Boğazın ağzında, müdâfaa için yerleştirilecek askere, hendek ve siperler yaptırılmaya başlandı. İhtiyatta kalacak olan askerle kumandanın ikametgâhı, boğazın bir saat kadar gerisinde, Bardiz nâhiyesine bağlı Zâkin köyüne nakl olundu. Şimdi bu Bardiz nâhiyesi de, harp tazminatı olarak Ruslara verilen topraklarla birlikte elimizden çıkmıştır.

Bir gece evvel çekilenlerden sonra, bu köyde, «ahır sekisi» tâbir edilen yerlerde edilen rahatın, dayalı döşeli köşkler kadar insanın hoşuna gideceği muhakkaktır. (Bu «ahır sekisi», ahır zemininden toprak ve taşla altmış yetmiş santim kadar yükseltilmiş bir setceğizden ibarettir.) Çünkü, yirmi otuz evlik öyle bir köyceğizde ve bilhassa o havâlide, o mevsimde bir ahır sekisi bulmak, hele öyle bir ordulukta, her kula nasip olacak saadetlerden değildir. Nasılsa, Kumandan Paşa'nın refâkatinde bulunmaklığımız meziyeti, bizi de, bir ahır sekisi bulmak şeref ve imtiyâzına nâil etti. (*)

(*) Hicivleriyle meşhur, Şâir Bayburtlu Zihni, bir kış mevsiminde Anadolu'da yolculuk sırasında bir dağ üzerinde, tipi denen kar fırtınasına tutulur. Gözleri bir karış mesafeyi seçemez olduğu ve yolcuların hayatlarından ümit kestikleri sırada işiti-

Kumandan hazretleriyle, erkânıharp reisi Fevzi Paşa bir ahır sekisinde oldukları gibi, bizim arkadaş binbaşı Hüseyin Râgıp efendi ile biz de, bir başka ahır seddini yine birlikte kullanıyorduk. Öteki yâverler, yâni Kolağası Osman Efendi, Rıza Efendi, Yüzbaşı Mustafa Bey, Hüseyin Efendi dahi öyle birer yere sokulmuşlardı. Bütün köyün ahırlarına ordu hayvanları bağlanmış olduğundan, köylülerinki ne oldu ve nerede kaldı? Orasını bilmem.

Toplandığı bildirilen asker, toplanmamıştı

Bu köyde kalınan ondört gün zarfında, burası bir muâmele ve muhâbere merkezi halini aldı. Bizim yazı yazmak vazifesine dâimî yardımcı olmak üzere, dördüncü ordu tahrîrat kalemi kâtiplerinden Eğinli Mustafa Efendi, bu köyde bulunduğumuz sırada Erzurum'dan getirtildi.

Kars'ın durumunu öğrenmek ve Ardahan'la Eleş-

---

len bir köpek sesi, yakınlarda bir köy olduğunu haber verir. O ses ile köyün istikametini tayin ederek, can atar ve tehlikeden kurtulurlar. İşte şâir o vakit köyde şu beyti söylemiş imiş:

Şiddet-i berd-i şitâdan şenliği gördükçe kalb
Hoş gelir bülbül sadâsından ona âvâz-ı kelb (37)

Bizim misâfir olduğumuz ahır sekisi de, bize göre dünyanın en güzel köşklerinden daha âlâ olmasıyla, şâirin bu beyti hâlimize münâsip düştü.

(37) «Kışın şiddetli soğuğunda, meskûn bir yer bulan kalbe, köpeğin sesi, bülbül sadasından hoş gelir.»

girt cihetindeki fırkamız ile haberleşmek üzere süvâri nokta ve postaları tesis olundu.

Bizi boğazdan içeri tıkmış olan düşman, Kars'a doğru çekilip gitmişti. Tahkik edilerek anlaşıldı ki, düşman bizden ayrılıp da giderken Kars'ın telgrafını kesmiş ve yolu üzerine süvâri noktaları koyarak, Kars'ın öte tarafındaki umumi ordugâhına dönmüştür.

Yalnız şu kadarı var ki, düşman, bizim geldiğimiz dağ yolunu yâni Bozkale yolunu kapayamamıştı. Çünkü burası ordugâhına uzaktı ve arada bağlantı kurulamadığından buraya müfreze bırakamamıştı. Bu hal süvâri kollarımızın keşifleriyle anlaşıldı. Bu yol vasıtasıyla mevcut olan haberleşme hürriyetinden hayli istifâdeler edildi. Hatta iki üç defa Erzurum'dan bize gelmiş olan cephane, mühimmat ve levâzımat kafileleri Kars'a sokuldu. Lâkin bu sevkiyat dâima elden gelen son derecede dikkat ve muhâfaza altında yapıldı. Çünkü her kafile için yol üzerinde büyük tehlikeler mevcuttu.

Ordumuzun büyük noksanlarından birinin de süvârisizlik olduğu, yukarıdan beri geçen sözlerden elbette anlaşılmıştır. Erzurum, Dersaadet ve diğer vilâyetlerle yapılan muhâbereler sırasında, Çerkes Musa Paşa kumandasındaki dört alay Çerkes süvârisinin acele yetiştirilmesi istendi. Bu süvârilerin Sivas ve Samsun taraflarında vaktiyle tertip olunduğu ve Mirliva Çerkes Musa Paşa kumandasına verildiği işitilmişti.

Tertip olunduğu birçok şaşaalı sözlerle, ilân-ı

harpten çok önce, Erzurum valisi Kurt İsmail Paşa hazretleri tarafından Dersaadet'e bildirilen süvâri ve piyâde muâvine askerleri meğer henüz toplanamamış imiş. Halbuki Kurt İsmail Paşa o havâli ahâlisinden olduğu için, muâvine askerleri ve ordunun ihtiyacı olan levâzımı daha kolay toplayabilir ümidiyle Erzurum valiliğine tâyin olunmuştu,

Serhat halkının ahvâli ve mizacı

O havâli eskiden beri serhat olduğundan, buraların eşrâfıyla halkı arasındaki münâsebetler, Anadolu ve Rumeli'nin diğer yerlerindeki gibi değildir. Yerleri icâbı, serhat ahâlisi askerlikle meşgul olageldiklerinden, halkın zâbitlere yani memleketin ileri gelenlerine itaat ve hürmeti var. Bu hürmet ve itaatin bir sebebi de memleketin kalbur üstü kimselerinin timar ve zeâmet erbâbı, yurtluk ve ocaklık olarak mülk sâhibi, olmalarıdır.

Bu sebeplerle Tanzimat'tan önce asıp kesmek, döğmek ve hapsetmek gibi cezâları fazlasıyla kullandıklarından, nüfuzları ahâli yanında tesirli olarak devam etmiştir.

Tanzimat'tan, yâni devletçe merkezî idarenin kurulmasından ve timar, zeâmet, mukaata'a gibi şeylerin devlet hazinesince zapt edilmesinden ve böyle şeylere bir dereceye kadar son verilmesinden sonra, eşraf ile halk arasındaki büyüklük küçüklük münâsebeti oldukça gevşemiştir. Fakat yine de o eşrafın

vaktiyle bir kere büyük olarak görülmüş ve tanınmış olması ve hele Kürtlerle Gürcülerdeki ırkî bağlılığın tamamen ortadan kalkmayışı, hükümetin de bunları işe yarar kimselerden saymasına sebep olmuştu.

İlân-ı harpten evvel tertip olunan muâvine askerlerinin hâli ve miktarı

İşte bu kanaat ve hikmete dayanan İsmail Paşa hazretleri, her kazâda bulunan en meşhur ve mûteber bir bey ile bir ağaya, mevkiine göre, süvâri ve piyâde bir tabur, iki tabur gönüllü muâvine askeri hazırlatmak üzere, bunların hepsini harpten önce Erzurum'a celp etmişti. Kimisi iki, kimisi üç, kimisi beş tabur çıkaracağım sözünü vermişlerdi. Hepsinin devletten devamlı bir menfaate erişmek ümidi vardı. Bu sözlere dayanan İsmail Paşa hazretlerinin de topyekûn olarak elli tabur muâvine asker tertip ettiğini bildirdiği işitilmişti. Harbin ilânından sonra bu elli taburdan hatta bir tabur olsun görülememiştir.

Bunlardan Kars ile hudut arasında bulunan Şüregel ve Zaruşat kazâları ahalisinden rahatça on taburdan fazla asker toplanacağı hesap olunmuştu. Gerçi bu hesap pek de yanlış değildi. Fakat ortaya çıkan mâniler mümkün olan bu tasavvuru, hayâl-i muhâl şekline soktu.

Bu iki kazânın halkı, meşrepleri farklı üç kavimden, yâni Kürt ve Karapapaklarla yerli Türklerden ibaretti.

Kürtler, Kaskanlı, Zeylanlı, Camadanlı aşiretleri olarak anılırlar. (*)

Reisleri Reşit Bey, Ahmet ve Maksut Ağalardır. Hepsi bin beşyüz, ikibin çadır kadar olabilir. Burada çadır demek hâne demektir.

Karapapaklara gelince, bunlar Acemlerle Dağıstanlılar arasında husûsî bir milliyet gösterirse de, lisanları Azerbaycan Türkçesidir. Kıyâfetleri Acem gibidir. Lâkin kalpakları başka türlüdür. Bâzısının mezhebi Sünnî bazısınınki Şiî'dir. Bunlar da, adı geçen kazâlarda ikibin, ikibin beşyüz hâne halkı kadar olabilirler. Gâyet yiğit ve cesur bir kavimdir. Pek iyi süvaridirler. Hele at üzerinde silâh kullanmakta bunlar kadar usta olanı pek az görülüyor. Nitekim bunlardan Mehrali adında birinin ordu-yu hümâyûna nasıl hizmetler ettiği ve savaşlarda ne gibi yararlıklar gösterdiği ilerde sırası geldiğinde görülecektir.

İşte nâhiyeleriyle beraber bu iki kazâdaki Karapapaklar, öteden beri İsmail Paşa hazretlerinin ailesini büyük tanımışlardır. Çünkü İsmail Paşa'nın babası Şerif Ağa, vaktiyle Şüregel kazâsına bağlı Hacıveli köyünde ikamet eder ve Karapapak cemaatinde kumandası yürür bir zat imiş. İsmail Paşa'nın yeğeni ve yine o köyde sâkin Mededbeyzâde Yusuf Bey, Ka-

---

(*) Gerçi ordumuz bu üç aşiret halkından, düşman taarruzunun ilk zamanlarında istifâde edemedi ise de, savaşın ortalarında devam eden zaferlerimiz esnasında, yani ordumuz Kars'ın ilerisinde bulunduğu sırada bu üç küçük aşiretin birkaç yüze varmayan süvâri kuvvetinden güzel güzel hizmet ve yardım görmüştür. Hizmetlerini burada sitâyişle anarız.

rapapaklardan beş tabur asker yazmış ve hatta defterlerini bile amcasına göndermiş imiş.

Bu Karapapaklardan Ardahan ve Çıldır kazâlarında da bir hayli halk yerleşmiş olduğundan, onlardan da çıkarabildiği kadar muâvine askeri toplamak ve bütün Çıldır sancağında bulunan diğer kazalardan da muâvine celp etmek vazifesi ise Ardahanlı Hacı Hüseyin Paşa'ya havâle kılınmıştı.

Bu işlerin cümlesi, ilân-ı harpten önce ve geçen kış tertip edilerek, defterleri yazılmış; zâbitleri de yine eşraftan olmak üzere tâyin olunmuştu.

Muâvine askerlerin toplanmaması sebepleri

Muâvine askerler kış vakti toplattırılıp da, boş yere yedirmek, giydirmek, yatırıp kaldırmak ve aylık vermek, bu kadar halkı bir veya birkaç yerde topluca bulundurmak külfetine düşülmemek için de, lüzumu halinde toplatılmak üzere hepsi evlerinde bırakılmıştı.

Bu sene ise, o havâlinin meşhur olan kışı Mart' ın yirmisinden sonra hafiflemeye başladıysa da muâvine askerlerin toplanılmasına yine cesâret olunamadı. Zira:

«— Toplarız da, ya harp olmayıverir veya iş birkaç ay daha uzadıktan sonra olursa; o vakte kadar bu askerin bakımı ordunun ve hükümetin başına belâ olur.»

Düşüncesi, celp ve toplanmalarında ağır davranılmasına sebep olmuştu.

Bu askerin Mart'ın yirmisinden sonra toplanılmasına başlansaydı bile, yine iş yetiştirilemiyecekmiş ya! Çünkü beş on gün sonra harp ilân olunacak ve toplanmış olanlar da, istilâ altına düşen çoluk çocuklarının muhâfazası telâşına düşerek, hiç birisi askerliği kendine mal etmiyecek imiş. Nitekim öyle de oldu.

Elhâsıl, mukaddimede yazıldığı gibi ordunun erkân ve ümerâsı ve hatta hükümet memurlarının bile ekserisi, gazetelerin ağzına bakarak ve devletin hal ve malını ve politikanın esasını akıllarınca ölçerek, harbin kat'î olarak vuku bulacağı zannında birlik değildiler.

Lâkin Cenab-ı Hak kazâsını infâzı murat edince, gözler görmez, akıllar önündeki tehlikenin derecesini kestiremez olurmuş.

Muhtar Paşa'nın Erzurum'a gelmesi üzerine, ordu-yu hümâyûn dairesindeki memurlara harp hazırlığı için emir gönderdiği sırada, muâvine askeri tertip olunan yerlerdeki memurlar da vazifeye davet olunmuştu. Meğer harbin patlamasına oniki gün kalmış imiş... Serhatlerde bulunan memleketlerin eşrâfı, askerini toplamaya başladıkları esnada düşman hudûdumuzu geçti. Toplanmış olan az bir kısım da istilâ sebebiyle dağılıp, vatanlarında evlâd ü iyallerinin başı ucunda kaldıklarından, iş mükellef askerler olan nizâmiye ve redif taburlarının himmetine münhasır kaldı.

Düşmana katılan dostlar

Rusya erkânıharp generallerinden Keşmişof 1884 tarihinde neşr olunan tarihinde «Rusya'nın Kars tarafında hududu geçtiği gün, Osmanlı tarafı ahalisinden ve Karapapaklardan iki bölük süvarinin, Rus ordusu kumandanını selâmlıyarak, onların (milisya) dedikleri askere katılmış olduklarını» yazıyor... İbret alın ey dostlar!

Buna yakın bâzı havadisleri biz de duymuştuk. İsmail Paşa'nın yeğeni olan Şüregelli Yusuf Bey, Rusya tarafında yerleşmiş olan Karapapaklardan birisinin kızıyla harbe yakın bir zamanda evlenmişti. Harp çıkınca haremi Rusya'ya aşırıldı. O tarafla alâkalarının kesilmeyeceği hissedilerek tedbir alındı, İsmail Paşa'nın namusuna leke gelmesin diye Yusuf Bey Anadolu içerlerine doğru sürülmekle beraber, muhârebenin sonuna kadar bizim kumandanın yanında yâver sıfatıyle göz hapsinde bulundurularak askerî hiç bir işe karıştırılmadı.

Eğer önce bizim asker hududu geçip Rusya'ya girseydi, yazılıp da gelmeyen o askerlerden başka, dünyanın her köşesinden kıyâmet gibi yardımcı asker efrâdı üzerimize üşüşecekti. Fâtihlik şânımız yine eskisi gibi âfâkı tutacaktı.

Elhamdülillah iş yine Avrupalıların zannı ve düşmanımızın tahmini gibi olmadı ya! Devlet-i Aliyye, bu harpte dahi varlığını ve siyasi canlılığını gösterdi. Askerî şan ve şerefini dünyaya ilân etti.

Mâdem ki hal icâbı, müdâfaa bize düştü, istediği-

miz şekil ve miktarda asker bulamıyacağımız ve yalnız mükellef askerlerimizle kalacağımız tabiidir.

Tecrübe ile sâbittir ki, müdâfaada bulunan askerin kalb kuvveti, taarruz ve hücumda bulunanın kalb metâneti ile bir olmuyor. Hücumda olan askerin her birinin yüreği arslan kafası gibi şişip, düşmanın kalbine korku salıyor. Müdâfaadaki askerin kalbi ise, âciz ve zayıf bir tavşanın yüreği gibi helecanla doluyor. Hele bir de bozgunluk belâsına dûçâr olursa -Rabbim göstermesin- gerçekten tavşanlaşarak «Peh!» desen ödü kopuyor.

Eşkiyâdan Mehrali ve Tülü Musa'nın afları

Fırkamız Zâkim köyünde bulunduğu sırada, Kars kumandanı Hüseyin Hâmi Paşa bir mektup yazarak, Mehrali ve Tülü Musa gibi Rusya ordularında hizmet etmekte bulundukları zannolunan iki şâkinin, Devlet-i Aliyye ordularında hizmet etmek üzere bize sığınacaklarından, devletin kanunlarına karşı evvelce işledikleri suçlarının affolunmaları lüzumunu iltimas etmişti. Muhtar Paşa hazretleri de: «Eski suçları devletçe affolunmuştur, ordumuza gelebilirler.» cevabını vermişti.

Şimdi bu adamları, hal ve mevkilerini okuyucularıma tanıtmam iktizâ ediyor:

Bu iki kişi demincek zikri geçen Karapapak kabilelerindendirler. Bunlardan Kars'ın bâzı kazâlarında meskûn olanlar bulunduğu gibi, Rusya'da da bir hayli vardırlar. Hazer denizinin batısında bulunan Şeki,

Şirvan ve Nahcivan ve daha beri taraftaki Revan beldelerinin batı tarafında, bizim huduttaki Arpaçayı'nın ötesindeki arazi ve ekseriyetle Tiflis'in civarı olan köyler hep bu kavimle meskûn gibidir. Bunların, İran'ın bizim Bayezid sancağı civarında bulunan Makû ve Ovacık kazaları ile civarında da yerleşmiş olanları vardır.

Rusya devleti harp sırasında, Dağıstan, Çerkes ve Kafkasya'nın diğer kavimlerinden teşkil eylediği süvâri alaylarını bize karşı olarak ordusunda kullandığı gibi Karapapaklardan da bir miktar süvari tertiplemiştir. Tülü Musa dediğimiz şahıs Rusya'nın askerî hizmetine girmişlerden ve Mehrali ise o hizmete girmek üzere hazırlanmışlardan idiler.

Mehrali'nin hayatı

Mehrali, Tiflis'in Karapapak köylerinin birindendir. Mezhebi sünnîdir. Vaktiyle onyedi onsekiz yaşında iken vefat eden babası, Karapapak millî âdetlerine muhâlif olarak konulmuş olan yeni bir usule göre gömülmüş veya hükûmetçe gömdürülmüş imiş. Mahallî Rus hükümeti intizâmı korumak için mezarlığa geçici bir de karakol koymuş. Mehrali, millî taassub ile galeyan eden hiddetinin önüne geçemeyerek, bir gece gizlice mezarlığa gidip babasının kabrini açmış, cenazeyi eski kabristana nakletmek üzere çıkarırken, kendisini önlemek isteyen karakol neferini öldürmüş. Pederinin cesedini alıp, götürüp es-

ki usul üzere gömdükten sonra hükümetten kaçmaya mecbur kalmış.

Hükümet bu genç câniyi aradıkça o kaçar, kaçtıkça da cinâyetleri artarmış. Bağları ve kırları mesken edinip, hükümetten gizlenenlerin bundan başka ne hünerleri olabilir! Nihayet araştırmalar şiddenlenip yakayı ele vereceğini anlayınca, hududu geçerek bizim taraftaki Karapapakların içine gelerek ilticâ edip gizlenmiş.

Rusya devleti, sefâreti vasıtasıyla bu Kapapakların içine saklanmış ne kadar câni varsa, bunları Bâbıâli'den isterken Mehrali'yi de ister. Devlet de bu iâdeye mecbur olarak birtakımlarını tutup Rusya'ya gönderir. Fakat Mehrali tutulacağını anlayınca bizim zâbıtaya da karşı gelir. Mesele büyür, araştırma şiddetlenir. Neticede Mehrali bizden de bir iki zaptiye öldürerek Rusya'ya kaçar. Öteden sıkıştırılır, yine bir cinayet işleyip bizim tarafa geçer. Burada da câni olduğundan takipler devam eder. Dersaadet'teki Rusya sefâreti ise Şüregel kazâsı idarecilerini Mehrali'ye yataklık etmekle ithâm eder. Kazâ idârecileri bundan telâşa düşerler. Büyük bir kuvvetle Mehrali'yi takibe çıkarlar, düz bir ovada sıkıştırırlar. Mehrali teslim olmaz, silâhına davranır, silâhla mukabele ederler. Nihayet o kazânın idare meclisi âzâsından Karib Ağa ile bir de zaptiyemizi vurup öldürdükten sonra kendisi de yaralanıp yere düşer, hareket mecâli kalmayarak tutulur.

Muhâkeme ve sorgusu yapılır. Mahkemede hiç bir suale cevap vermez, inkâr ediyor sayılıp şahitler

dinlenir. Kars Meclis-i Temyiz'i kanun gereği idamına karar verir. Hüküm evrakı bizim Erzurum'daki Divan-ı Temyiz'in dahi tasdikinden geçtikten sonra Dersaadet'teki Mahkeme-i Temyiz'e gönderilir. Orada da tasdik olunduktan sonra gereğinin icrâsı için irâdei- seniyye çıkmak üzere iken Mehrali Kars hapishânesinden firar eder. Yine Rusya'nın Kafkasya idaresine ve bizim mahallî hükümete hayli telâşlar verir.

Mehrali'nin kaçışı

Mehrali'nin kaçış şekli de sergüzeşti ve kendisi kadar tuhaf olduğundan tafsilâtını, sonradan bizzat kendisinden işittiğim şekilde buraya derc eyledim:

Mehrali, Kars hapishanesinde kocaman prangalar içinde tutulduğu sırada, aldığı kurşun yaraları tedâvi edilirken «Zehirli bir ilâç kullanırlar da beni öldürürler» vehmi ile yarasını bizim hükümet cerrahlarına baktırmaz. Kendisi Karapapakların âdeti üzere ilâçlar yaparak tedavi eder, kısa zamanda da iyileşir. Hapishanede mahpus olan kocasına yemek getiren bir kadını, kocası vasıtasiyla kandırır. Kadının ekmek içinde getirdiği bir demir eğesini elde eder.

Önce eğe ile pranga demirini becerir, sonra da hapishanede bulunduğu odanın temeli tarafını kazmaya başlar, duvarın öbür tarafına geçilebilecek şekilde bir delik vücûde getirir.

Sonra bütün mahpusları firâra teşvik eder. Ve:

«Hepimiz birden filân gün, filân saatte, hapisha-

nenin kapısındaki demir parmaklık açıldığı sırada, birden kapıya hücum edersek, zaptiyeler kâfi gelmez müdâfaa edemez ve şaşırırlar; biz de kurtuluruz» diye herkesi kandırır.

Hakikaten öyle bir zamanda kapıya hücum ederler. Zaptiyeler karşı koyar. O sırada asker de getirilir. Ateş ederler, mahpuslardan bazıları yaralanır. Hapishaneden hiç kimsenin kaçmasına meydan verilmeden işin önü alınır. Ama o gürültüde Mehrali, arka tarafta hazırlamış olduğu delikten fırlayıp kaçar ve o civarda birinin damı üzerinde yığılmış olan ot yığıntısının üstüne çıkarak otların içine saklanır.

Hapishane memurları, mahpusları yoklama ederken Mehrali'nin firar ettiğini anlarlar. Şehrin içine dışına süvâri ve piyâde zaptiyeler dağılır. Onlar istedikleri kadar arayıp zahmet çeksinler, nerde bulunacak? Mehrali hapishâneden kurtulur kurtulmaz ilk adımını attığı yere gizlenmiş, biçâre zaptiyeler ise kendisini pek uzaklarda aramışlar.

Nihayet taharri memurları Mehrali'nin bulunmasından ümidi keserler. Mehrali de iki gece üç gün otların içinde aç susuz yatar kalır. Üçüncü gece, artık araştırmaların gevşediğini anlıyarak, olduğu yerden iner. Meğer gizlendiği yer, Kars'ta bulunan piyâde taburunun saka beygirlerinin bağlandığı ahıra yakınmış! Otun üstünden daha önce tayin ettiği noktadan ahırın damına çıkar. Tepede bulunan bir pencereden aşağı sarkarak içeri girer. Beygirlerin birisini çözer, dışarı çıkarır, binerek savuşur gider. Uykuda olan saka neferlerinin haberi bile olmaz!

Mehrali, o gece, Kars'a beş altı saat mesâfede olan Şüregel kazasındaki Karapapaklara kadar gider. Onlarn yardımıyla atını silâhını düzüp koştuktan sonra, kendisi artık tosunlukta ve yiğitlikte şöhret bulmuş olduğundan, Karapapaklardan birlikte gelmek isteyen bazı serseri delikanlıları da yanına alarak Rusya arazisine geçer. Orada da rahat bırakılmadıklarından yine silâh kuvveti ile dağlarda bayırlarda oturup gizlenmeye devam eder.

Nihayet işin Devlet-i Aliyye ile harbe doğru gittiği sırada, Rusya hükümeti, ordusunda hizmet etmek üzere, Lezgi, Çerkes ve Karapapaklardan, Mehrali gibi meşhur eşkiyâya af ilan eder.

Mehrali de bunu memnûniyetle kabul ederek, serbest serbest, beraberine gönüllü olarak süvâri toplamaya başlar. Bu sırada bir taraftan da Kars kumandanı Hüseyin Hâmi Paşa'ya Karapapaklar vasıtasıyla ve gizlice bir mektup gönderir. Eğer bu tarafta da affolunursa tedârik ettiği yüz yirmi seçkin süvâri ile ordu-yu hümâyûna gelip, din uğruna harp ve cihad hizmetinde bulunarak can vermeye hazır olduğunu bildirdi.

Yukarıda hikâye olunduğu gibi bu taraftan da affolunduğu haberi kendisine bildirilince, o kadar süvâri ile Rusya'dan pervâzsızca çıkıp Kars'a geldi.

Koca herif! Hem kendisini affettirecek dar bir zamanı ve fırsatı buldu, hem de ordumuza büyük hizmetler etti. Bunlar aşağıda sırası geldikçe görülecektir.

Tülü Musa'nın hayatı

Gelelim Tülü Musa'ya:

Bu adam da bir kaç sene evvel, Erzurum'dan İran'a geçmekte olan bir transit kervanına hücum ederek mallarını gasp eden eşkiyânın reisi idi. Bin belâ güçlüklerle tutularak, o vakit Erzurum'da kürek merkezi olan Taşhan'da onbeş sene müddetle küreğe konmuştu. Tülü Musa da muhârebeden hayli zaman önce hapishânede isyan çıkararak yakayı sıyırmış ve şakiler için misilsiz bir sığınak halini almış bulunan Şüregel'deki Karapapakların yanına sığınmıştı. Orada, hükümet tarafından sıkıştırıldıkça, mevkiin hudutta bulunmasından istifade ederek derhal Rusya'ya geçer. Rusya tarafından arandıkça bu tarafa kaçar...

Nihayet ilân-ı harpten sonra yine kendi gibi ve Karapapaklardan olan Mansur ve diğer şakilerle beraber Rusya ordusunda hizmete girerler. Bu sırada Mehrali'nin bizim tarafa ilticâ edeceğini işitip bu da sığınmak azim ve emeline düşmüş. Affa mazhar olarak Kars'a geldi.

Kars'ta süvâriye ihtiyaç varsa da, bizimle beraber bulunan seyyar fırkaların bütün bütün süvârisiz olduğu bilindiğinden, Hüseyin Hâmi Paşa, Mehrali'yi süvârisiyle birlikte Kars'ta alıkoymakla beraber, Tülü Musa'yı yanındaki bir kaç süvârisiyle bizim tarafa gönderdi.

Bu herif Zâkim köyünde birkaç gün kaldı ve bâzı keşif ve haber hizmetlerinde kullanıldı ise de, bozuk

mayasının icabı veya bilmediğimiz bir sebebin sevkiyle, birgün yine gönderildiği keşiften geri dönmedi. Tekrar Rusya ordusuna savuşup gitmek alçaklığını irtikâp ettiği anlaşıldı. Sonunda, Rusyalılara hizmet ederek, Kars ovasındaki Çerkes köylerinden bir köy ahalisine bazı levâzımatın tedâriki için şiddetle musallat olduğu bir sırada, şahsını ve hâlini bilen Çerkeslerden birisinin kurşunuyla gebertildi. Her neyse, âlem elinden ve şerrinden kurtuldu, kendisi de kötü bir nam bırakarak defolup gitti.

BEŞİNCİ KISIM

- ★ ARDAHANIN VAZİYETİ VE DÜŞMAN ELİNE GEÇMESİ
- ★ ARDAHAN İSTİHKÂMLARI NASIL DÜŞMÜŞ
- ★ BOZGUN VE ÖNLENMESİ ÇARELERİ
- ★ ARDAHAN'DAKİ KUMANDAN VE ZABİTLER
- ★ ZABİTLERİMİZE DAİR DÜŞÜNCELER
- ★ ZABİT NASIL OLMALI

Ardahan kumandanı Ferik Kasap Hüseyin Paşa'nın aldığı tâlimatta, Rusya devleti o cihetten taarruz ederse, Ardahanlı Hacı Hüseyin Paşa'nın ve sâir yerli beylerin ahâliden tertip eylemiş oldukları gönüllü muâvine asker taburlarına, Ardahan'da bulunan nizâmiye askerinden birkaç tabur ve lüzumu kadar top katılması ve bu kuvvetin şehirdeki mirliva paşalardan birinin emrinde olarak hudutla Ardahan arasındaki arazide düşmana karşı durması, neticede ise şehre çekilinmesi yazılı imiş.

Hacı Hüseyin Paşa, Çıldır nâhiyesi taraflarındaki muâvine askerleri toplarken Ahılkelek tarafından bir Rus fırkası hududu geçerek Çıldır'a ve oradan Meşe Ardahan'a doğru ilerlemiş olmasıyla Çıldır, Posof ve Şavşat kazâ ve nâhiyeleriyle civârının, toplanmış olan piyâde ve süvâri efrâdı dağılmıştır. Çünkü, yukarıda yazıldığı gibi, çoluk çocuklarının başı ucunda bulunmaları lüzumu, kendilerince ordunun hizmetinde bulunmaktan daha mühim sayılmıştır.

Meşe Ardahan'ın ismini burada hatırlıyamadığım bir suyu üzerinde, Hacı Hüseyin Paşa, yanında pek az kalmış olan muâvine askeri ve bir miktar nizâmiye

süvârisi ile, Rusya'nın bir iki alay süvârisine karşı durarak çarpışmışlar. İki taraftan da epeyce kayıp olmuşsa da, mukavemet mümkün olamadığından, olsa bile o kadar süvâriye göre geçici birşey olacağından, Hacı Hüseyin Paşa yanındakilerle Ardahan'a çekilmeye mecbur kalmış. Artık ondan sonra Ardahan'la hudut arasında bizden asker nâmına bir fert kalmayarak hepsi Ardahan istihkâmlarına tıkılıp kalmıştır.

Hâle göre bazı düşünceler

Bizde bir memurun göreceği işin derece derece safhalara bölünmesi lâzım geliyorsa, kendisine müsâde olunan son safhanın, o memurdan gizlenmesi icap ediyor. Çünkü korkulur ki, selâhiyetinin son derecesini, hareketinin daha ilk adımında kullanmasın... O zaman işin başı ile son çâre arasında pek tabii olarak bulunan istasyonlarda kalarak, vazifesini derece derece ifâ etmesi gerekirken, birdenbire ya tepeden eteğe veya etekten tepeye atlar da işin esâsına birçok zararlar getirir.

Meselâ bir zâbite kumandanı tarafından:

«— Şu kadar askerle filân yere git. Düşman gelir de karşı duramıyacağın kadar çok olduğunu anlarsan, filân yere çekilerek orada müdâfaada bulun. Şâyet orada da barınamazsan, arâzinin durumuna göre başka bir yer seç. Pek çaresiz kalırsan, son safha olarak gel bize iltihak et. Veya filân yerdeki kuvvetle birleş!«

İşte bu şekilde son yapacağı iş kendilerine bildirilen zâbitlerden bâzıları, bin türlü yalan dolanla, orta yerdeki vazifelerin hiç birisinin semtine uğramıyarak, tehlikesiz olan ta son vazifesinin icrâsına koşuyor ve: «Hepsini yaptım da çaresiz kalıp son safhaya geçtim» diyor.

Onun için bu gibi vazifelerin icrâsına gönderilen zâbitlerimiz, yiğit ve şahsiyetli, görüş ve fikir sahibi kimseler olmalıdırlar ki, memuriyetinin mevzûunu, neticesini ve bunun millet ve devletin umûmî menfaatleriyle olan ilgisini bilsin de, hâlin icâbına göre hareket etsin.

İşte böyle kıymetli bir zâbitten ise, vazifesinin son safhasındaki müsâde saklanamaz. Saklanırsa kadir bilinmemiş olur. Hatta vazifeli olduğu işte muvaffak olamamasına ve kurban olup gitmesine de sebep olunur.

Ardahan'ın hâli mühimleşti

Zâkim köyünde bulunduğumuz sıralarda Kasap Hüseyin Paşa, Başkumandan Paşa'ya hergün düşmanın hâlinden mâlumat veriyor, ve her halde istihkâmların içinde müdâfaadan başka çare kalmadığını, yâni vazifenin son safhasına mürâcaat edilmek iktizâ edeceğini bildiriyordu.

Üç dört gün sonra yine Ardahan'dan gelen bir yazıda, düşmanın bugün filân yere geldiği, henüz uzak-

larda dolaşmakta idüğü, filân yeri ordugâh edindiği ve süvârisinin keşif ile meşgul olduğu bildirilmişken; bir gün sonra gelen yazıda düşmanın Ardahan'a taarruz niyetinde olduğu ve ertesi gün alınan mektupta düşmanın Ardahan istihkâmlarına çatarak harbe başlanıldığı telâşlıca bir şekilde beyan olunmuştu.

Yine o sırada Kars tarafındaki düşman ordusundan bir kısım kuvvetin Ardahan tarafına geçmekte olduğu da bizim tarafımızdan öğrenilmişti.

Şu vaziyette Ardahan'ın hâli mühimleşmiş ve süvâri posta ve noktaları vâsıtasıyla hergün mektup alınıp dururken ertesi gün bir haber çıkmamıştı. Bundan Ardahan'ın mutlaka muhâsarada sıkışmış olduğu mânâsı çıkarıldı. Fakat düşmanın Kars'ta yaptığı gibi uzun uzadıya muhâsara tertibatı ile uğraşmaksızın Ardahan'ın önüne gelip de selâmünaleyküm derdemez, hemen istihkâmların üzerine hücuma kalkmayı göze alması dikkate şâyan bulunmuştu. Her halde burasını Kars'tan farklı görerek ele geçirmeyi ümit ettiği mânâsı çıkarılmıştı. Fakat hücum etmek için dahi muhâsara hazırlık ve keşfini yapması gerektiğinden ve bu da birkaç güne muhtaç olduğundan, Muhtar Paşa bu zaman içinde şundan bundan imdat için asker toplamaya ehemmiyet veriyordu.

Bununla beraber, içinde bulunduğumuz Mayıs ayının başlarında dağlar yol vermeye başlamış ve artık Soğanlı geçitleri herkese açılmış olduğundan, bun dan sonra bizim fırkanın Zâkim köyünde kalması câiz olamazdı.

Şu halde hâlimize çare ve Ardahan'a imdat gibi iki mühim mesele karşısında, ikisine birden ve ayni anda, acele tedbir aranılmaya başlandı. Bu esnada Soğanlıdağı'nın öte tarafında ve Pasinler ciheti geçitlerinde altı tabur ile bulunan Şâhin Paşa'ya haber gönderildi. İki taburun yine o geçitlerin muhâfazasında bir karaltı göstermekle beraber, Erzurum ile bizim ve bizimle Eleşgirt fırkasının bağlantısını temine bakılarak; geri kalan dört taburun bize katılmak üzere Soğanlıdağı'nın üzerindeki Hünkârdüzü'ne gönderilmesi bildirildi.

Çünkü Pasinler cihetindeki Şahin Paşa livâsı, bizim ve Eleşgirt fırkasının hem yol emniyetinde hem de ihtiyatı olarak kullanılıyordu.

Ardahan'a imdat geliyor

Bir de düşmanın Hamamlı yoluyla ve Aras nehri boyuyla, Karakurt'tan Pasinler kazasına çıkması ihtimâli vardı. O zaman fırkamızın Eleşgirt fırkasıyla bağlantısı tehlikeye düşerdi. Bu tehlikenin bertaraf edilmesi, o yolun Pasinler'e açılan ağızlarında bulunan Karakurt vesâire gibi mevkilerin müdâfaasına ve bu müdâfaa ise birkaç taburun mevcûdiyetine muhtaç idi. Ortalıkta ise ihtiyat olarak, topu topu Şâhin Paşa'nın altı taburu olduğundan bu taburların birkaçı, bizim fırkadan Şevket Paşa kumandasında Ardahan'a gönderilecek olan taburların kuvvetimizde bırakacağı boşluk sebebiyle yanımıza alınarak iki tabur da Hamamlı yolunun müdâfaasına bırakıldı. Şevket Paşa'ya dahi gereken

tâlimat verilerek, fırkadan beş tabur ile Ardahan'ın imdâdına koşturuldu.

Bir de öteden beriden gelecek olan müstahfaz askerlerden ve perakende olarak taburlardan kalmış olan efrattan her ne toplanabilirse, onların da Erzurum'da tabur şekline konarak ve muhârebe yerindeki taburlardan bâzı zâbitler istenerek mümkün mertebe yetiştirilmesi de Erzurum'daki kumandanın vazifeleri arasında idi. Bu efrâda sağ ve sol hareketleri ve silâh kullanılması öğretilerek, bildirilecek olan yerlere sevk olunması isteniyordu.

Bu vakte kadar Erzurum'da iki tabur asker toplandığı, muhâbere neticesi anlaşıldığından, bu askerin de ordu meclisi azâsından Miralay Hakkı Bey kumandasında olarak Ardahan'a imdat için hemen yola çıkarılması lüzûmu Erzurum'a telgrafla emr olundu.

Ardahan'la bizim aramızdaki mesâfe hemen yüz kilometre, Türkçesi yirmi saatten fazla olduğundan Şevket Paşa kumandasındaki taburlar sür'atle gittikleri taktirde, en çok iki buçuk yahut üç günde oraya varacaklardı.

Şevket Paşa gittikten sonra Muhtar Paşa hazretlerinin yanında kalan dört tabur, Mayısın birinci günü kendisiyle beraber Hünkârdüzü'ne çıktı. Dört tabur da o gün Şâhin Paşa ile geldi. Hünkârdüzündeki taburların sayısı sekiz oldu ve icâbına göre yerleştirildi.

Ardahan'ın düşman eline düştüğü haberinin gelmesi

Ne yazık ki Şevket Paşa, bizimle Ardahan'ın arasındaki Penek nâhiyesine vardığında: «Tesâdüf et-

tiği kaçkın askerden aldığı habere göre, Ardahan'ın düşman eline düştüğünü, içindeki askerin ise kumandanları Kasap Hüseyin Paşa ile Yalnızçam ve Ardanuç yolundan Livana'ya doğru gitmiş olduklarını, bu hususta daha başka yerlerden aldığı malûmatla haberin doğru olduğunu anladığını» bildiren bir mektup gönderdi.

Ardahan'ın gerçekten düşman eline düştüğünün, Dersaadet'ten de telgrafla bildirilmesi üzerine, artık Şevket Paşa'ya yanındaki kuvvetle Hünkârdüzü'ne gelerek bize katılması emri yazıldı (38).

Ardahan'ın imdâdına gitmek üzere iki taburla Erzurum'dan çıkarılan Hakkı Bey de demincek ismi geçen Penek'te Şevket Paşa ile birleşmişti. Bu Hakkı Bey'e de şimdilik Penek'te kalması ve şâyet düşman o taraftan taarruz ederse Erzurum'a doğru çekilmesi bildirildi. Gelen düşman kuvveti ufak bir keşif kolu vesâireden ibâret olursa, bizim taburların mevkii dar bir boğaz ve Allah'ın yardımıyla müdafaası kolay olduğundan, orada, düşmanın geçmesine meydan verilmeyerek müdâfaa olunması ve düşmanın boş bulduğundan dolayı ileri geçerek beyhûde yere arâzi ve memleket çiğnemesine meydan verilmemesi, elhâsıl yerin, vaziyetin, düşman kuvvetinin ve kendi hamiyyetinin icâbına göre hareket eylemesi emri verildi.

Livana tarafına düşmüş olduğu yukarıda beyan olunan Ardahan kumandanı Kasap Hüseyin Paşa'nın

---

(38) Ardahan'ın sukuutu: 17 Mayıs 1877.

beraberindeki asker ile Erzurum'a celp olunarak askerin tanzimi ve zâbit noksanlığının giderilmesi ile askerin asker denecek bir hale konulması, Erzurum'da müşir vekili olarak kumandanlık eden ordu-yu hümâyûn meclis reisi Cerrahpaşalı Ferik Ahmet Fâzıl Paşa'ya yazıldı.

Ardahan'dan çıkmış olan askerin Erzurum'a gitmeyip de Ardahan'la ve bilhassa askerî mevkilerden hiç biriyle ilgisi olmayan ta Livana'ya kadar gitmeleri ise, Ardahan'la Erzurum arasındaki yolların düşmanla kapalı olup da ikinci bir belâya çatmak ihtimâline karşı kendi selâmetlerini temin maksadına mebnî idi.

Ardahan istihkâmlarının işe yaramaz olması

Ardahan cihetinde bizzat bulunmadığım ve harbi gözümle görmediğim için, bu hususta vereceğim mâlumatın kulaktan olacağı tabiidir.

İçinde bulunduğumuz muhârebe çıkmadan birkaç sene önce de bu işten anlıyanların :

«— Ardahan istihkâmları boş yere yapılıp, bu kadar emek ve paralar sarfolunuyor. Zira Ardahan'ın mevkii kötü ve müdâfaası imkânsızdır.»

Dediğini işitirdik.

Hatta muhârebeden iki sene önce Muhtar Paşa hazretleri, hem Anadolu ordusunun müşiri, hem de Erzurum Valisi idiler. Hem vilâyete bağlı bulundukları hem de mühim askerî mevkilerden oldukları için, Kars ve Ardahan'ı görmek üzere oralara gittiğinde

yine merkezin Divan-ı Temyiz'inde memur idim.

Hem kendisinin yazı İşlerine bakmak, hem de kazâlardaki nizâmî mahkemelerin kayıt ve muamelelerinin yollu veya yolsuzluğunu bu âciz vâsıtasıyla teftiş ettirmek için, fakiri de yanlarına almışlardı. İki üç gün kadar Ardahan'da kaldılar. İstihkâmları gözden geçirdiler. Şehrin etrafındaki tapelert, birbirine bitişik silsile halinde ve her biri diğerlerinin görüşü altında olduğundan, orasının muhâfaza ve müdâfaastnın güçlüğünü, kendisinden ve diğer işe aklı eren as'kerlerden işitmiştim. Ama yine de bu kadar çabuk elden çıkacağını da bir türlü tasavvur edemezdim. Ordumuzun bütün erkân ve ümerâsı da bu fikirde idiler.

Peki! Madem ki iş böyle idi, öyle- çürük bir yerde bu kadar emekler sarfıyla, büyük. istikhamlâr vücuda getirilmesinde ne mânâ vardı? Niçin başka münâsip bir yer seçilmedi? gibilerden, akla gelen itirazların cevâbı, aşağıda Erzurum istıhkâmlarından bahs olunurken yazılacaktır.

Ardahan'daki muharebenin tafsilâtı ve istihkâmların' düşmesi

Düşman, birinci gün, yani Hüseyin Paşa'nın bize son mektubu yazdığı gün, Emiroğlu istihkâmını gören Şehitlik tepesine top ve askerini yerleştirir. Çok sayıdaki toplarıyla Emiroğlu'na. gülle yağdırır. Arka sından da piyadeyi hücuma kaldırır. Bu tepenin, iki tabur piyâde ile muhafazasına memur olan Kaptan

Miralay Mehmet Bey, beraberindeki askerle pek güzel sebât ederler. Hiç telâş etmeden metânet ve sabırla müdâfaada bulunurlar. Bizim asker düşmanın hücumunu ilk defa gördüğünden, telâş gösterilmemiş olması memnuniyet vericidir.

Emiroğlu'na karşı düşman taarruzu akşama kadar devam eder, Emiroğlu tepesinin sağ ilerisindeki tepeciklere yapılmış olan bizim muvakkat istihkâmlardaki piyâdeler dayanamaz, geriye çekilip Emiroğlu'ndaki taburlarına gelirler. Düşman da o istihkâmları zapt eder.

Ertesi gün düşman, zapt ettiği bu tepelere toplarını yerleştirir. Bir taraftan General Dövel, diğer taraftan General Himen, Emiroğlu'nu göz açtırmayacak şekilde topa tutup sıkıştırır ve piyâdeyle hücum ederler. Emiroğlu'ndaki toplar karşılık veremez olur, telefat çoğalır. Akşama yakın, düşman hücûmunu daha da sıkıştırınca bizim asker dayanamaz, tabyadan fırlayıp, dağdan aşağı dökülür, ovada bulunan Senger ve Kayabaşı istihkâmlarına ilticâ ederler. Düşman da Emiroğlu'nu zapt eder.

Ertesi gün düşman, Senger ve Kayabaşı istihkâmlarına doğru hücum için daha birkaç top atar atmaz, buralardaki askerlerimiz, bir zor ve hücum görmedikleri halde, mevkilerini terk ederek şehrin içine dalıp gitmişlerdir.

Askerin istihkâmları boşalttığını gören düşman kumandanı ise, ummadığı bir nimeta mazhar olduğunu bilerek askerini ileri yürütmüş ve bu iki istihkâmımızı zapt etmiştir.

Ardahan hükümet konağının önünde ve Kura nehri üzerinde, takriben üçyüz metre uzunluktaki bir ahşap köprü üzerinde, dehşete düşmüş olan ahali ile bozgunluk yüzünden başıbozuk ve âciz hükmüne girmiş olan askerler, birbirini itip kakarak hınca hınç geçerlerken, köprüye bir iki düşman mermisi isabet etmiş. Yıkılan köprüden suya dökülen ahâli, asker ve çoluk çoluktan bir kısmı boğulmuş, bir kısmı yüzerek çıkmışlar.

O sırada mahşer gibi, âlem biribirine girmiş, kim kime! Kumandaya kulak asan yok. Öteki istihkâmlar ne halde! Orasını anlamak ve bilmekte en keskin kâhinlerin bile, telâş sebebiyle izhâr-ı acz edecek bir hâle gelmiş olacakları şüphesizdir.

Askerin bozulmasına dair tecrübeye dayanan düşünceler

Halka ve askere bir kere ürküntü geldi mi, tedbir filân elden çıkıyor; kumanda, emir, yasak dinlenmiyor... Allah göstermesin, insanların ürküntüsü, koyunların kurt görünce ürkmelerinden daha fena oluyor. İleride anlatılırken de söyleneceği üzere, öyle vakitlerde akıl, vücûda hâkim olamıyor, bedenin hareketlerinden elini çekiyor. Meydan vehim sultanının kumandanları olan korku ve telâşın keyfine açık kalıyor. Öyle bir zamanda, insanın kâr ve zararını düşünüp ölçebilmesi imkânsızdır. Halka söz ve nasihat kâr etmediği gibi, tehdit de fayda vermiyor.

Herkes vazife edinmiş gibi kendi mahvına doğru koşup gidiyor.

Bir kumandan, işin bu dereceye gelmemesi için evvelden çaresine bakmalıdır. Yoksa ürküntü meydana geldikten sonra uğraşmak boşuna gayrettir.

Defalarca edinilen tecrübelerle sâbittir ki, bozgunluk önce bir kişiden başlıyor. Neferin biri, savaş hattından geriye fırlayıp kaçıyor, veya bir bahane ile savuşuyor. Zâbitler, bu birincinin çaresine derhal bakmazlarsa, bunlar hemen iki oluyor, üç oluyor, beş oluyor... Derken, hemen bütün asker birden ürküp yerinden kalkarak, düşmandan yüz çeviriyor, kaçmaya başlıyor. Artık o sırada zâbitler dahi önlerine geçecek olsa, çiğneniyor...

Hatta, mâlumdur ki, bizim sofralarımızda herkes yemek yemekle meşgul iken sofradan kalkan birisine :

«— Otur, ordu bozanlık etme»

Derler.

Yâni, sofra başında teşkil ettiğimiz şu beraberlik halkasına onun açtığı gedikten, şeytânî ayrılık, cemiyetimizin içine girmesin, diye, aykırı giden o şahsı, arkadaşları azarlarlar... Demek ki ordular, bir kişinin geriye dönmesi ile bozulmaya başlıyor. Böyle olmasaydı, tıynetinin hamuru askerlikle yoğrulmuş olan Osmanlılar arasında, bu söz darbımesel hâline gelmezdi.

Dolayısıyla, harp sırasında, bir veya iki neferin savaş hattından geriye geldiğini gören zâbit, bu hâlin iyi bir alâmet olmadığını bilmeli, ne yapıp yapıp

onları derhal geri çevirmelidir. Emrini dinletemez ve başa çıkamazsa, korku illeti yayılmasın dlÿe derhâl onların canına kıyılmalıdır. Zannederim ki, askerî kanun ve harp fenni de böyle der.

Elhâsıl, sakın ha! Dikkat etmeli, savaş safından özürsüz yere geri gelen bir İki nefer ihmal .edilmemelidir. Eğer zâbit bu hususta gevşek davranırsa, çeyrek saat sonra, önündeki ateş hattında bir nefer bile kalmıyacagını muhakkak bilmelidir.

Yâ o sırada zabit efendi de, kurşunlardan uzak bir yere sinmiş de âyağa kalkmaÿa takati kalımamışsa, veya saklandığı yerden askerin hâlini ve ateş hattını göremez bir halde ise, ne yapmalı?!

O vakit de, Ardahan köprüsünden, işte böyle paldır küldür suya dökülmeli, devlétin ve milletin namusunu ayaklar altına almalıdır.

Ya, Peygambér Efendimiz hazretleri, harp hattından geriye kaçmayı, niçin, kasden adam öldürmek gibi büyük günahlardan saymışlardır! Bütün bir ümmetin ayaklar altında çiğnenmesine bu gibi firârilersebep oldukları için değilmi?

Firar eden adamın fikrine sâri bir hastalık düşmüştür, çaresine bakılmazsa az zaman zarfında hastalık sirâyet eder, iş umumileşir.

Bu hususta bîr hadîs-i şerif

Hatta «Câmi-üs Sagir»de «Sünen-i Ëbî Dâvut'tan naklen, İbn-i Mesut —radiyallahu anh— hazretlerinden rivâyet edilmiş şu hadîs-i şerifi görmüştüm :

«— Savaş sırasında arkadaşları bozulup savuştukları halde, o andaki vazifesini bilip yaptıktan sonra geri çekilirken şehit olan kimseden Allah râzı olur. Ve meleklerine hitâben buyurur ki : Bakın şu kuluma ki, benim rızâmı gözeterek, görülecek işini gördükten sonra çekilirken kanı döküldü.»

Bu yüce şehit cennet ehli nezdinde dahi hayır ile zikr olunur.

Bu hadîs-i şerh edenler diyorlar ki :

«— Arkadaşları dağılıp kaçtıkları halde, bır adam, bulunduğu hal ve mevkie bakarak vaziyeti muhâkeme eder de, o sırada görülecek bir iş varsa onu yaparsa... Yâni, ya düşmana zarar verebilmek veya arkadaşlarının ve bütün müslümanların hayır ve menfaatine olacak bir fırsatı ele geçirmek yollarını arar ve durumu kurtarmak için icap eden tedbirleri yerine getirmek emeliyle harp yerinde bir müddet daha kalır da sonradan geri çekilirken şehit olursa, o zat Cenab-ı Hakk'ın övgüsünü kazanır.»

İşte bu hadîs-i şerîf harp fennini hülâsa etmiştir. Bir savaşta, kumandan, zâbit veya nefer hâlin icâbını bilip ona göre davranmalıdır.

Kendisini telâşa kaptırmayıp, bulunduğu yerde vaziyeti iyice düşünen ve: «Acaba o sırada aceleyle ric'at etmek mi, yoksa bâzı işleri yerine getirmek ve ondan sonra geri çekilmek mi, mensup olduğu birlik için daha hayırlıdır» diye düşünen ve gereğini yapan adam mukaddes vazifesini hakkıyla ifâ etmiş demektir. Artık dünyada kalsa da kalmasa da, kazandığı şeref ona kâfidir. Allah bu gibi kahramanlardan râzı olsun.

Ardahan vukuâtının sonu

Düşmanın taarruz için asıl hedef olarak Emiroğlu istihkâmını seçmesi tabiî idi. Çünkü bu tepe, bütün öteki istihkâmlara hâkim durumda idi. Emiroğlu ve Ramazanoğlu tepelerindeki istihkâmlar bizim elimizde oldukça, düşman ovadaki öteki istihkâmları tamamen zapt etse bile, barınamazdı. Ama iş aksine oldu.

Düşman, bizim askerin kendiliğinden bozulduğunu ve ummadığı şekilde zafer kapılarının açıldığını gördü. Asker ve zâbitlerimizin hâlini buna kıyas ederek, artık Ramazanoğlu tepesindeki kuvvetlere de aldırmıyarak, hem istihkâmlara hem şehre, ikisine birden girdi.

Ramazanoğlu'ndaki taburumuz ile kumandanı, kendilerinin dünyada mevcut olup olmadıklarını göstermediler. Bütün askerlerimiz «silâh sağ omuza» edip de Ardahan'ı terk ederek Yalnızçam yolunu tuttukları sırada, yine kumandan Hüseyin Paşa'nın gönderdiği emir üzerine, bura kumandanı da taburunu ve topçularını alarak bozgun askere katılmış. Hep birlikte Ardanuç kazasına doğru çıkıp gitmişler.

Ardahan'daki kayıplarımız

Ardahan'daki kumandanlardan Mirliva Ali Paşa esir olmuş. Zaptiye neferliğinden yetişerek alaybeyliğine ve oradan da her nasılsa nizâmiye askeri mirlivalığına yükselmiş olan ve bu evrâkı kaleme aldığım sırada feriklik rütbesiyle Beşiktaş Muhâfızı bulunan Hasan Paşa da Ardahan'daki iş erlerinden biri

idi! Kendisi, başından hafifçe yaralı olarak bozgun askerin içine katılmış ve diğer zâbitlerle beraber Livana'ya kadar gitmiştir (*).

Bu zâbitlerin bazısı, düşmanın kılıç artığı denmeye lâyık bir askerî topluluk içinde bulunmaktan ileri gelen bir ar ve utanç ile, yollardaki köylerde halkın nazarından kendilerini saklarlarmış! Hatta Livana kasabasına girdikleri gün, gerek asker ve gerek zâbitler, kadınlara varıncaya kadar, bütün halktan pek ağır hakaretler işitmişler. Ekserisi, misafir kaldıkları yere kendi kendini haps ederek sokağa bile çıkamaz olmuşlar imiş.

Ama bunların içinde anasından babasından «Allah utandırmasın!» duasını alanlar ise, güyâ hiç bir şey olmamış ve belki de aksine, Rusya'nın büyük bir müstahkem mevkiini zapt etmiş fâtihler gibi, âleme tafra ve çalım satmaktan hayâ etmezlermiş!

Ardahan'da bulunan zâbitlerden istihkâm bölüğü binbaşısı Ahmet Bey, fena halde sarhoş iken —yine düşman askeri tarafından— Ardahan sokaklarının birinde öldürülmüştür.

Yaralı ve şehit olarak beşyüz neferden fazla tahmin olunan ümmet-i Muhammed, hastahâne ve içindekiler, bütün ambarlar, kışla ve istihkâmlarla mem-

---

(*) Günahı arkadaşlarının boynuna olsun. İşitildiğine göre Hasan Paşa'nın başındaki yara, Ardahan'dan firar ederken atlamak icap eden bir duvara çarpmasıyla olmuş imiş! Sonradan doktorlar da yaranın kesici veya delici bir âletin eseri olmayıp ezici bir şeyden husûle geldiğini bildirdiklerine göre, herhalde bu rivâyet dikkate değerdir.

leket ve bıı kadar mîrî mal, ayrıca levâzımatıyla beraber büyüklü küçüklü seksen kadar da top düşman eline düşmüştür.

Ardahan niçin gitti ?

Peki! Şimdi Ardahan bizim korktuğumuz gibi mevkiinin ve istihkamın fenalığından mı 'gitti; yoksa içinde âdâm dénilecek zabît olmadığından mı? Eğer istihkâmlarının kötülüğü veya müdafaaya elverişli olmadığından dolayı gideydi, bu kadar ucuz , bedâva ve çabucak gitmezdi. Epeyi bir müddet dayanırdı. "Azdan az ‘olur çoktan çok" meşhur darbımeseldir. Muhafızları, ön tabur pîyâde de olsa, bu on tabûrun kudretince dûşmâna zararlar verdikten ve kendileri de gayret ve fedakârlığın sonuna geldikten sonra «Allah’ın emrine râzıyız» diyebilirlerdi.

Gerçi sonradan, kumandan Kasap Hüseyin Paşa ile bazı ümerâyı askerlikten tard ettik; rütbelerini aldık, küreğe koyduk; sürdük; şunu yaptık, bunu yaptık-.. Ama istersen bazılarını veya hepsini ateşe yakalım, kurşuna dizelim; devlet ve milletin varlığında açılan yarayı ve kırılan uzvu iyi etmedikten sonra ne yaparsan yap!

Kumandan Kasap Hüseyin Paşa ile
beraberindekiler hakkında birkaç söz

«Tedbir önceden olmalı» derler. Arapların »«Harbin dé tiridin de ehli vardır» dedikleri gibi, her işin ehli vardır. Harpten önce zabitlerini ve ehlini ona göre yetiştirmelidir.

Benim işittiğime göre, bu Hüseyin Paşa, Ardahan'a kumandan nasp olunduğu sırada, daha İstanbul'da iken kendisini bu işe tâyin edenlere :

«— Amanın canım ben beceremem, askere kumanda etmek benim elimden gelmez, zirâ vücutça mâzurum.»

Demişse de kimse dinlememiştir. Çünkü kendisi maktul serasker Hüseyin Avni Paşa'nın bacanağı olup, Sultan Aziz merhûmun hal'inde Harbiye Mektebi'nin dâhiliye müdürü olarak bulunmuştu. Mektep ise, hal' vak'asının en mühim unsurlarından sayılıyordu. Bu yüzden Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırılması, o vaktin politikası (!) icâbından idi. Serasker Redif Paşa, Hüseyin Paşa'nın rica ve beyanlarını, bînamaz özrü makamında tutarak katiyen aldırmamış ve Ardahan'a kumandan nasp ederek İstanbul'dan çıkarmıştır.

Peki! Şimdi kabahat kimde!

Hatta fakir, Muhtar Paşa hazretlerinden işittim ki, bu Kasap Hüseyin Paşa, Karadağ cihetinde yine Muhtar Paşa kumandasındaki askerin bir livâsı kumandanlığında bulunurken, fevkalâde korkaklıkla meşhur olduğundan, oradan İstanbul'a def etmiş imiş.

Yine bu Hüseyin Paşa'nın ahvâline iyice vâkıf olanların rivâyetine göre, bilmem ne vakit ve nerede, bunun başına bir ağaç parçası veya çadır direği düşerek beyninde bâzı hastalıklara sebep olmuş. Bu

yüzden şuuru da tam değilmiş, hatta bunu kendisi söylediği gibi doktorlar da tasdik ederlermiş. Her neyse, tecâvez - allâhu an seyyiâtinâ (39).

Bunun hâli işte böyle. Öteki nâzenînim Hasan Paşa ise ömründe askerlik etmemiş. Kumanda nasıl edilir, bilmez. Harp ne demektir. Bu tehlikeli işe neresinden girilir, neresinden çıkılır hiç haberi yok! Sadece iyi bir zâbıta memuru olduğu için, iyi bir asker de olması lâzım gelir miydi ki, Ardahan'a livâ kumandanı tâyin olundu?

Ali Paşa'ya gelince: O da köşe bucakta ilişip kalmış, meclis âzâlığında ve idâre işlerinde vakit geçirerek terfi etmiş; âciz, fakir bir ihtiyar idi. Zannedersem bu muhârebeye gelinceye kadar, bizzat asker kumandasında bulunmuş adam değildi.

Şimdi bu hâlin mesûliyetini kime yükleyelim? «Usülsüzlük» ve «kaidesizlik»ten başka, mesûliyeti kabul edecek bir makam göremediğim için, mecbûren bu ağır yükün de ona yüklenmesi iktiza ediyor.

Bunların içinde yalnız Emiroğlu'ndaki kumandan Miralay Kaptan Mehmet Bey, Allah için, üzerine düşen vazifeyi ifâda kusur etmedi.

Öteki kaymakam ve binbaşıların da rütbeleri, bâzısının da vazifesi icabınca, zarar ve kârları mahdut kalamaz ise de, büyük âmirlerin yaptıklarının yanında onlarınkinden bahse lüzum kalmıyor.

---

(39) «Allah kötülüklerimizi bağışlasın.»

Ayrıca, düşmanın hudûdu geçer geçmez bir belâ kâbusu gibi birdenbire üzerlerine yüklenmiş olmasının verdiği şaşkınlık da tabiî olarak bâzı değerli zâbitlerimizin davranmalarına mâni oldu. Fakat yukarıda denildiği gibi bu asker, Ardahan'ın müdâfaası için kâfi bile olsaydı, büyük kumandanlarının bu hâli ve zâbitlerinin işe uygunsuzluğu yüzünden, Ardahan'ın başına gelecek musibet yine bundan başka olmayacaktı. Zâbitlerin içinde ehliyetli olanlar da, ehliyetsiz yetişmişlerin hâline bakarak ye'se düşüp. zâten bir iş görülemiyeceğinden emin bulunmuş olduklarına mebni, onların da vücutlarından istifâde edilemiyecekti.

Zâbitlerimize dair bazı düşünceler

Herkesin şehâdeti ve ileride okunacak harplerimizin delâleti ile mâlumdur ki, Türk askeri dünyanın birinci sınıf askerlerindendir. Ama başı ucunda adam olur ve bütün zâbitleri kanun ve kaide ile yetiştirilmiş bulunursa...

Hatta meşhur Sadrâzam Köprülüzâde Fâzıl Ahmet Paşa'nın :

«— İslâm askeri düşmandan yüz çevirmez. Meğer ki başında himmetli ve hamiyetli zâbiti olmaya...»

Düstûrunu sık sık tekrar ettiği, bu fakir tarafından bazı tarihlerde görülmüştü.

Rahat zamanlarda süslü püslü üniforma giymek,

«— Biz askeriz ve imtiyazlıyız!»

Diye çalım satmak hevesiyle asker olarak, iltimasla zâbitliğe nâil olmuş zatlar, vatan sevgisiyle askerliği seçmiş, usûlüne ve kanuna uygun olarak yükselmiş olanlardan çok fazladır. Hatta bu ikinciler, bütün zâbit sayısının üçte biri kadar bile yoktur.

Dikkat ettim ve gördüm ki, askerin, devlet ve milletin namusuna leke getirenler, hemen hep böyle heveslerle zâbit olup kestirme yoldan terfi edenlerdir. Bunlar terfileri için nüfuzlu kimselere kapılanır; «Evdeki bacı sultana sâyemde iftihar edeceği şeyler elde edeyim» diye, üstlerine karşı şeytanların bile hatırına gelmeyecek meddahlık ve dalkavukluklar yaparlar.

Bazı kalpazan zâbitlere misâl

Fakirin akrabalarımdan bir zâbit, dâima hastalığından şikâyet eder :

«— Bir türlü iyi olamıyorum. Tebdili hava için bana birkaç gün izin alsanız.»

Deyip dururdu.

Doktordan rapor filân da almış bulunduğundan, tebdili hava için onbeş yirmi gün kadar, fırkasının kumandanından izin aldık.

Çıktı Erzurum'a gitti. Bizim fakirhânede misafir kalmış. Harp filân tamamen bitip de yedi ay sonra Erzurum'a geldiğimde bu zâbiti yine bizim evde buldum :

«— Elhamdülillah vücutça iyi oldum, ama gözlerim hâlâ iyileşmedi.»

Diye ağlıyordu.

Sonra bunun hâlini oğlumdan sordum.

Çocuk :

«— Bu zat istediği zaman gözlerini iyi eder, istediği zaman fena! Kendisini ne zaman taburundan isterlerse gözleri yumurta gibi şişer, evde feryat, dırıldı, kıyâmet kopar! İş tavsadığı zaman ise bu zât-ı âlînin gözlerinde hiç birşey kalmaz.»

Meğer hizmete çağırıldığı zaman, hemen gözlerine iltihap getirecek bir ilâç filân sürermiş.

Sebebi! «Tek ben harbe gitmeyeyim ve hayât-ı şerîfim sağ ve sâlim kalsın da, dünya ne olursa olsun!...» diye. Bakındı hamiyetsize!

Daha bunun gibi neticelerini gördüm. Hele orduda bazı zâbitler de var ki, bir iş yapıp da kumandanın gözüne gireyim diye sahte olarak işgüzarlık ederler. Gayret gösterir, her işe burnunu sokar. Bunların içinde hakikaten hamiyet ve gayret sahipleri de bulunacağından, onları ayırt etmek için pek çok iktidar ve adam tanımakta meleke sâhibi olmak gerekir... Sahtekâr olanlar terfi eder etmez, canı kıymetlenir, hava değişir. Artık hayatına bir zarar gelmeksizin, yeni aldığı bu cici rütbeyi sağlamca evine götürmek için bir yol arar; kıyı sularında gezinir... Bir kazâya uğrayıp da ağzının tadı bozulmasın diye, işi şöylece ve tatlıca idâre etmek için hatır ve hayâle gelmedik yalan dolanlara koşar; iş gördürmek için yanına saf ve ahmak bir yardımcı arar. Böyle bir kumandanın maiyetindeki akıllı zâbitler ise onun bu hâlini görerek, kalpleri kırılır. Mühim bir vazifeyi candan ve istekle yapmaz, «Haydi bakalım, şimdi ne yapacaksın?» diye kumandana bırakıverirler. Sonra

da işte böyle devletin büyük bir müstahkem mevkii ve namusu ayaklar altında kalır.

Haksız zâbit tâyinleri ve bunun ahlâkımıza tesirleri

Muhârebe sırasında pek çok tuhaflıklar gördüm. Birisi de şudur, sırası gelmişken yazayım :

Ordumuz Kars'ın ilerisinde Alacadağ'da bulunduğu sırada bir muhârebe vuku bulmuştu. (Bu harbe dair ilerde tafsilât verilecektir). Savaş sırasında zâbit kadrosundan boşalan yerlere, ehil ve erbap olanların yürütülmesi, Kumandan Paşa hazretleri tarafından fırka ve livâ kumandanlarına havâle olunmuştu.

Muhârebe olup bittikten sonra, Erzurum'da bulunan ordu muhâsebecisi Kerâmî Efendi'nin mülâzım-ı evvel rütbesinde olan oğlu Râgıp Bey, bir iş ile Erzurum'dan ordugâhımıza gönderilmişti.

Muhârebe sebebiyle terfi eden zâbitlerin defterleri fırkadan, kumandanlığa geldi. O sırada, bir redif mülâzım da Kumandan Paşa'ya bir arzuhal getirdi : «Ben şu kadar zamandan beri mülâzımım hakkım, kıdemim ve hizmetim meydanda iken, dünkü gün Erzurum'dan gelen filân zâtın daha çocuk hükmünde olan oğlu, benim istihkakım olan yüzbaşılık yerine getirildiği ve bu sûretle hukukuma tecâvüz edilmiş olduğundan» şikâyette bulundu.

Defterlere bakılması için, arzuhal fakire havâle kılındı. Baktığımda işi mülâzımın dediği gibi buldum. Defterin altına ise, mirliva, miralay, kaymakam ve

bir iki binbaşı, uzun bir mazbata yaparak: «Allah için şehâdet ederiz ki, yukarıda isimleri yazılı olan zevat, iki gün evvel vuku bulan harpte ve ondan evvelki harp ve askerlik hizmetlerinin hepsinde şöyle şöyle işler gördüler, her biri terfie lâyıktır» diye sayfa dolusu tafsilât yazmışlardı.

Halbuki deftere alınmış olan mülâzım-ı evvelin savaştan bir gün sonra orduya geldiğini hepsi biliyorlardı.

Bir münâsebetle bizim çadıra gelen ve Feyzi Paşa'dan sonra ordunun erkânıharbiye reisi bulunan Hasan Kâzım Paşa'ya keyfiyeti anlattım.

Erkanıharp reisleri, terfi edecek zatlar hakkında tetkikat yapmakla da vazifeli olduğundan, defterlere bakıp, işi benim gördüğüm gibi gördü.

Mülâzımı çağırıp:

«— Sen hâlini miralayına ve livâna söylemedin mi?»

Diye sordu.

Mülâzım:

«— Evet söyledim; çok da ricâ ettim. İnşallah seni de başka bir vakitte yazarız, cevâbını aldım. Halbuki şimdiye kadar böyle nice nice fırsatlar geçti. Her birisinde tekerrür eden vaadlerle bu güne kadar kaldım.»

Diye cevap verdi.

Sebebi anlaşılmak üzere, livânın kumandanı olan Şevket Paşa'yı çağırttı. Mülâzımın arzuhâlinden ve oniki senelik bir mülâzım olduğu halde, bunun seçilmesine mâni olacak bir hâli olup olmadığını sor-

du. Alayına haber gönderildi, icap edenlerden soruldu, öyle bir hâli olmadığı anlaşıldı.

Bunun üzerine Hasan Kâzım Paşa bu adam varken, daha iki gün önce Erzurum'dan gelen bir mülâzımın yine o tabura yüzbaşı tâyin olunmasının sebebini sormakla beraber, bu adam ömründe muhârebede bulunmamışken, «muhârebede bulundu ve rütbeyi hak etti» diye yalan yere şehâdet edilmesinin de ayıp bir şey olduğunu anlattı.

Şevket Paşa işi inkâr etmiyerek veya inkâra mecâli kalmıyarak, bu mülâzımın terfi ettirilmesinin babasının iltimâsı ile olduğunu ve hazır elde bulunan deftere adının sokulduğunu söyledi. Ayrıca, böyle şeyler âdet olduğundan, işin yalan şehâdete kadar vardığının farkında bile olmadığı ifâdesinden anlaşıldı.

Üstelik, bir de :

«— Ne varmış? İş görmek, insâniyet etmek dünyadan kalktı mı? Bir adam sevdiği veya hatırından çıkamadığı bir kapı yoldaşının kırk yılda bir düşen işini görmez mi imiş? İki ahbap birbirinin işine, menfaatine yaramazlarsa, artık birbirlerine âhirette mi şefaat edeceklermiş?»

Gibi bâtıl ve esassız bir inanç üzerine fikrini bina ettiği anlaşıldı.

Hey Allahım! Evet dua o dua ama, makam o makam değil! Derdini kime anlatacaksın? Paşam, hukukun nazlı vücuduna derin bir yara açmış ve kanuna karşı büyük bir kusur işlemiş, ama farkında bile değil! Bir suçun fâili, yaptığının suç olduğunu bilir-

se, onu ıslah kabil olur. Ama suç ve zulüm, âdet, hatta insaniyete hizmet adına yapılıyorsa, işte büyük zorluk burada baş gösterir.

Muhârebe namuslu adam ister

Hey Yârabbi! Şeriatımızın ve Peygamber Efendimizin yolunun esasında, en büyük cinâyetlerden sayılan hakkı gizlemek ve yalan yere şehâdet, bizim indimizde nerdeyse mubah bir günlük âdet hâline girmiş! Bu iki mel'un vâsıta ile bir dosta karşı haktanırlık ve vefakârlık edilmek isteniyor... Garp milletlerinin bâzılarında böyle bir iş yapana câni nazarıyla bakılıyorken, bizde, hiç şüphe yok ki, görenek ve cehâlet belâsıyla bir dosta iyilik ediliyor!...

«Bir millette yalancılık ve hukuka tecâvüz âdet hâline gelirse; artık o cemaatten, o halktan kendi cemiyetleri adına ne beklenebilir?»

Bu söz Peygamber Efendimiz'in bir hadîs-i şerîfidir ve Câmi-üs Sagîr'de mevcuttur.

Her neyse, Kâzım Paşa da Şevket Paşa gibi bir mirliva olduğu halde, Şevket Paşa'yı yukardan aşağı iyice tekdir ettikten sonra, defteri düzeltmesi için yüzüne çarpar gibi iâde etti. Şevket Paşa ise iş büyür de Müşir Paşa'ya aks eder korkusuyla sesini çıkaramıyarak defteri alıp gitti.

Eh, şimdi buyurun bakalım! Bu oldu mu? Filân zâtın oğlu olmak veya falan hatırlı zâta mensup bulunmakla ve patırtı kütürlü ile iş güme getirilerek mülâzım efendi, yüzbaşı, yine öyle bir fırsattan is-

tifade edip kolağası, derken binbaşı olacak ve bir iki sene içinde kumandasına yedi sekizyüz kişilik bir tabur, devlet ve milletin namusuyla birlikte teslim olunacak; sonra da, daha büyüyerek ibâdullahın başına belâ kesilecek ve sırf nefis ve cehâlet eseri olarak azamet taslamaktan başka hiç bir işe yaramıyacak... Hele, bunların bazıları da, memleketin canı ve milletin kanı ile tecrübeler yaparak noksanlarını tamamlıyacak da iş görecektir...

Bu vaziyette, usûlüyle, adım adım, kanunun ve istihkaklarının yetiştirdiği; alay ve taburlarla dağ başlarında sürüne sürüne canı burnuna gelmiş olan zâbitlerde gönül mü kalır?!

Elhâsıl, muhârebe gerçekten namuslu ve haktanır adamlar istiyor. Öyle, vazifesindeki uygunsuzluğu örtmek için mutlaka şarlatanlıkla ve çene zoruyla işe bir karagöz indirip, üstlerini aldatan, sonra da şöyle uyduruverdim, diye yaptığı alçaklığı kendince bir hüner sayanları değil... Bu gibi şarlatanların şerrinden Allah'a sığınırız.

Kimler zâbit olmalıdır

Zâbitlerin işe yarayıp yaramayanları bahsinde tecrübelerimin hülâsası şudur :

Herkim ki, sulh sırasında hilekârlık bilmez, veyahut bilir ama yapmaya tenezzül etmez; sözüne ve işine güvenilir; dâima er kişi niyetine yürür; yanlış bir işi sebebiye üstü tarafından tekdir olunurken kabahatine kılıf giydirmeye kalkışmayıp, yanlışın ger-

çekten yanlış olduğunu anlıyarak yüzü kızarır ve alışverişinde sağlam ve saf yürekli olur ise; bu gibi kimseler, muhârebe işinde hiç tecrübe edilmemiş olsalar bile, tecrübesizliğine bakılmaksızın, o zâta harp işlerini de korkmadan emniyet etmeli ve eline mühim bir vazife vermelidir.

Diğeri ise, lâfazanlığı kimseye kaptırmamakla beraber sözünde ve ahdinde devamı olmaz ve hilebazlığı hüner sayarak, eline verilen muvakkat veya devamlı bir vazifenin dış yüzünü, cerbeze denen yalan dolanla kalaylar ve işin esasındaki çürüklüğü, sırf hoş görünmek için saklıyarak, bunu da dirâyet ve zekâ eseri sayar; insanlık hâli, ortaya çıkan bir hatasını lâf kalabalığıyla örtmeye kalkışır; yalanı anlaşılınca sıkılmaz; alışverişinde dâima haksızlığa meyl eder, yüksek ahlâk ve fazîlete aykırı hallerde bulunur; şahsın hakkını inkâr eder ve borcunu geciktirmeyi âdet edinir. Bu gibi adamları muhârebeye hiç sokmamalı, ahlâklarının müsâde ettiği yerlerde ve idârî memuriyetlerde kullanmalıdır.

Neler gördük ve ne mallara tesâdüf ettik!... Askerin büyük erkân ve ümerâsından öyle adam gördüm ki, muhârebe yerinde asker için kesilen koyunların kuyruklarını, çadırının yanında kurdurduğu kazanda erittirerek tulumlara bastırıp Erzurum'daki evine kadar aşırıyordu. Beraberindeki bu kadar zâbite, hareketiyle bir kötü ahlâk dersi veriyor, hiç de sıkılmıyordu. Elhâsıl mektepli olsun alaylı olsun, âlim olsun, câhil olsun, yine tekrar ederim ki, savaş, sağ-

lam ve namuslu adamlarla kazanılır ve bu da terbiye ile olur.

Muhârebe bir de, azimli her şeyi bütün teferruâtıyla düşünür, askerî fikirlere sâhip, büyük bir zât istiyor. Ama o pek nâdir olarak bulunacağı ve bulunsa bile büyük büyük vazifeler alması, yine kendi tabiat ve meziyetlerinin sevkiyle olacağından, bu gibi zatlar bizim bahsimizin dışındadır. Biz, küçük kıt'a kumandanları ile ümerâ ve zâbitandan bahsediyoruz.

Zâbit, düşmana düşman olmalı

Şurasını da ilâve olarak beyân edelim ki :

Zâbitlerin şahsında bir vakar taşımaları şart olmakla beraber, bir de savaştığı millete karşı şahsen bir intikam ve düşmanlık hissi beslemelidirler ki, işi candan tutsun ve muhârebeyi bir angarya kabul etmesin. Alman ordularını teşkil eden zâbitanın ekserisi, gerek Fransa ve gerek Rusya'ya karşı bir düşmanlık hissi taşırmış ve ötekiler de onlara karşı aynı şekilde imişler.

Rusya ise bizim devletimizin ikiyüz seneden beri can ve hayat düşmanıdır. Ecdâdımızdan nicelerinin kanına girdi. İstilâ ettiği İslâm ülkelerinde müslüman nâmına bir fert bırakmamayı kendine dinî ve millî en mühim bir vazife saydı. Buna, istilâ ve esâreti altında bulunan İslâm ülkelerinin bugünkü halleri şâhittir.

Demek ki Moskoflar, hem dinimizin hem vatanımızın düşmanıdırlar. Bunların apaçık olan adâvet-

lerine karşı, mukabil bir düşmanlık [illegible] ve intikam arzusunda bulunmamak gibi aciz ve zilletten doğan kötü bir sıfatı kabul edecek hiç bir müslim yoktur. Meğer ki hasmının tarihteki hallerinden ve tasavvurlarından câhil ola.

Demek ki cehâletimiz de hasmımızın muvaffakiyetini kolaylaştırır ve bizim mahvımıza sebep olabilir. Öyleyse bütün zâbitlerimiz, Rusya'nın bize karşı ettiği gaddarlıkları ve bütün İslâm ülkelerinde meslek edindiği yıkıp yok etme siyâsetini iyice anlatan bir tarihin adetâ ezbercisi olmalıdırlar ki mevcut olmasını istediğimiz intikam fikri, her birinin kahraman sinelerinde gereği kadar olgunlaşsın... Böyle bir tarihin kaleme alınmasını, işin ehli olan din kardeşlerimizden istirham ederiz.

ALTINCI KISIM

★ ORDUNUN HÜNKÂRDÜZÜ VE ÇUKURBABA'YA ÇIKMASI

★ ÇERKES MUSA PAŞA SÜVARİLERİ

★ SÜVARİLERİMİZİN BENLİAHMET'TE BOZULMASI

★ ÇERKESLERİN BAZI ÂDET VE AHLÂKLARI

★ ORDUNUN HORUMDÜZÜ'NE NAKLİ

★ ŞEYH ÜBEYDULLAH EFENDİNİN ELLİ BİN KÜRDÜ

★ OLTU'NUN İŞGALİ VE KURTARILMASI VAKALARI

Artık çoktan beri ayrıldığımız sadede ve yeni ordugâh edindiğimiz Hünkârdüzü'nün hâline dönelim.

Hünkârdüzü'ne çıktığımızda karlar henüz tamamen kalkmamıştı. Bulunduğumuz ormanın içinde öbek öbek karlar vardı, her taraf bir çamur deryâsına dönmüştü. Âdet üzere hendeklerimiz yapılarak askerimiz ta'biye olundu. Orduya, süvâri livâlığı ile Dersaadet'ten gönderilen Mustafa Safvet Paşa dahi o gün geldi. Şâhin Paşa kumandasından getirtilerek bize katılmış olan taburlara kumandan nasp olundu.

Yine bu sırada bizim hâlimizi ve Rusya'nın taarruzlarının derecesini gözüyle görüp, olayların hakikatine vâkıf olarak, devletine doğru ve esaslı rapor ve haberler vermek üzere, İngiltere devleti tarafından General Kembil adında birisi gelerek Müşir Paşa hazretleriyle görüştü. Bir gece Soğanlı dağında kaldıktan ve hâlimizi gördükten sonra Erzurum'a döndü.

Samsun ve Sivas taraflarından bırakılmış olan Çerkes süvarilerinin takım takım Erzurum'a gelmekte oldukları haber alındığı gibi; Sivas, Halep, Diyar-

bakır vilâyetleri gibi civar vilâyetlerden ve Adana'dan da muâvine asker süvârileri ve bu vilâyetlerin süvâri zaptiyelerinin toplanarak peyderpey gönderilmekte olduğu haberleri de alındı. Hesaba göre epeyce süvârimiz olacaktı. Ama bunların derlenip toparlanması en az iki aya muhtaç! Düşmanımızın ise bu kadar müsâdeli davranacağı şüpheli. Bakalım âyine-i devran ne gösterir, diye, günlük vak'a ve ihtiyaçların icâbı olan şeyler yapılarak vakit geçirilirken, bâzı düşman süvârilerinin iki gün evvel bizim kaldığımız Bardiz yolunda gezinmekte olduğu haberi geldi.

Bu haberin alınmasından evvel, Ardahan'a imdat için gidip de yetişemediğinden Penek'ten geri dönmesi için emir verilen Şevket Paşa, taburlarıyla beraber Bardiz tarafından Çakırbaba'ya çıkan yolun muhâfazası için bırakılmıştı. Fakat az sonra karların kalkmasıyla, düşmanın arkamızı sarmasına müsâit bir yol meydana çıkınca bizim yanımızdaki taburların da oraya gitmesi iktizâ etti. Böylece, bulunduğumuz yerden bir saat kadar daha geride bulunan Çakırbaba mevkiine çekildik.

Çakırbaba denen yerin, yolların ikisini üçünü birden nezaret altında bulundurabilecek bir görüş hâkimiyeti vardı. O günün hâline münâsip görülerek burası seçilmişti. Toplanmış olan onüç tabur piyâde mevkiin icâbına ve bulunduğumuz umumî hâle göre ta'biye edildi. Yollar bir dereceye kadar tutuldu, icâbı hâlinde her taburun çıkacağı ateş hattı gösterildi.

Çerkes Musa Paşa süvârilerinin orduya katılması

Yukarıda söylendiği gibi yetmiş nefer mevcutlu bir bölük süvârimiz olup, bunlar da hem keşif, hem haberleşme, hem de karakolluk hizmetlerinde onbeş yirmi günden beri dinlenmeksizin kullanıla kullanıla hayvanlarında can kalmamış olduğundan, ileri karakolluğu vazifesini ifa etmek için süvâri bulmakta güçlük çekiliyordu (*).

Süvâri, bir ordunun uzaktan görecek gözü ve işitecek kulağı hükmündedir. Süvârisiz ordu, gözsüz pehlivana benzer. Herneyse bu histen mahrum olan fırkamız, hele bereket versin, o günlerde Çerkes Musa Paşa'nın süvârilerinin birer birer gelmesiyle biraz canlandı. Zannedersem gelenlerin adedi hemen bin neferi buldu.

Fırkamızın yiyeceği günlük olarak, on oniki saat gerimizde bulunan Köprüköyü'nde kurulmuş olan idâreden alınıyordu. Eleşgirt fırkasının yiyeceği de aynı yerden gönderiliyordu (**).

(*) Bilmem her neden oluyorsa, süvâri ve topçu hayvanlarının en seçkin ve en iyisinden olmasına, alınırken pek dikkat olunurken, ya fenaları tesâdüf ediyor, veya alındıktan sonra bakılamıyor da hayvanlar dört gün içinde oduncu beygirine dönüyorlar. Acaba bu talihsizlik yalnız bizde midir, yoksa bütün devletlerin topçu ve süvari alaylarındaki hayvanlar da hep böyle mi?!

(**) Aman yiyecek deyişimden, sulh zamanında askere verilmesi mutad olan onsekiz kalem erzak anlaşılmasın! Verilen şey mevcûda göre, nefer başına yarım okka un ile —bulunduğu zaman— seksen dirhem etten ibarettir.

Köprüköyü'ndeki idâre bize çuvallarla un ve ayaklı koyun gönderiyordu. Bu unlar asker arasında taksim olunur, her bölükte kâfi derecede mevcut olan karavanalarda hamur yoğurulur ve yine beraberlerinde olan saclarda ekmek pişirilir, koyunlar da kesilerek paylaşılırdı. Lâkin, ekmek mi dedik! Neuzübillâh! Sağlığın tam düşmanı denecek kadar berbat bir şeydir (*).

Süvârilerin beslenmek için ileri gönderilmesi

Süvârilerimizin çoğalması sebebiyle başımıza bu sefer de arpa derdi çıktı. Nakliye hayvanlarımız kâfi sayıda olmadığından, arkamızda kalan yerlerin hâsılâtı ihtiyat olarak kalmak üzere, bu süvârilerin, fırkanın ön tarafında kalmış olan Kars ciheti köylerinin hâsılâtı ile beslenmesi icap etti.

Süvâriler bu şekilde idâre edilirse oralardaki zahireden mümkün olduğu kadar istifâde edilecek, düşmanın eline geçecek kısım da azalacağı için iki türlü kâr olacaktı. Zâten fırkamızdan uzakça bir yerde süvâriye ihtiyâcımız vardı... Ne kadar Çerkes süvâ-

(*) Sulh zamanında asker için yapılan erzak anlaşmalarında «filân meşhur yerin pirinci ve filân yerin yağı ve filân memleketin şu cinsten eti olacak ve şöyle seçkin böyle temiz ve şu nümûnelere uygun bulunacak, olmaz ise, müteahhitin başına kıyâmet kopacak!» gibi şartlar ve şarlatanlıklar derc olunur da, asıl askerin iyi bakılması ve beslenilmesi lâzım gelen seferberlik halinde, askere deve hamuru gibi olan sac ekmeği yutturulur. Ne kadar yanlış bir hesap, ne fena bir muâmele!...

risi gelmişse, hepsi, fırkanın süvâri karakolu olarak, Kars ovasına doğru ilerliyerek gezinmeleri ve bir tehlike görmezlerse, Kars'a kadar sokularak, orasıyla birkaç gündür kesilmiş olan muhâbereyi temin etmeleri vazifesiyle ileri gönderildiler. Yanlarına çokça akça verildiğinden Kars cihetindeki köylerin hâsılâtından satın alarak kendilerini ve hayvanlarını idâre etmeleri tenbih olunmuştu. Çerkes süvâriler, yine Musa Paşa'nın kumandasında olarak yola çıkarıldı. Paşa'nın yanına, hareketi düzenleyip, mümkün olduğu kadar askerce ve muntazam indirip kaldırmak ve gezdirmek üzere erkânıharp kaymakamlarından Şevket Bey de katılmıştı. Musa Paşa'nın isteği üzerine bu süvâri müfrezesinin yanına iki de dağ topu verilmişti.

Şimdi umum Erzurum ciheti itibâriyle Anadolu harp hattının sağ cenâhını Karakilise ve Eleşgirt; merkezini Kars ve sol cenâhını Ardahan teşkil ediyordu. Kars ile Erzurum'un ara yerinde mevki tutan bizim fırkamız dahi —hepsinin ihtiyâtı olmakla beraber— umum ordunun mühimmat merkezi olan Erzurum'a da perde olmak üzere bulunuyordu. Anadolu ordusunun duruşu ve ta'biyesi tamam bir kazayağı şeklinde olup üç parmaklarının ucu: Eleşgirt, Kars, Ardahan ve tabanı : Erzurum'dur.

Yukarıda bir münâsebetle dahi denildiği gibi, düşman bu üç mevkii, teker teker muhasara edip de geri kalan kuvvetini Erzurum'a doğru sevk etmeye muvaffak olaydı, maazallah, bütün memleket ve devlet için hal başkalaşırdı.

Ordumuzun sol kanadının açık kalması

Hele Allah'a şükür, Hızar boğazını tutma muvaffakiyeti —bir dereceye kadar— bu tehlikeyi bertaraf etti. Ama Ardahan'ın elden gitmesiyle, bu kere de başka bir tehlike yüz gösterdi. Çünkü Ardahan, bizim fırkanın sol cenâhı hükmünde idi. Şimdi solumuz açık kaldı. Bizim için hem önümüz, hem solumuz tehlikeli olduğu gibi, düşmanın bizim üzerimize gelmeden Penek ve Oltu yoluyla Erzurum'a gitmesi de mümkündü. Ayrıca Derviş Paşa kumandasında Batum'da bulunan ordu-yu hümâyûnun arkası dahi Ardahan'ın düşmesi ve Çoruk nehri boyunca Batum'a giden Livana yolunun açık kalması sebebiyle tehlikeye düştü.

Bu şekilde ortaya çıkan mahzurların hepsine birden ilâç olmak üzere, Ardahan'dan Livana'ya ve oradan da Batum'a giden yolun üzerinde, Ardahan'ın oniki saat solunda bulunan Ardanuç kazasının merkezinde velev derme çatma olsun bir kuvvet bulundurulması hatıra geldi. Bu kuvvet hem Batum'a perde olacak, hem de düşman bu kuvveti olduğu yerde bırakarak bizim solumuza ve doğrudan doğruya Erzurum cihetine ilerleyemeyecekti. Fakat bu kuvvet hangi ihtiyattan teşkil edilecek, mevcut kuvvetlerin hangisinden ayrılacaktı? Çünkü, ordunun bir umum ihtiyâtı yok ki, o ihtiyât kullanılsın... Eleşgirt'te ve bizde mevcut olan birliklerden bir tabur bile ayırmak câiz değildi. Bu iş Kumandan Paşa'nın hayliden

hayliye zihnini meşgul etti. Sonunda mecbûren başka bir tedbir almak zorunda kalındı.

Sol kanadı takviye için Dede Bey'in Ardanuç'a tayini

Gürcülerin eşrafından olup o havâlide hükmü geçen ve harp sırasında Erzurum sancağına bağlı Kiğı kazası kaymakamı olan Livanalı Dede Bey'in Ardanuç'a kaymakam tâyin edilerek gönderilmesi ve Livana, Şavşat, Ardanuç, Tavusger kazalarından nefîr-i âm (40) sûretiyle, oraların âyân ve ileri gelenleri kumandasında olarak toplayabileceği «başıbozuk» tâbir olunan gayri muntazam muâvine askerleriyle —bir başka tâbirle halk yığıntısıyla— Ardanuç'ta ikaamet etmesi uygun görüldü. Bunların yanına, harp hattını ve müdâfaa noktalarını göstermek için, birkaç tane de nizâmiye zâbiti katılırsa, tehlikenin imkân dâhilinde bertaraf edileceği, aklın ve ihtiyâtın gösterdiği bir tedbire başvurulmuş olacağı düşünüldü.

Dede Bey, Çakırbaba'daki ordugâha dâvet olunarak gereken emir ve tenbihler verildi. İcap eden yerlere buyrultular yazılıp, lüzumlu emirler verildi. Dede Bey de Ardanuç'a vazifesi başına gönderildi. Ordunun hem önünün hem de solunun muhâfazası için alınan şu tedbirin neticesinin istenildiği gibi zu-

---

(40) Düşmanla harp için halktan derlenen asker.

hûr edip etmiyeceği helecanı bâkî olmak üzere, iş tevfîk-i ilâhî'ye havâle kılınarak kalblerin ıztırâbı biraz sükûnet buldu.

Çerkes süvârilerimizin Benliahmet'te baskına uğrayıp bozulmaları

Çerkes süvârileri Kars'a doğru sevk olunalı beş altı gün olmuştu. Fakat ne vaziyette olduklarına ve ne yaptıklarına dâir bir haber vermiyorlardı. Bir gün ikindi vakti, fırkamızın piyâde karakolundan, bizim Çerkeslerin gayri muntazam bir halde ric'at edip dönmekte oldukları haberi geldi. Bu hal mutlaka ilerde düşmana çattıklarına ve düşman ordusunun bize doğru geliyor olmasına işâret sayıldığından, fırkamız derhal silâhbaşı etti. Her tabur, müdâfaa için kendisine hazırlamış olduğu yerleri tuttu. Gözler dikkatle süvârilerin geldiği tarafa dikildi kaldı.

Süvârilerimizden önce beş on nefer geldi. Avdetlerinin sebebi soruldu. O gece kaldıkları Benliahmet köyünü, düşmanın birkaç alay Dragon süvarisinin bastığını ve aralarında kılıç kılıca bir savaş vuku bulduysa da, gece hâliyle kimin ne olduğunu bilmediklerini, arkadaşlarından yaralanmış olan birkaç kişiyi getirmiş olduklarını söylediler. Biraz sonra beş on daha, bir çeyrek sonra kırk elli daha, on dakika sonra bir parça daha, elhâsıl böyle böyle cümlesi zuhûr ederek, en sonunda kumandanları olan Musa Paşa ile erkânıharp kaymakamı Şevket Bey dahi yaralı ve yüzü gözü sarılı olduğu halde geldiler.

Ne olduğu soruldu.

Meğer bunlar Kars ovasında birkaç gün gezindikten sonra, Kars yolunun açık olduğunu anlıyarak ve Kars'a girmek üzere ilerliyerek Benliahmet köyüne varmışlar. Burada geceledikleri sırada, gece yarısı düşman süvârisi bunları basmış. Herkes atını bulmak elbisesini giymek, eşyâsını toplamak, silâhını takınmak telâşına düşünce toplanmaları gecikmiş. Gayri muntazam ve parça parça köyden dışarı fırladıklarında, köyün kenarında düşman süvârisi ile kucak kucağa gelmişler ve birbirlerine karışmışlar. Her iki taraf süvârisinin de başları kalpaklı olduğundan, biri diğerini ayıramıyarak, el yordamı, göz tahminiyle tüfek, tabanca, kılıç kullanmışlar.

Bir müddet sonra lisanlarının yardımıyla birer tarafa ayrılmışlarsa da, kim ölüp kim kaldı, kimler yaralı olarak nereye düştü? Bunu ayırmak için mutlaka güneşin doğmasını beklemek gerektiğinden o vakte kadar kalmışlar. Fakat düşman işini becerdikten sonra çekildiğinden, onlardan ne ölüp ne kaldığı anlaşılamamış. Ama bizim iki dağ topunun gittiği anlaşılmış. Yaralı ve şehitlerimizin sayısı ise orada belli olmamış, çünkü birtakımı sabahı beklemeyip, geceden yola dizilmişler imiş.

Kaymakam Şevket Bey, başının ense tarafından kılıçla yaralı idi. Vakayı şöyle anlattı :

«— Bu kazânın vukuuna, Çerkeslerin söz anlamaması ve kumanda dinlememesi sebep olmuştur. Köye inildi. Her zamanki gibi, köyün etrafına karakolların konulmasını evvelce Musa Paşa'ya söylemiş

ve yerlerini tarif eylemiştim. Çünkü ben Çerkesçe bilmem ki gerekeni yapayım. Zaten lisan bilsem bile Çerkes olmamam hasebiyle sözüme itibar etmiyeceklerini tecrübe ile bilirdim. Musa Paşa'nın da icap eden emirleri benim tarifim üzere verdiğinden şüphem yoktur, zira kendisi askerden yetişmiş bir generaldir. Lâkin koyduğumuz karakollar, atına ot yedirmek, kendisi de tavuk yumurta yemek üzere mevkiini bırakarak geceleyin köye girmiş ve evlere dağılmışlar. Yoksa bu kazâ başımıza gelmezdi. Ama karakollar kimlerdi, nereye konuldu, niçin yerlerinde durmadılar? Olan olduktan sonra bunu tahkik edip meydana çıkarmak ne kadar güç!...»

Yine Şevket Bey'in anlattığına göre, askerin birbirine karıştığı ve artık silâh sesi kesilerek kılıçlar parladığı sırada, birisi kendisinin arkasından çatarak bir kılıç darbesiyle başındaki yarayı açmışsa da, vuran Rus mudur, Çerkes midir, orasını gece karanlığından ve işin karışıklığından dolayı ayıramamış...

Çerkes süvarisinin söz dinlemezliği

İyi, pek âlâ! Çerkes süvarilerinin harp ettiği yerle bizim aramızda beş altı saatten fazla bir mesâfe var. Her neyse, olan olmuş. Şimdi orduyu bütün bütün ileri karakolsuz bırakıp da, buraya kadar gelip, fırkanın içinden geçip geriye gitmelerinde bir mânâ var mı?

Harp yerinden selâmetle ayrıldıktan sonra, geri bir yere çekilerek, askerin çürüğünü sağlamından

ayırdıktan ve çürüklerin çârelerine bakıldıktan sonra, bir münâsip yerde kalarak vazifeye devam etmek ve olan vukuâtı ordunun kumandanına bildirip, sonra onun tarafından verilecek emre göre hareket olunmak lâzım gelmez mi? Bu kaide niçin ihlâl olunuyor?

Bu hal Musa Paşa'ya sorulduğu zaman o da :

«— Kumanda ettiğim asker, muntazam bir asker olmadığı gibi, kendilerine kumanda da tesir etmez. Hemen her ferdi kendi başına iş görmek ister. Üstelik bunlar farklı kabilelere mensupturlar. Her kabile kendisini diğerlerinden üstün saydığı için, başka kabileye mensup bir âmirin, bir kumandanın, bir zâbitin emrini de dinlemezler. Her kafadan bir ses gelir, kendi akıllarının erdiğine giderler. Velhâsıl bunları askerliğin istediği intizâma sokmak kabil değildir!»

Cevabını vererek, bunların idare ve kumandalarından aczini izhâr etti.

Malûmdur ki, askerliğin rûhu ve hülâsası «itaat»tir. İtaat olmazsa, asker yok demektir.

Şimdi Çerkesler ordunun mevcûdunu çoğalttıkları için cismen mevcut sayılıyorlarsa da, istenildiği şekilde kullanılamadıklarından aslında yok gibiydiler. Şu hâle göre süvâri bakımından ordumuzun başka bir şekilde başının çâresini araması lâzım geldi. Bundan sonra da Çerkeslerin orduda bir kalabalık olarak bulundurulması ve umûmiyetle mühim bir harp hâlinde, işe yarayacakları şekilde kullanılması, o zamana kadar da beslenmesi icap etti.

Bu yüzden orduya birkaç alay nizâmiye süvârisinin tedâriki çâresi Dersaadet'e arz olundu. Beşinci Ordu'dan yâni Şam'dan ve Altıncı Ordu'dan yani Bağdat'tan üç alay nizâmiye süvârisinin bize gelmek üzere tertip olunduğu cevabı telgrafla alındı. Cenab-ı Hak ordumuza, düşmanın taarruz tehlikesinden ve ecelden eman verirse, tertip olunan bu üç süvârî alayına iki ay sonra kavuşacağız. Halbuki ordumuz o günlerde süvâriye acele olarak muhtaç idi. Evvelce de söylendiği üzere bütün Anadolu ordusunun üç alay nizâmiye süvârisi vardır. Bunların kullanılma yerleri ise, Kars, Van, Ardahan, Bayezid, Eleşgirt, bizim fırka ve Erzurum'dur. Her alay beşer yüz mevcutlu farz olunsa, bu mevkilerin her birine ikişer yüz nefer süvâri düşecektir. Karakolluk ve keşif vazifeleri bir tarafa, ordunun seyyar telgraf vesâiresi olmadığından, muhâbereye vâsıta olmak ve posta taşımak gibi en mühim vazifeleri de onlara gördürmek icap ediyordu. Bu sebeple süvârimizin miktarı, değil büyük işleri, gâyet küçük işleri bile görmeye kâfi değil idi. Her neyse, Allah orduyu kazâdan esirgesin.

Çerkeslerin bazı âdetleri ve ahlâkı

Sonraları, kendilerine iş verildikçe, bu Çerkeslerin hallerine epeyce vâkıf oldum. Bunların, kabile filân gibi kavim âdet ve göreneklerinin baskısı altından kurtarıp, doğrudan doğruya nizâmiye süvârisi gibi teşkil olunmadıkça, varlıklarından gereği gibi istifâde olunamıyacağına hükm ettim.

Bunların harpte tuhaf tuhaf âdetleri vardır. Bu adamlar yaralılarını bizim cerrahlara baktırmaz ve hastalarını da bizim hastahânelerde yatırmazlar. Kendi âdetlerine göre, kendi cerrahlarına baktırmak isterler. Bir Çerkes yaralandı mı, o askerin içinde ahbap ve akrabalarından, yaralının hâline ve ağırlığına göre, iki, üç ve bâzen dört nefer onu alarak ta memleketine ve evine kadar götürmeye mecburdurlar. Farz edelim ki, bir savaşta elli Çerkes yaralandı, bu elli yaralı en az yüz nefer sağlamın da ordudan ayrılmasına sebep olur. Kavmî ve millî âdetlerinden bir şeyi fedâ etmektense ölümü göze almak, onlar için daha kolaydır.

İlâve birkaç söz: Sadedden çıkıyorsak da, münâsebet geldiği için yazmak icap eyledi :

Bin üçyüz bir ve iki senelerinde adliye müfettişliği ile Kastamonu vilâyetinde bulunmuş idim. Teftiş esnasında, Bolu sancağına bağlı Düzce kazâsına giderek yirmi gün, bir ay kadar orada kaldı idim. Bu kazâda, Kafkasya'nın çeşitli kavim ve kabilelerinden otuzbeş bin kadar nüfus meskûndur. Çerkeslerin orada bizzat gördüğüm âdetlerinden biri de, bunların kendi tedâvi usulleri gereği midir, nedir, bir yaralı hastayı gece uyutmazlar. Bu hastanın dostlarından birisi bir öküz keser. Etini, âdetleri üzere pişirdikten sonra hastanın evine getirirler. Bütün civar, komşu, kız, kadın ve erkekler toplanıp o öküzü pasta ile yedikten sonra, kızlar kendilerine mahsus olan şarkı ve çalgı ile ta sabaha kadar hastanın yanında raks ederek onu uyutmazlar. Gündüz bilmem nasıl ediyor-

lar... Ertesi gece de, hastanın bir başka dostu bir inek kesiyor yine aynı âdeti icrâ ediyorlar. Bu hal belli bir müddet doluncaya veya hastanın cerrahı, artık uyumasının zararı olmadığını bildirinceye kadar devam ediyor... Ya cerrah efendi, keyfine zevkine düşkün bir adam ise... Demek ki kendini eğlendirmek için hastanın gece uyuklamasına râzı olmayacak!

Bizim Çerkes hemşehriler menfaatlerini de pek çok severler. Gerçi dünyada menfaatini sevmeyen adam olmazsa da, bunlarınki lüzûmundan fazladır.

Meselâ bir Çerkesin eline, ganimet, olarak, bir at öküz veya inek, yâni harbin sonuna kadar ordugâhta yanında saklanması kabil olmayan bir şey geçerse; onu, evi yirmi günlük mesafe geride de olsa, mutlaka götürüp, evine bırakıp gelmelidir. Ama yokluğu sırasında orduda mühim vak'alar olacakmış; umurunda bile değildir. Evine gitmesi için zâbiti mi izin vermiyor; ona da aldırmaz. Her kabile kendi beyini büyük bilir, diğerini dinlemez. Yalnız bazı kabilelere mensup ümerâ var ki, bunların emrini normal zamanlada öteki kabileler de dinliyor. Meselâ, Kabartay kabilesinden Gâzi Hüseyin Bey gibi. Bu Hüseyin Bey denilen zâtın dahi, ordu kumandanının emir ve isteğine uygun olarak istihdâmında ne kadar güçlük çekildi... Nitekim kullanılamadı ya!

Musa Paşa ise mensup olduğu kabilede «bey» veya «özden» değilmiş. Küçük yaşında Rus askerî mektebine girerek, adım adım yükselmiş, general olmuş. 1281 tarihinde beşbin hâne kadar Çeçen ve

başka Kafkas kabileleri halkı ile Devlet-i Aliyye ülkesine hicret etmiş... Devlet de Paşa'nın generalliğini livâlığa değiştirerek kabul etmiş, fakat Çerkeslerin istedikleri özdenlik ve beyliği verememiştir. Bu bakımdan Musa Paşa dahi bu cemaatin kumandasıyla zapt u raptından izhâr-ı acz ediyordu. Bir savaştan sonra kumandanın çadırına yığılıyorlar; kimisi :

«— Atım öldü, kıymeti elli lira idi, pahası verilmeli.»

Kimisi :

«— Atımın nalı yok, onu isterim!»

Der ve istediği şeyi mutlaka almak üzere dikilir, durur; güzellikten anlamaz; «yoktur» sözünü dinlemezler...

Lâkin harbe sokulmazdan önce ve harpten sonra, ordu kumandanına ve idârecilere verdikleri eziyete ve yürek üzüntüsüne tahammül olunabilirse, savaş sırasındaki cesâret ve kahramanlıklarına da «âferin!» deniliyor.

Sonra Musa Paşa da bunların kumandalarından istifa etti, çünkü iş tahammül derecesini aşmıştı. Kumandaları, süvâri livâlarından Edhem Paşa'ya verildi, o da üstesinden gelemedi... Bölük bölük taksim olunarak her bölüğe bizim nizâmiye süvârilerinden birer yüzbaşı verildi. Kendi beyleri de icâbına göre binbaşı ve yüzbaşı nasp olundu. İntizamlarından nizâmiye yüzbaşısı, itaatlarından ise kendi beyleri mes'ul olacaktı. Bu da mümkün olamadı. Elhâsıl Çerkesler, ağız tadıyla orduda kullanılamadılar. Tehdit edildiler, olmadı; yüzlerine gülündü hiç uygun gelmedi.

Çabuk kanar, hemen inanır bir acâip kavimdirler. Oldukça ıslah edilirler; derken, bir müfsidin fesadıyla derhal bozulurlar. Beylerinde dahi işlerin doğrusunu yanlışını muhâkeme edecek, fikir ve temyiz kabiliyeti yoktur... Sonunda bir kısas meselesi ve bir müfsidin fesâdı üzerine tamamen darılıp ve dağılıp gittiler. Sırası gelince ilerde yazılacaktır. Her ne hâl ise, Allah'ın yarattığını değiştirmek mümkün olmuyor!...

Bir Çerkes şehidi

Çerkeslerin baskına uğrayıp da bozulup geldikleri günün gecesinde dahi birer ikişer yaralıları geliyordu. Hatta gece yarısına doğru çadırımızın ilersinde bir gürültü, bir kavga işittim, çıkıp baktım. Bir yaralı Çerkes, yanında da bir başkası, ordunun bir karakol neferine:

«— Bu gece kalmak için mutlaka bize bir yer bul!»

Diye ısrar ediyorlar.

O da:

«— Ben karakolum, ben bilmem, zâbite gidin.»

Diyorsa da, Çerkesler ısrar edip duruyorlar.

Muhârebenin daha başlarındayız, böyle şeylere alışılmadı; düşman tarafından yaralanmış bir adamın böyle geceleyin açıkta kalmasına gönlüm bir türlü râzı olmadı. Adamcağızı kendi çadırıma aldım. Gecenin o vaktinde tabib ve cerrah bulunamıyacağından, çay may tedârik ederek hastaya içirebildim.

Gece yarısını geçtik, ben de yattım. Sabahleyin erken kalktığımda, baktım ki bizim hasta kımıldamıyor. Yokladığımda, Allah'ın rahmetine kavuşup şehit olmuş bulunduğunu anladım.

Sabahleyin erkenden çadırlarımız yıkılır ve fırkamız göç etmek gâilesiyle meşgul oluyorken, fakir de bu şehidin defni hizmetinde bulunuyor idim. Bunu yazmaktan maksadım, sevaplı bir iş gördüğümü anlatmak değildir. Şehidimiz bir nefer olup, fakir ise o vakte kadar henüz benzerini görmediğim için, fikrimde hâsıl olan dehşet üzerine bu hizmete kalkışmıştım. Sonraları emsalleri çoğalmaya, beşyüz ve bin şehit birden dökülmeğe başladığından, göz alıştığı için, şehit ve yaralıların artık gözümde eski tesirleri kalmadı. Yâni onların tedfin hizmetinde bulunmak ve yaralılara şefkatle bakıp yardım etmek gibi hamaratlıklar, birçok engeller yüzünden icrâ edilemez oldu.

Ordunun Horumdüzü'ne nakli

Şimdi fırkamız çadırını niçin söktü, nereye gidiyor ve gidecek; orasını anlatalım :

Süvârilerin başına bu kazâ gelince, fırkanın ileri karakolluğunda kimse kalmadı. Bulunduğumuz yerin sağ tarafı Sarıkamış'tan Mecingert'e gelen yol sebebiyle açık ve tehlikede idi. Zira o yolda kar ve kış kalmamıştı. Bilhassa Benliahmet vakası sebebiyle düşmana cesaret de geldi.

Soğanlıdağı üzerinden gelen üç yolun birleştiği

noktaların uygun bir yerinde bulunmak icap ediyordu. Ama arazinin bilinmemesi ve haritasızlık yüzünden, bu yerin neresi olacağı kestirilemedi. İlerde gözle görülüp de seçilmek üzere, hedef meçhul olarak —alâ bereketillâh— ric'at olundu. Üç dört saat kadar geriye doğru yol alındıktan sonra Karaurgan ve Zivin köyleri civârında bulunan Horumdüzü adındaki mevkie gelindi. Oranın müdâfaaya elverişli tam aranıldığı gibi bir yer olduğu, Kumandan Paşa ve erkânıharbiye reisi Feyzi Paşa tarafından keşf olunarak anlaşıldıktan sonra bütün fırka oraya kondu. Asker mevkiin icâbına göre ta'biye edildi. Her tabur kendi istihkâmını yapmaya başladı. Kuvvetimizin derecesi ve mevkiin icâbına göre, Kars'tan bizimle beraber çıkarılmış olan dört fondluk bir batarya top kâfi gelmiyeceğinden, askerin idaresi için merkez edinilen ve bizim gerimizde bulunan Köprü köyüne haber gönderildi. Daha önce Erzurum'dan buraya getirilmiş olan, koşumları vesâir levâzımatı hazır, altı fondluk bir batarya top daha ordugâhımıza getirildi. Gerçi Erzurum'da top çoktu. Ama o topların levâzımâtının tamamlanarak seyyar hâle konulmasının ne kadar zor olduğunu uğraşanlar bilirler.

Fırkadaki mevcut taburlar tâlimlerde acemi idiler. Bilhassa redif taburları efrâdı bütün bütün tâlimsiz bulunduklarından, sabahlı akşamlı, avcı tâlimleri yaptırılmaya başlandı.

Eleşgirt fırkasının geriye çekilmesi

Eleşgirt fırkasının da bizimle beraber ve uygun

olarak ileri geri hareket etmesi ve aramızdaki bağlantının emniyet altında tutulması lâzım geliyordu. Bu sebepten, o fırka da bizimle haberleşerek, Eleşgirt'le Delibaba boğazı arasındaki Tâhir gediği tarafına çekildi.

Şeyh Ubeydullah Efendi'nin elli bin Kürdü

Bayezid'den evvelce çıkan iki taburun, Bargiri'de duran Fâik Paşa fırkası ile birleştiği yazılmıştı. Fâik Paşa'nın bu fırkasına, hesâba göre, elli bin nefer de Kürt muâvine askeri katılacaktı. Çünkü Hakkâri tarafında Hâlidiyye tarikatı büyüklerinden Seyyid Tâhâ hazretlerinin oğlu ve o taraftaki bütün Kürtlerin itimat ve hürmet ettikleri bir zat olan Şeyh Ubeydullah Efendi'nin, piyâde ve süvâri elli bin nefer asker ile ordu-yu hümâyûna geleceği âvâzesi âlemi doldurmuştu.

Bu şâyialar, zannıma göre, imkânsız bile olsa her güçlüğü, büyüklerine kolay göstererek, kazanacağı teveccüh ile menfaat ve kârını artırmaya bakan ve bunu âdet edinen bazı memurîn-i kirâmımızın eseridir. Bunlar Şeyh Ubeydullah'ın bu kudretini ve ahâlinin vatanperver hislerle dolu olduğunu öyle şa'şaalı sözlerle Dersaadet'e kadar arz etmiş olduklarından, herkesle beraber Merkez-i Hilâfet dahi Şeyh Ubeydullah'tan öyle mukaddes bir hizmet beklemekte idi. Bu yüzden Fâik Paşa bir düzüye Şeyh Efendi ile muhâbere ediyor, onun isteklerini kolaylaştırı-

yordu. İlerde görüleceği gibi, sonra bunların hiç birisinin aslı faslı çıkmadı ya!

Yalnız şu kadar var ki, daha sonraları Şeyh Efendi hazretleri, bizim ordunun Bayezid tarafından Rusya hududuna tecâvüzünü işittikten, yâni bizim beklediğimiz vakti iki ay kadar geçirdikten sonra, süvâri ve piyâde bir iki bin kadar muâvine askeri ile Musun gediğinde bulunan Eleşgirt fırkasına yani Bayezid ordusuna katılmıştır.

Horumdüzü'nde kaldığımız esnâda, bir taraftan da başıbozuk süvârisi artırılıyordu. Bu sırada, Benliahmet vak'asından sonra cesâreti artan ve daha çok intizâma giren düşmanın, bir taraftan Kars muhâsarasını kuvvetlendirip şehri ve istihkâmları topa tutmak üzere yerlerini hazırladığı; bir taraftan da Ardahan tarafındaki kuvvetlerinin bir kısmı ile, bizim sol cihetimize, yâni Penek ve Oltu taraflarına bir taarruza kalkıştığı işitildi.

Bu taarruzun nasıl olduğunu yazmadan önce, bize yeni katılan kuvvetleri kaydetmeliyim: İstanbul'a, Anadolu ordusunun kâfi kuvvete sâhip olmadığı bildirildiğinden, Birinci ve İkinci Ordu-yu Hümâyûn, üçüncü sınıf redif taburlarından toplanılabilen mikdârı silâh altına alınarak, peyderpey Erzurum'a sevk olunmakta idiler. Bunlardan Sandıklı, Yalvaç, Uşak ve Karahisar taburları gibi bâzıları Erzurum'a varmıştı. Kumandanca olan noksanı tamamlamak için de Mirliva Hacı Râşit Paşa, Dersaadet'ten Erzurum'a gönderilmişti.

Hakkı Bey'in Penek'ten savuşması

Penek'te bulunan Miralay Hakkı Bey'e daha oraya giderken verilen tâlimat ve son anda istifâde etmesi gereken müsâde yukarıda yazılmıştı. Burada tekrarına hâcet yoktur.

Fırkamızın Horumdüzü'ne varışından üç beş gün sonra Miralay Hakkı Bey'den Muhtar Paşa hazretlerine bir mektup geldi. Hakkı Bey bunda, düşmanın büyük kuvvetle Penek'e doğru Ardahan'dan hareket ettiğini, Göle'ye geldiğini ve ara yerde bulunan Kanlıgeçit'ten geçmekte olduğunun haber alındığını, kendisinin de tâlimatı üzere Erzurum'a harekete, yani ric'ate hazır olduğunu bildiriyordu.

Penek boğazının darlığı sebebiyle, ufacık bir kuvvet, burada hayli düşmana karşı durabilirdi. Penek'te olmasa bile arka tarafındaki arazi, on oniki saat süren sarp dağlarla örtülü ve buranın geçiti, sadece akarsu boyunca Oltu kasabasına ve Sivridağı'na doğru uzanan tek bir yoldan ibaret olduğundan müdâfaası fazla bir kuvvete muhtaç değildi. Gerçi üçüncü sınıf redif ve müstahfaz taburlarının, muntazam ve tâlimli asker kadar silâh kullanma melekesi olmadığı; üstelik bunların çoğu, yaşları geçkin, çoluk çocuk derdiyle bağlı, fikirleri memleketlerinde bıraktıkları işle güçle meşgul ahâli oldukları malûmdu. Bunlara havâle olunacak iş, nizâmiye askerine ve redif sınıfı mukaddemlerine verilecek harp hizmeti ile müsâvi olamazdı.

Bu yüzden orasının kuvvetini artırmak icap etti.

Mirliva Şâhin Paşa üç tabur asker ile yanımızdaki fırkadan çıkarıldı. Penek'in altı saat gerisinde bulunan Çıldır sancağının mutasarrıflık merkezi Oltu'ya gitmek ve tahminen o sırada ya Penek'te veyahut Oltu civârında olması lâzım gelen Hakkı Bey'le birleşerek hâlin icâbına göre hareket etmek emrini almıştı.

Erzurum'daki Râşit Paşa'ya da, İstanbul'dan gelerek şimdiye kadar orada birikmiş olan askerden dört taburla, Oltu cihetine çıkması, Şâhin Paşa ve Hakkı Bey'le buluşarak hâlin icâbına göre hareket etmesi ve herhalde düşmanın orada durdurularak, bizim fırkanın sol kanadının emniyete alınması telgrafla yazıldı.

Hakkı Bey'e de, Râşit Paşa Erzurum'dan ve Şâhin Paşa buradan askerle geliyorlar; onlarla haberleşip birleşerek, hal ve mevki neyi icap ediyorsa ona göre davranması; elhâsıl fırkamızın solunun düşman tehdidinden korunması bildirildi.

Dikkat buyuruluyor ya! Bunların hepsine asıl maksat gösterildikten sonra «Hâlin icâbına göre ne yapılmak lâzım gelirse onu yapınız.» emri veriliyor. Hiç birisinin hareketi tahdit edilmiyor. Akıl ve görüş sahibi bir kumandan, bu türlü emirlerle çok faydalı işler görebilir. Zaten başkumandan da bu gibi meselelerde: «Filân tarafa gidin, filân yerde durun veya harp edin, yahut müdâfaada bulunun veya herifleri esir edin veya uzaktan bir mümâyişte bulunun.» emrini veremez ki... Çünkü böyle bir hal ve

mevkide âmir olan, işin icâbı ve emniyettir; kıta kumandanının zâtının cevheridir. Kıta kumandanı, askeriyle bir tarafa saklanır ve sonra da : «Hâl icap etti de kendimi hiç göstermedim» derse, başkumandan «Niçin öyle yaptın?» diyemez. Derse haksızlık etmiş olur.

Bu incelikleri hakkıyla takdir edip de akıl ve basiret ile hareket eden dirâyetli zâbitlerin bizde çokça yetiştiğini görmeden ölmek, benim için, murâdım gözümde kalarak gitmek demektir. Yoksa acaba bir «hayâl-i muhâl»i mi temenni ediyorum!...

Hakkı Bey'e yazılan bu emir, kendisini, Oltu'nun dört beş saat gerisindeki Sivridağı'nda, Erzurum'a doğru kaçmakta iken bulmuştur. Meğer Hakkı Bey, düşmanın, kendisinin bulunduğu Penek noktasına gelmekte olduğunu işitir işitmez, yukarda bahsi geçen habernâmeyi Başkumandan'a yazdıktan sonra pılıyı pırtıyı toplayarak tabana kuvvet Erzurum'a doğru çekilip gitmeye kalkışmış imiş! Hakkı Bey böyle yapar ve Hacı Râşit Paşa da Oltu'ya doğru giderken, bu iki kuvvet Sivridağı'nda birbirine kavuşmuşlar. Oraya kadar çala sırım yürütülmüş olan Hakkı Bey'in askerinde can kalmamış. Bunu gören Hacı Râşit Paşa teessüfler etmiş, Hakkı Bey'e Erzurum'a dönüp rahat etmesi için izin verdikten sonra, onun taburlarını da kendi kumandasına almış. Oltu'nun Erzurum'a kaçmakta olan hükümet heyeti de burada Paşa tarafından durdurulmuştur. Paşa, durumu anlamak için keşif kolları çıkarmış.

Oltu'nun düşman tarafından istilâ olunması

Gelelim düşmanın hâline :

Ardahan kumandanı General Kamarof (*), bir alay süvârisi ve iki tabur piyâdeden ibaret bir kuvveti keşif için Oltu ve havâlisine göndermiş. Bunlar etrâfı heyecana verecek ve gözlerine keştirirlerse Oltu'yu zapt edip, orada kalacaklarmış... Hakkı Bey'in haber verdiği «büyük kuvvet» bu imiş!

Düşman müfrezesi, Hakkı Bey'in telâşla Penek'i terk edip gitmesi üzerine düdüğünü, trampetini çalarak Penek'e ve oradan da önüne çıkacak veyahut yolunu uzaktan olsun tehdit edecek kimseyi bulamadığı için âheste âheste yürüyerek Oltu'ya gelip girmiş. Redif debboyunu ve diğer mîrî emlâki zapt ve yağma etmekle beraber, müfrezenin kumandanı olan zat, hükümet konağında istirahate çekilip, beldenin Rusya devleti hesabına zapt olunduğunu, devletinin adâletinden ve herkesin kendi hukukundan ve canından emin olarak Rusya hükümetine itaat edilmesi lüzumunu ilânnâmelerle ahâliye bildirmiştir.

Şâhin Paşa'nın hâli

Bir de Şâhin Paşa'mızın hâlini görelim :

Zamanın ve zamânenin bir adama lâkap takması, umumî efkâr karşısında o zâtın hâl, ahlâk ve işin-

---

(*) Bu General Kamarof, sonradan Batum cihetine kumandan nasp olunmuştur.

den dolayı verdiği imtihana mukabil aldığı bir sıfatla anılması demektir. Bunda halkın çok kereler isâbet ettiği görülmüştür.

Nitekim bazılarına Deli Hasan, Öküz Mehmet, Ayı Kâşif, Tilki Vâsıf, Tembel Memiş, Bülbül İbiş, Gül Ahmet dedikleri gibi, bizim asker de, imtihan ettikten sonra bu zât-ı şerfi, yani Şâhin Paşa'yı «Karga Paşa» lâkabıyla yâd eylemişlerdir. Öyle değil mi ya! Zâten bizde «Yiğit lâkabıyla anılır» denmez mi! (*).

Şâhin Paşa bizim ordugâhtan hareket ettiğinin ikinci günü, tamam Oltu kasabasını gören dağların üstüne varır. Şehre doğru sarkmakta iken, bir de düşmanın kasabanın içinde olduğu haberini almasıyla beraber hoşafın yağı kesilir de olduğu yerde dona kalır. Bir zaman hayretten sonra, düşmandan bir zarar görmemek için, güç hâl ile biraz geriye çekilebilir.

Ordu-yu hümâyunun cihad hizmetinde bulunmak üzere Horum mevkiine gelmiş olan, Oltu'nun mûteberânından Hayrobeyzâde Numan Bey ve İsâbeyzâde Necip Bey gibi bâzıları müfrezemizin hareketini kolaylaştırmak ve yolları bildikleri için kılavuzlukta ve keşif hizmetlerinde bulunmak üzere Şâhin Paşa refa-

(*) Şâhin Paşa'nın eski adı olan «Şâhinlik», zamanın ve halkın imtihan neticesi ona takdığı lâkap olmayıp, ana babaların evlâdları hakkında hüsnüzanları veya temennileri neticesi olarak takılan isimlerdendir. Paşa'nın bu ismini, o türlü lâkaplardan sanıp da yazımızda tenâkuz görülmesin.

katine tayin olunmuşlardı.

Bunlar yaptıkları tahkikattan sonra Paşa'ya haber verirler ki :

«— Oltu kasabasına giren düşman çok küçük bir kuvvettir. Mühimmat merkezinden bu kadar ayrılmış ve önümüzdeki dar bir derenin içine girmiştir. Türkçesi ele düşmüş ve sıkışmış bir av demektir. Ric'at etmek için şimdi üzerine baktığımız yoldan başka yolları da yoktur. Bu yol ise, iki tarafı yalçın dağ ile kapalı altı saat uzunluğunda bir derin deredir. Yolun bir kenarını tutarak, geçerlerken üzerlerine taş bile yuvarlasak kâfidir. Buradan kurtulmaları mümkün değildir. Râşit Paşa da Erzurum tarafından geliyormuş. O düşmanın arkasından geledursun, biz de buradan önüne inerek yolunu kaparsak, heriflerin hepsini esir ederiz.»

Hepsi âlâ, cümlesi güzel! Amma, bu hakikati o zât-ı muhtereme anlatmak güç!

Sonraları bu mübâreğin Bayezid cihetinde bulunduğu zaman da hâlini işittik ya! Bir boru çalınıp da asker silâhbaşı eder veya top tüfek patlarsa, kendisini, korkusundan sancı tutarmış. Zâhir, Oltu'nun üzerindeki dağda da sancısı tutmuş olmalı ki, orada boş yere iki gün durdu da, düşmanı kemâl-i emniyet ve selâmetle Oltu'dan çıkarıp yola saldı.

Oltu'nun kurtarılması

Oltu'daki düşman müfrezesi dağın üzerinde bi-

zim askeri görüp, Erzurum cihetinden de başka asker gelmekte olduğunu haber aldığı saatte, Şâhin Paşa'nın sancısından ziyâde sancıya tutularak, derhal Oltu'yu terk ederek çıkmış, can korkusu içinde uzun uzadıya dereleri geçerek Penek ve Göle yoluyla onsekiz saat uzakta bulunan Ardahan'daki fırkaya iltihak eylemiştir.

Uğradıkları tehlikeden selâmetle kurtulduklarından dolayı Ruslar, birbirlerini tebrik ededursunlar, Rusya müfrezesinin resm-i geçit yapar gibi bulunduğu yerin alt tarafından geçtiğini görmüş olan ve «Bana zararı dokunmayan yılan, bin yıl yaşasın!» sözüne uyarak, kemâl-i vakar ve sekînet ile düşmanın ric'atini seyr eden korkak Paşa'nın da Müşir Paşa hazretlerine bir tebşirnâmesi geldi.

Bu yazı meâlen :

«Refâkatimdeki askerin, Oltu'nun üzerindeki dağa geldiğini düşman haber alır almaz, askerimizden göreceği hamle-i şîrâne ve savlet-i kahramânâneye dayanamıyacağını bilüp ve kemâl-i telâşından Oltu'da ne yapacağını da şaşırıp, hatta bazı ağırlıklarını da bırakıp handeleri mûcip olacak bir sûrette zelîlâne bir ric'atle savuşup gitti. Bu da, —ekseriya bizde ve bilhassa sırf hakikatten ibaret olması lâzım gelecek olan resmî yazışmalarda âdet olduğu üzere— muvaffakıyyât-ı hazret-i Pâdişâhî ve hulûsuniyyet-i cenâb-ı Müşîrîleri cümle-i cemîlesinden bulunmuş imiş...» gibi sözler ve daha türlü türlü şa'şaalı lâflarla kâğıdı donatmaktan ibarettir.

Bizim ise işin aslından haberimiz olmadığı için :

«— Hay Allah cezasını versin! Yazık olmuş! Herhalde Şâhin Paşa yetişemeden düşman savuşup, talihi yâver giderek kurtulmuş.»

Diyorduk.

Kazın ayağı öyle olmayıp da yukarıda dediğim gibi olduğunu, beraberinde bulunanlardan ve diğer Oltu'lulardan daha sonra öğrendik ama ne fayda!

Artık Şâhin Paşa'nın orada bir işi kalmadığından, gelip fırkasına katılması emri gönderildi. Hacı Râşit Paşa'ya ise yeni bir emre kadar Oltu'da kalması ve Penek boğazını gözcüsüz bırakmaması bildirildi.

Her neyse, geçmişe üzülerek geri kalmayalım. Hacı Râşit Paşa düşmanın mikdarını ve Oltu kasabasına girdiğini öğrenerek, beriden de Şâhin Paşa'nın gitmekte olduğunu anlıyarak büyük bir hırs ve hevesle gelirken, ertesi gün düşmanın savuştuğu haberini alır. Ele geçen böyle kıymetli bir avın nasıl kurtulup kaçtığını ve yanındakilerin Şâhin Paşa'ya olan ihtarlarını da öğrenince yanar yakılır... Ama kuru kuruya yanıp yakılmanın işe bir faydası dokunmaz. Ne çâre! «Yiğit bin yaşar, lâkin fırsat bir düşer.» sözünü unutmayalım. Râşit Paşa'nın bütün yapabildiği de Oltu'ya giderek, Mutasarrıf Paşa'ya hükümetini kurdurmak ve işine başlattırmaktan ibâret kalır.

Mâşaallah! Ümerâmız içinde hazım ve ihtiyâtı korkaklık derecesini aşmış adam mı ararsınız?!... Ve

bir harp hizmetine memur edilip de beraberindeki askerden bir ferdin bile burnu kanamaksızın, olduğu yerde durup, varlığını koruduğunu başarıdan sayan zevâtın mikdarını mı sorarsınız? Pek çok!... «Yiğitlik ondur; dokuzu kaçmak, biri hiç görünmemek.» sözü hâle uygun olarak esas alınmış gibi görünüyor.

Horum'da bulunan fırka, bir taraftan askerin tâlimiyle meşgul iken diğer cihetten de peyderpey gelen muâvine süvârileriyle miktarını artırıyordu.

YEDİNCİ KISIM

- ★ KARS'IN MUHASARASI
- ★ KUMANDAN HÂMİ PAŞA'NIN DELİLİKLERİ
- ★ MUHASARA VUKUATI
- ★ TOPLARIMIZIN HASARA UĞRAMASI
- ★ ELEŞGİRT FIRKASININ MUHAREBESİ
- ★ BOZULAN ASKER DEHŞET İÇİNDE
- ★ HALYAZ MUHAREBESİ

Ruslar Kars'ın muhasarasını şiddetlendirdiler. Bu sırada orası ile muhâberemiz güçleşti. Yolsuz olarak, çoban ve Kürt kıyâfetinde dağdan dağa gidip gelen fedakârların gayretine münhasır kaldı. Bu fedakârlar para ile temin ediliyordu.

Muhasaradakilerin ümit ve dayanakları olan fırkamızın mevcûdiyeti ile teselli buldukları ve bu mânevî kuvvetin yardımıyla arada sırada Kars'tan dışarı çıkıp düşmanla boğaz boğaza savaşmakta olduklarına dâir haberler geliyordu.

Öbür taraftan ise, düşmanın, Kars'ın Zaîm ve .... gölü (*) cihetlerine yerleştirdiği büyük çaplı muhâsara toplarıyla hem memleketi, hem de istihkâmları gece gündüz döğerek tâciz etmekte olduğu; çoluk çocuk içine gülle düşerek insan ve binâca kayıp ve hasar olması yüzünden halkın dehşete düştüğü, fakat Horum'daki fırkamızla teselli edildikleri ve :

«— Muhtar Paşa'nın fırkası beş güne kadar gelecekmiş ve şöyle kesip böyle biçecekmiş...»

Gibi şâyialarla halkın avutulduğu haberleri de alınmakta idi.

(*) Gölün ismi unutulmuştur.

Kars Kumandanı Hüseyin Hâmi Paşa'nın delilikleri

Mâlumdur ki insan cemiyetinin devam ve intizâmının bir sebebi de «ümid» denilen mânevî bağdır. Bunun yok olması hâlinde cemiyet kanunu bozulur; idare de altüst olur. İşte bu sebeple ahâliyi ve askeri ye'se düşürmemek için nasıl edilmek ve ne yapılmak gerektiği düşüncesi Muhtar Paşa'nın zihnini işgâl edip huzurunu kaçırıyordu. Ayrıca Kars Kumandanının bize kadar aks eden gayri mâkul hareket ve işleri de dikkati çekecek derecede mühim idi.

Kars muhasara altına girince tabiî olarak adlî ve mülkî kanunlar kalkıp bütün emir ve yasak Hüseyin Hâmi Paşa'nın keyfî idaresine geçmişti. Bunu gören Paşa da, kendinden hâl ve istikbal mesûliyeti korkusunu atıp istibdâdı ele almış... Muhâsara sırasında kimsenin hesap sormıyacağını bilerek ve «Bir günün beyliği beyliktir» diyerek kaameti azdırıp, gizli olan cinnetini açığa vurmuş imiş.

Adetâ âhir zamanda zuhûru beklenen Mehdî'nin zât-ı saadetleri olacağını ve kendisi sebebiyle büyük büyük fetihlere nâil olunacağının bâzı derviş ve erenlerce müjdelendiğini, mahrem olarak görüşüp konuştuğu zatlara haber verir olmuş. Hele bir de remil hesapları ve fal kitapları ile meşgul olmak gibi kötü bir âdete kapıldığından, kendi kendisini hazine-i gaybın anahtarcıbaşısı saymaya başlamış.

Her zaman ve her yerde kendi menfaatini hal-

kın zararında gören kötülerden, orası da kurtulamadığı cihetle, bu gibiler, bizzat veya aracılarla Paşa'ya yanaşmışlar. «Dünyayı Mehdî'ye düzelttireceğiz» yolunda sûret-i haktan görünerek, ve onun keşiflerini teyit eden sözler söyliyerek ve rüyâlar görerek, bîçâreye haylice hendek atlattırmışlar. «Düşmana casusluk eder» diye ufacık bir şüphenin varlığı ile bazılarını astırıvermişler. Bazılarını da Kars kalesinde kumandan olan topçu miralayı Hüseyin Bey'in himmetiyle kalenin bulunduğu yüksek bir kayadan aşağı attırmışlar. Bu Hüseyin Bey de hem aldığı emri yapar, hem de mecnun Paşa'nın hâline gülermiş.

Karapapaklardan olup Kars'ın Akbaba nâhiyesinde oturan, ticâret ve zirâatle meşgul, namus erbabından Hacı Veli Ağa'nın evini, yukarıda adı geçen Mehrali vasıtasıyla bastırıp, kendisini muhâfaza altında Kars'a getirtmiş ve düşmanlarının iftirâlarına bakarak ve muhâkeme etmeden astırarak idam eylemiş imiş.

Eskiden beri Kars'ın ileri gelenlerinden olup servet ve iffetiyle tanınan bir Atbaşzâde Ahmet Efendi vardı. Muhârebeden önce memuriyetle bir iki defa Kars'a gittiğimde evinde misâfir olmuştum. Kerîm, dostsever, âlicenap bir zat idi. Bu Ahmet Efendi'nin iyi bir adam olmadığı ve konağına meçhul bâzı kimselerin gidip geldikleri, Paşa'nın kendine ait hafiye memurları tarafından haber verilmiş. Paşa, astırmak üzere Ahmet Efendi'yi de tutturup haps ettirmişse de, erkânıharbiye reisi Hasan Kâzım Paşa'nın

ve Ahmet Efendi'yi bilen diğer askerî erkân ve ümerânın ve ahaliden büyük bir topluluğun şefaatleriyle idam cezasından affettirilmiş. Ama Paşa'nın gazabı teskin olsun diye de, sürülmesine karar verilerek, muhâsaranın henüz şiddetlenmediği bir sırada Erzurum'a aşırılmış.

Ahmet Efendi, Erzurum'a geçerken yolu üstünde olan fırkamıza da uğradı. Müşir Paşa'ya, hâlinden ve mazlum olduğundan bahsederek haylice şikâyetlerde bulundu. Fakat Kars muhâsarada, zaman ise pek tenk ü tetik bir sûrette olmasına mebni, hiç bir şey denemiyerek mecbûren anlamazlıktan gelindi. Ahmet Efendi ise teselli filân edilerek menfâsına kadar gönderildi.

Elhâsıl, Paşam kükremiş aslana dönmüş. Hafiye memurlarının yalan yanlış, garazlı marazlı telkinleriyle bütün Kars ahâlisini kıstırıp koz kabuğuna sokmuş imiş. Halk yalnız Rusların memlekete attığı güllelerin değil, Paşa hazretlerinin infilâklerinin ve ahlâksız casusların savurdukları katır çiftelerinin de muhâsarası altında imiş. Çünkü hal ve zaman icâbı, Paşa'yı şikâyet edecek Tanrı katından başka bir yer olmadığından, ahâliden aklı başında olanlardan bâzıları geceleri toplanarak, hâcetleri veren Cenab-ı Hak'tan, üzerlerine musallat olan bu iki belâdan birinin kaldırılmasını niyâz ederlermiş.

Paşa, Mutasarrıf'ı da astıracakmış

Sonraları Kars muhâsarasının kalkması üzerine

bir gün Kars mutasarrıfı Şefik Paşa merhum sohbet sırasında, Hüseyin Hâmi Paşa'nın sâdece şüphe üzerine ve düşmanla gizlice haberleşiyor, diye, nice nice canlara kıymış olduğunu ve dışardan ordunun gelmesiyle, bütün Kars ahâlisinin iki türlü muhâsaradan birden kurtarıldığını teşekkür ve sitâyişle yâd ediyordu. Bir aralık fakir, Mutasarrıf Paşa, Hüseyin Hâmi Paşa'yı, sevmediği için veya şahsî bir garazı dolayısıyla böyle mübâlağa ile kötülüyor zannına düştüm. Bunu ona da anlatmak için:

«— Zannedersem, bu işin önüne geçmek için, bazı tedbirler alınması mümkün idi, ama her ne sebebe mebnî ise sükût ihtiyar buyurulmuş.»

Dediğimde,

«— Efendim ben nasıl, ne cesaretle herifin, kötü icraâtını hafifletmeye bir yol arayabilirdim ki, haber alır almaz, kızdığı gibi beni de casuslukla itham ederek asardı. Memleketin bütün selâhiyetleri elinde, kimden kime ne vâsıta ile şikâyet edeyim? Her ne emr ederse, isâbet ve kerâmet buyurdunuz, diye tasdikten başka benim elimden ne gelebilirdi. Çünkü muhasara altında idik.»

Cevabıyle mukabele etti.

Sonradan işittik ki, meğer bir mesele dolayısıyla Kumandan ile Mutasarrıf arasında ihtilâf çıkmış. Bunun üzerine Kumandan, Mutasarrıf'ı «Seni asarım!» diye tehdit etmiş. Ondan sonra da Mutasarrıf artık hiç bir sebeple sesini çıkarmaz olmuş imiş...

Kars muhâsarası vukuâtı

İşte Kars ahâlisi bu sûretle iki ateş arasında kaldıkları halde sabır ve metâneti elden bırakmamışlardır. Bilhassa, bizzat silâha sarılarak mükellef askerle beraber düşmana karşı gösterdikleri savlet ve şecâatleri, vatan evlâtlarının dâima dilinde dolaşsa ve târih sayfalarına süs ve ziynet olsa gerektir. Hakları inkâr olunmaz. Kırım muhârebesi sırasında vuku bulan meşhur Kars muhâsara ve müdâfaası esnâsında dahi bu adamlar yine bu şekilde ve hatta daha ziyâde mertlik ve kahramanlık göstermişler, vatanın korunması işinde kendilerine düşen vazifeyi cansiperâne ve hakkıyla ifâ etmişlerdi. Bu defa da geceli gündüzlü gülle yağmak şartıyla memleketçe topa tutuldular. Çok evler yıkıldı, erkek ve kadın, çocuk ve sıbyandan niceleri şehâdet mertebesine vardı. Allah cümlesine rahmet eylesin.

Bunlar, bu şiddetli baskının elemiyle meşgul ola dursunlar, bir taraftan da Rus ordusunun başkumandanı Loris Melikof, Kars'taki asker ve ahâliyi boş yere telef ettirmemek için memleketi ve kaleyi teslim etmelerini Kars kumandanına teklif ediyordu. Artık hiç bir taraftan ümitleri kalmadığını, bir imdat beklememeleri gerektiğini de ayrıca bildiriyordu. Kars kumandanı ise bu tekliflere bazan cevap vermez, bazan da red cevâbı yazarmış. Arada bir de, birkaç tabur askeri muhâsara hattının bir tarafına hücum ettirip, ahâliden dahi birçok cemaat bu askere katılarak öldüm ölesiye akşama kadar savaşıp,

sonra da herkes yerli yerine çekilirmiş.

Lâkin ne buyurulur. Muhâsara altında olan bir askere teslim olmasını teklif etmeleri, askerin vehmini uyandırarak âdeta kalbinin sebâtını sarsıyor, cesaretini kırıyor. Böyle zamanda ise bâzı harp hileleri yaparak askeri canlı tutmak zaruri oluyor.

Muhârasadaki halkı canlı tutmak

Hatta bir defa bu maksatla, meşhur Mehrali, yanındaki seçkin süvârilerden kırk ellisi ile Rus hatları arasında gezinip kısmet aramak için çıkmış. Bu sırada düşman ordugâhına getirilmekte olan ondört araba bakkal eşyâsını arabalarıyla beraber zapt ederek, sürüp Kars'a getirmiş. Kars'a gelirken yolda önüne çıkan düşman süvârisiyle çarpışarak, onları da kaçmaya mecbur bırakmış, böylece mertliğini ve kahramanlığını da isbat etmiş. Bu başarısı, bütün ahâlinin ümidini yenileyip yüzünü güldürmüştür. Yine başka bir defa da bu Mehrali'nin, düşmanın binlerce koyununu ele geçirerek Kars'a soktuğunu unutmayalım!

Mehrali'nin bu kahramanlıkları, Kars'daki askerin zihnini işgâl ederek epeyce konuşmalara ve canlılığa sebep olduğu için takdire değerse de, Kars'taki askerin çıkıp çıkıp da Rus muhâsara kuvvetleriyle harp etmesinin faydası ve boş yere adam kaybından başka semeresi nedir, orası anlaşılamadı.

Muhâsara esnasında çıkıp da düşmanla çarpışmaya dâir düşünceler

Biraz düşünürse, insan kendi kendine bulur ki: Cemiyetin üzerine kurulduğu esaslardan biri de «menfaatı celp etme ve zararlıyı giderme» kaidesidir. Mâdem ki iş böyledir, öyleyse insanın her hareketinin bu neticeyi vermesi zarûrî ve tabiîdir.

Şimdi, Kars muhâsarada iken çıkıp çıkıp da düşmanla çarpışmakta ne fayda var? Muhâsara hattını yarıp bütün orduyu dışarı çıkaracak mıyız? Veya muhâsaradan kurtulmak için Moskof'un ordusunu mahv edecek miyiz? Değil. Yahut içerdekilerden bâzılarının dışarı çıkarılması mı lâzım gelmiş? Hayır. Veyahut muhâsara hattını kırarak, dışarıdan içeriye asker, erzak ve sâir mühimmat mı alacağız? Oyle bir şey de yok.

Şu halde yer yer çıkıp da, zâten az ve sayılı olan askerimizin birazını da olsa, niçin telef ettirelim? Niçin evimizi yaralılarla dolduralım. Niçin cephane ve mühimmat kaybedelim? Ama düşman ara sıra taarruz ediyormuş, varsın etsin. O zaman ben de mazarratı def' etmek uğrunda olduğum yerde sâbit ve metin durup mukabele ederim. Zira onun arkası açık, istediği kadar erzak ve mühimmat ve asker alıyor. Ama bizimkilerin etrâfı kapalı, dışardan hiç bir şey alamıyacaklar, kendi yağları ile kavrulmaya mecbur olacaklardır. Nitekim Hüseyin Hâmi Paşa'nın dağlardan tepelerden aşırdığı ve şifre ile yazdığı mektuplar, habercilerin, şeytanların bile dü-

şünemiyeceği en saklı yerlerinden çıkarılarak halledilip okunuyordu.

Paşa mektuplarında, mermilerin sarfında fevkalâde iktisat lâzımsa da, ancak düşmanın attığı toplara, Kars istihkâmlarından da toplarla cevap verilmekte olduğundan, böyle giderse cephanenin bitmesinden korkulmakta olduğundan ve bir çaresine bakılması lüzumundan bahsediyordu.

Kumandan Paşa hazretleri de:

«Düşmanla karşılıklı top yarışına çıkmanın doğru olmadığını, o istediği kadar atadursun, topla mukabele etmekte teennî edilmesini hatta icâbına göre bazan da hiç cevap verilmemesi lâzım geldiğini»

Cevap olarak bildiriyordu.

Çünkü biz toplarımızla ona bir zarar veremeyiz. Askeri ve ordusu bizim güllelerimizin menzili dışındadır. Bizi tâciz eden topları ise yere gömülmüştür. Üstelik bizim toplarımızın bir çift güllesinin, bir beygire yüklü olarak, Trabzon'dan Kars'a yetişmesi tamam bir ay zamana muhtaçtır. Bu bir ay içinde neler olur! Böyle bir zamanda, bu müddet zarfında, değil bir ordunun, hatta koca bir mülkün, bir devletin altı üstüne gelebilir.

Düşünmeli ki, yalnız Kars istihkâmlarında bizim üç yüzden fazla topumuz var. Bunların güllelerinin tedâriki için böyle bir yokluk vaktinde, ne kadar beygir ve ne kadar zaman ister? Elhâsıl harp lâf ile olmuyor, pek çok şeylere ve büyük fedâkârlıklara muhtaçtır. Allah, hazırlıksız bir harp belâsının tekerrüründen devletimizi esirgesin!

Toplarımızın düşman askeri tarafından hasara uğratılması

Aşağıdaki vak'aları da, işlerin ve vaziyetin muhâkemesinde faydası dokunacağı için, naklediyorum.

Düşman Zaîm cihetine ta'biye ettiği toplarla Kars'ın Karadağ ve Karapatlak istihkâmlarını aşağıdan yukarı döğüyordu. Yüksek kavis ile attığı gülleler bazan bizim istihkamların üzerinden aşarak memleketin içinde patlıyor ve halkı ziyâdesiyle dehşete düşürüyormuş. Düşmanın bu toplarının ta'biye olunduğu yere, yandan ateş altına alarak, topları körletmek için, Karapatlak istihkâmının solu ilerisine, bizimkiler ufacık bir istihkâm yapıp içine üç top koymuşlar. Fakat bu topların ateşiyle düşman toplarını körletemedikleri için, düşman toplarının üzerine bir hücum edilmesine karar vermişler.

Düşmanın piyadesi ise, bizim topların ateşinden emin olmak üzere, kendi toplarının iki üç kilometre kadar gerisinde mevki alarak, toplarını uzaktan muhafaza edermiş. Bizim asker, bir gün sabaha karşı düşman toplarının bulunduğu yere hücum etmişse de, topların muhâfızı olan düşman askeri hemen yetişerek şiddetli bir savaşa tutuşmuşlar. Neticede bizimkiler ric'ate mecbur kalıp, haylice bir mesâfe de takip edilmişler.

Bizim asker geri çekilirken şiddetle takip edildiğinden, önde bulunan üç topluk istihkâmı tutturamayıp asıl Karadağ ve Karapatlak istihkâmlarına iltica edince, üç topluk istihkâm düşmanın eline geç-

miş. Ruslar acele ile topları nakl edemiyecekleri için, yalnız kamalarını söküp götürmüş ve topları muattal bir halde öylece bırakmışlar... Demek ki Kars'ı döğdürtmemek için düşman topları üzerine yaptığımız hücum, düşmanın dikkatini toplarının üstüne daha fazla çekmekten başka bir işe yaramamış.

Bu günlerde Ardahan'dan çıkmış olan askerin Livana'dan Tavusger yoluyla Erzurum'a yetiştikleri haberi alındı. Bu taburlar, müstahfaz askerlerden de ilâveler yapılarak mevcutları tamamlanıyor ve gereken zâbitler tayin olunarak Erzurum'da tanzim olunuyordu.

Eleşgirt fırkasının savaştan önceki durumu

Fırkamız Çakırbaba'dan kalkıp da nereye gidip oturacağını bilmediği sırada, yâni Horum mevkiinin işimize geleceği anlaşılmazdan önce, Eleşgirt fırkası kumandanı Tatlıoğlu Mehmet Paşa'ya, Başkumandan tarafından verilen emirde, ikinci bir emre kadar oldukları yerden yavaş yavaş geri çekilmeleri yazılmıştı.

Fırkamız gelip de dört saat gerideki Horum ve nâmıdiğer Zivin mevkiini elverişli bulunca, Eleşgirt fırkasının artık o kadar çekilmesine lüzum kalmamıştı. İki fırka henüz birbirine telgraf ile bağlanmadığından, Müşir Paşa hazretlerinin yaverlerinden Binbaşı Hüseyin Râgıp Efendi, Tatlıoğlu Mehmet Pa-

şa'ya gönderilerek, bizimle bağlantısını tehlikeye düşürmiyecek, emin ve müdâfaaya elverişli bir yerde mevki tutarak oturmaları ve daha geriye çekilmemeleri lüzûmu bildirildi. Mehmet Paşa ise Tahir ve Çat gediklerini seçerek askerini ta'biye ettiği haberini yolladı. Şu halde o fırka ile Başkumandan'ın fırkası arasında on saatlik kadar bir mesafe var demekti.

Bizim fırkanın askeri nasıl tâlim ile meşgul idiyse, Tatlıoğlu fırkası da aynı şekilde idi. Onun da levâzımâtı peyderpey ikmâl olunuyordu.

Bu günlerde Erzurum'dan Köprüköyü'ne gelmiş olan iki taburun Eleşgirt fırkasına gitmesi emri verildiği sırada, Tatlıoğlu'nun karşısında ve General Tergaukassof kumandasındaki Rus fırkasının harekete geçtiği, yine kendisi tarafından bidirilmişti. Hatta bazı hususları şifâhen beyan ederek, gereken emirleri almak üzere Tatlıoğlu tarafından Muhtar Paşa hazretlerine gelmiş olan erkânıharp kolağalarından Hâlit Bey'den askerin yeni ve müdâfaaya olan imkânı soruldu. Çünkü mevkiin durumu Başkumandan'ca da mâlum değildi. Hâlit Bey'in verdiği malûmat ve ettiği tariflere göre, yer ve tâ'biyece bazı düzeltmeler yapılması ve mutlaka daha sağlam bir yer seçilmesi lâzım geldiği anlaşıldığından, Hâlit Bey'e gereken tâlimat verilerek derhal geri yollandı... Artık bütün dikkatlerin, düşmanın taarruzuna hedef olacağı anlaşılan Eleşgirt fırkasına yâni ordumuzun sağ kanadına çevrilmesi lâzım geldi.

Oltu'daki kuvvetimizin bize katılması

Bu aralık, Ardahan'daki düşmanın şehirde yeteri kadar müstahfaz asker bıraktıktan sonra geri kalan bütün kuvvetinin tamamını Kars'a çekmiş olduğu haberi alındı. Kars'ın muhâsarasını şiddetlendirdikten sonra bizim fırkanın üzerine de büyükçe bir taarruza kalkışacağı tahmin edildi. Bunun üzerine ordumuzun solunu ve mühimmat merkezimiz olan Erzurum yolunu muhâfaza etmek üzere, düşmanın Ardahan'daki kuvvetine karşı Oltu'da bulundurulan Râşit Paşa kumandasındaki altı tabura, Horum'da bulunan fırkamıza katılma emri verildi. Ardahan'daki düşman kuvvetleri çekilince, bu taburların Oltu'da durmasına lüzum kalmamıştı... Artık gözlerimiz bizim fırkaya, kulaklarımız ise Eleşgirt fırkasına karşı her an beklenen düşman taarruzunu görmeye ve duymaya hazırlanmıştı.

Eleşgirt fırkasının muhârebesi ve kumandan Tatlıoğlu Mehmet Paşa'nın şehâdeti

Gâliba Haziran'ın yedisi idi. Eleşgirt fırkasının arka tarafında Delibaba boğazındaki idârede bulunan telgraf muhâbere memuru, bizim ordudaki telgrafçı ile konuşurken :

«— Bugün Eleşgirt fırkası harbe girişmiş, askerimiz bozulmuş, işte bozgun asker buraya dökülmeye başladı. Ben ne yapacağım, kimden ne emir alacağım? Makineyi kaldırıp savuşayım mı?»

Diye sormuş.

Bizim telgrafçı bunu Kumandan Paşa'ya sorduğu gibi ortalığın hâli değişti.

Kumandan hazretleri derhal telgraf çadırına gitti. Delibaba'da, zâbit nefer, harp yerinden gelmiş kim varsa, birisini makine başına istedi. İsmini şimdi hatırlıyamadığım biri geldi. «Durum nedir? Nasıl oldu? Paşalar nerede?» diye sorulduğunda: «Sabahleyin düşmanın taarruz ettiğini ve harbe başlandığını, savaş hayli zaman sürdükten sonra, fırka kumandanı Tatlıoğlu Ferik Mehmet Paşa'nın, başına isâbet eden bir gülle parçasının tesiriyle şehit olduğunu, bunun üzerine askerin de bozularak, peyderpey Delibaba'ya doğru akıp gelmekte bulunduğunu ve fırkanın kumandasını alan Mirliva Mustafa Câvit Paşa'nın da henüz yolda olup daha gelmediğini» cevaben bildirdi.

İşte bu havadisle zihinler hakikaten altüst oldu. Telgraf başında bulunan zâta, acele Mustafa Câvit Paşa'yı bulup veya buldurup makine başına getirmesi tenbih olunduğu zaman, güneşin batmasına bir saat kalmıştı.

Akşama yakın veya akşamdan sonra, geçmiş gün hatırımdan çıkmış, Mustafa Câvit Paşa telgraf başına geldi. (Câvit Paşa gelinceye kadar çekilen ıztırabın derecesi hiç sorulmasın ki, pek elîm ve pek fecîdir.)

Câvit Paşa evvelâ harbin alelâde jurnalini yazdı. Sonra kendisinin Muhtar Paşa hazretleri tarafından istintâkına girişildi. Gece yarısına ve belki de

sabaha kadar sorgu ve muhâbere devam etti. Netice olarak şu anlaşıldı ki:

Fırkanın üzerine düşman sabahleyin taarruz etmiş, karşı konularak, pek güzel ve yoluyla davranılmış. Fakat sonradan Mehmet Paşa merhum şehit olmuş, düşman da fırkanın sağ cenahını almaya başlamış, durumları tehlikeye düşmüş. Usûlüne göre fırkanın kumandasını ele alarak cephaneyi yokladığında kâfi derecede olmadığını anlıyarak, askere ric'at emrini vermiş. Bundan sonra da yolüyla ve kademe nizâmıyla Delibaba boğazına ve oradan da idârenin bulunduğu Tayhoca köyüne ric'at olunmuş.

Câvit Paşa intizamla geri çekilmiş olduklarını ifâde etmekle beraber, konuşmanın cereyanında, askerin bozgun ve âdetâ birbirini çiğner halde Delibaba'ya gelip dökülmüş olduğuna dâir pek çok alâmet görülüyordu.

Bozulan asker dehşet içinde

Askerin hâlini yerinde görmek ve olanları tahkik etmek üzere Kolağası Rıza Efendi oraya gönderildi. Mustafa Câvit Paşa'ya da, askeri, vakit kaybetmeden o gece, boğazın ilersinde bulunduğu, haritadan görülen ve müdâfaaya elverişli olduğu bir dereceye kadar vuku bulan tahkikattan anlaşılan yüksek sırtlara çıkarması ve yarın Erzurum'dan gelecek olan yeni fırka kumandanı Ferik Ahmet Paşa'nın vusûlüne kadar o mevkilerin iyice muhâfaza edilmesi bildirildi. Eğer askerin intizâmını temin müm-

kün olmayıp da boğazın dışarısına, yâni Erzurum cihetine çıkar ve kaçarlar ise, boğazın ağzına birkaç bölük muntazam asker konarak üzerlerine ateş ettirilmesi, elhâsıl boğazdan dışarı, geriye doğru bir ferdin salıverilmemesi emr olundu. Erzurum'da bulunan ordu reisi Ahmet Fâzıl Paşa'ya da Eleşgirt fırkasının kumandasını deruhte etmek üzere telgrafı alır almaz hareket ederek Delibaba boğazına yetişmesi emr olunmuştur.

Delibaba boğazı, Erzurum'a ondört saatlik mesâfededir. Bu boğazın bizim bulunduğumuz yerle arasındaki mesafe ise altı yedi saatten ibârettir. Yâver Rıza Efendi gece yarısı oraya yetişti. Yazdığı telgrafta, askerin bozularak, fevkalâde bir dehşet içinde Delibaba boğazına indiğini ve hatta Eleşgirt fırkasına katılmak üzere Köprüköyü'nden iki gün evvel çıkarılmış olan iki tabur askerin de bu bozgun askere yolda rastlıyarak bozulduklarını bildirdi. Bu askerler, bozulup kaçanlara rastlayınca dehşet almış ve tabiî korku sirâyet ederek, düşmanın yüzünü görmedikleri ve düşman onlara üç dört saat mesâfe ilerde ve uzakta bulunduğu halde, gerek yanlarında bulunan ve gerek Köprüköyü askerî idaresi tarafından fırkanın ihtiyacını gidermek için gönderilen peksimet, çadır, cephane gibi levâzımâtın yüklü olduğu beygirlerin iplerini keserek, yüklerini yolda bırakmışlar. Neferlerin bazıları bu beygirlere binerek geriye doğru firar etmişler. Hatta bu firârilerin Delibaba boğazında ve daha iki saat geride bulunan Tayhoca köyünde de durmayarak Aras nehri kenarına

döküldüklerini, gözüyle gördüğünü, yâver haber veriyordu.

Bu firârilerin dahi toplanarak boğazdan içeri sürülmeleri emri Rıza Efendi'ye verildiği gibi, Delibaba'ya vardığında almak üzere yeni kumandan Ahmet Fâzıl Paşa'ya da, Başkumandan tarafından bir telgraf yazıldı.

Bu telgraf :

«Mevkiin hâlini pek iyi bilemiyorsam da, Delibaba boğazının ilersindeki sırtların, düşman tarafından gelen yolların birleştiği mevkilerin müdâfaasına elverişli olduğunu anlıyorum. Siz oraya varınca etrâfı keşif ve gerektiği şekilde askerin ta'biyesini tashih edersiniz. Düşmanın durumunu da haber alarak, vaziyetten bizi de haberdar ediniz.»
Emrini taşıyordu.

Eleşgirt fırkasının tahkim ve tanzimi

Ertesi gece Ahmet Fâzıl Paşa'nın fırkaya geldiği haberini aldık. Ertesi sabah yolladığı telgrafta, düşmanın bu fırkaya bir daha taarruz etmek niyetinde olduğunu hareketlerinden anladığını bildirdi. Bulundukları yerin hal ve vaziyetini ve askerin ta'biye şeklini telgrafla tarif eyledi. Fakat, bu malûmat Muhtar Paşa'ya emniyet verecek derecede açık değildi. Bir gün evvel Oltu'dan altı taburla Râşit Paşa bizim

fırkaya gelmişti. Eleşgirt fırkasını takviye etmek üzere bizim fırkadan Mirliva Şâhin Paşa kumandasında üç tabur gönderildi. Ayrıca, bulunduğumuz Horum ordugâhında peyderpey gelip birikmiş olan bütün muâvine süvârileri de Mirliva Mustafa Safvet Paşa kumandasında Delibaba boğazına doğru hareket ettirilmiş ve Musa Paşa kumandasında bulunan Çerkes süvârilerinin tamamı da bu imdat kuvvetine katılmıştı.

Eleşgirt fırkasının hâli Kumandan Paşa'ya endişe veriyordu. Çünkü yeni kumandan Ahmet Fâzıl Paşa, pek iyi, sağlam, emin, dirâyetli bir zat ise de şimdiye kadar hiçbir harpte bulunmamış ve askerlik içinde yuvarlanmamıştı. Herhalde harp tecrübesine muhtaç idi. Mustafa Câvit Paşa'nın ise daha yüzbaşılıkta iken yetmişaltı'daki Karadağ muhârebesinde göğsünden girip sırtından çıkmış olan bir kazâ kurşununun, yirmi sene sonra bile acısını unutmadığı, bütün silâh arkadaşlarından çok kendi hayatını sevmekte olduğu işitiliyordu.

Bu halde Câvit Paşa'yı tekrar tecrübeye girişmek ve öteki Ahmet Fâzıl Paşa'nın da, idare ve kumanda başında olarak, cevherini anlamak, tâlim ve manevra meydanlarında ve sulh zamanında olacak işlerdi. Şimdi ise devlet ve milletin namusu, belki de hayatı mevzûbahis idi. Bu gibi tehlikeli zamanlarda, kimseyi tecrübe etmeye vakit yoktur.

Muhtar Paşa'nın Eleşgirt fırkasına gitmesi ve Kurt İsmail Paşa'nın ordumuza vekâleten gelmesi

İşte bu hesap ve endişelerin ehemmiyetine ve kimbilir kendisince daha ne türlü sebeplerle, Muhtar Paşa hazretleri Eleşgirt fırkasına bizzat gidip, hâli ve mevkii gözüyle görmek ve emniyet getirmek istedi. Erzurum valisi Müşir Kurt İsmail Paşa hazretlerine telgraf çekerek, hemen hareketle Horum'a gelmesini, kendisine vekâlet etmesini ve tâlimâtını ordugâhta bulacağını yazdı. İsmail Paşa'nın gelmesine kadar da, bizimle bulunan, erkânıharbiye reisi Macarlı Ferik Feyzi Paşa'yı vekâlete bıraktı.

Kendisi yanına iki tabur alarak, akşamdan iki saat sonra Eleşgirt fırkasına doğru Horum'dan hareket etti. Cereyan etmiş olan muâmelâtın başından beri İsmail Paşa hazretlerine arz edip lâzım gelen mâlûmatı vermem ve refâkatinde bulunmam için fakiri Horum ordugâhında bırakmış olduğundan, Eleşgirt seferinde Kumandan Paşa'nın yanında, arkadaşlarımızdan Eğinli Mustafa Efendi bulunuyordu.

Eleşgirt fırkası ile bizim fırkanın arasında ve tamam orta yerinde bir nehir vardır ki, adına Aras nehri derler. Bu nehir Erzurum'un güneyindeki Bingöl dağlarından çıkarak vilâyetin dâhilindeki öteki nehirlerin zıddına olarak, doğuya doğru akar. Pasinler kazasındaki Horasan köyünün önünden geçer. Soğanlı ile Delibaba boğazı ve Halyaz dağ silsilesini bu nehrin teşkil ettiği vâdi orta yerinden keserek,

Kars sancağının Kağızman kazasına ve oradan da Rusya'nın Revan beldesine girerek Hazar denizine dökülür. Bu nehir oldukça büyük sulardandır. Fakat üzerinde köprüsü olmadığından ve yapılmak için dahi vakit müsâde etmiyeceğinden, iki fırkanın bağlantısına zorluk çıkarıyordu. Her neyse, Muhtar Paşa gece yarısı nehre varır, beraberinde olan asker suya uğratılarak tekmil geçirilir.

Allah'a şükür ki, gece hâliyle bir sakatlık olmaz. Sudan geçildikten sonra, gündüzden Şâhin Paşa ile çıkarılmış olan üç tabura rastlanır, eldeki iki tabur da onlara katılır. Muhtar Paşa hazretleri, askere biraz rahat ettirildikten sonra, ertesi gün fırkanın bulunduğu yere götürülmesini Şâhin Paşa'ya tenbih ile yoluna devam eder. Fecirle birlikte fırkanın bulunduğu yere varır ve kumandan Ahmet Fâzıl Paşa ile görüşür.

Düşmanın ne tarafta ve ne vaziyette bulunduğu, arazinin durumu ile beraber anlaşıldıktan sonra, ordunun ileriye hareket ettirilmesi gerektiği ortaya çıkar. Çünkü ilerde daha hâkim noktalar varmış... Asker üç yoldan hemen yola konur. Arazi çok kesik ve ârızalı olduğundan —dünya emelleri gibi— gözle görülen ve pek yakında olduğu sanılan bir yüksek mevkii fiilen elde etmek için pek çok meşakkat çekilirmiş.

Uzaktan gözlere kestirilen mevkilere, akşama kadar taban tepmekle ancak varılabilip asker lüzumlu yerlere ta'biye ediledursun, düşmanın bulunduğu yerin vaziyetini anlamak için Muhtar Paşa, lâzım ge-

len erkân ve ümerâ ile beraber daha ilerdeki tepelerden düşmanın ordugâhını ve mevkiin girilip çıkılacak yerlerini gösterecek yüksek bir tepeye çıkar. Etrafını lâyıkıyla gördükten sonra, havanın kararmasıyla, geriye, fırkanın olduğu yere döner.

Halyaz muhârebesi

Vaziyetin ve yerin icâbı olarak o gece düşman üzerine bir taarruzda bulunulması lüzûmuna karar verilir. Tertibat alınır, her livânın ve alayın ve süvâri kumandanlarının görecekleri işler ve hücum edecekleri saatler tâyin edilir. Fecirle birlikte asker yola konur. Ordunun sol cenâhını teşkil eden kuvvete, yâni piyâde taburlarına Mirliva Çerkes Musa Paşa, ve sağ cenâhına dahi Ferik Ahmet Fâzıl Paşa kumandan tayin olunarak gönderilir. Merkezi teşkil edecek taburları da Kumandan Paşa alarak hep birden ileriye doğru hareket ederler. Nizâmiye, muâvine ve Çerkes olarak ne kadar süvâri varsa, onlar da Mustafa Safvet Paşa kumandasına verilir.

Düşman, bizim ordunun ilersinde yürüyen süvâriyi görmesiyle harp vaziyeti alır. İki taraf süvârileri ateşe başlarlar. Biraz sonra bizim piyâdeler de yetişir ve karşılarına çıkan düşman taburlarına ateş etmeye besmelekeş-i ibtidâ olurlar (41).

Ordumuzun vaziyeti ve harp hattı öküz boynuzuna benzer ve düşmanın vaziyeti de bizimkine mü-

---

(41) Halyaz muhârebesi : 21 Haziran 1877.

vâzi bir surette imiş. Arazi düz zannolunmasın; girintili ve çıkıntılı, dere ve tepelerden meydana gelmiş olduğundan iki tarafın sağ cenâhı kendi sol cenahını göremez halde, ve hele bizim merkez, sol cenhını görmesine mâni olan tepe ve ârızalarla çevrili imiş. Harbe zâten kurşunla başlanmış ve bizim toplar ise daha yetişmemiş. Çünkü topların, ta'biye icâbı, harp hattının merkezi olan tepeye çıkarılması lâzım ise de, tepenin gâyet dik ve yüksek olması sebebiyle topların buraya çıkarılması zor imiş.

Musa Paşa'nın kumanda ettiği sol cenâhımızın bir kıtası, bulundukları yerden, karşılarındaki düşmana mukabele edip ateş ediyor iseler de, o mevkiin ön tarafı, harp fenni ıstılahınca «mahall-i meyyite» denen ölü saha imiş. Yani o mevkiin önündeki saha hücum edecek düşmanın bizim askerin içine girinceye kadar görülmesine mâni olacak ârıza ve çukurlarla kaplı imiş. Düşman, bir kısım askerini, bizimkileri aldatmak için uzaktan ateş etmekte bırakıp, geri kalanını bu ölü sahadan yürütmüş. Bizimkiler ise kendilerine doğru gelen düşmanı görenemedikleri için uzaktan karşılarında bulunan askere ateş edip dururlarmış.

Ölü sahadan hücum eden düşman askerinin hemen hemen bizim taburların içine girecek kadar yaklaştığını merkezden Kumandan Paşa görmüş. Ama uzaklığı sebebiyle imdat ve yardıma gitmek, hiç olmazsa, sol cenâha tehlikeyi haber vermek mümkün olamıyormuş. Çünkü hem mevkileri uzak hem de

inişli yokuşlu olduğundan, haber gidinceye kadar, onlara ne olacaksa olacakmış.

Bizim merkezdeki birkaç topla düşmanın o hücum kolunu döğülüp dağıtılabilirse de, toplarımız henüz icap eden yere çıkarılamamış! Toplar tepeye çıkarılmaya çalışılıyor, ama çok zor. Beygirlerin takatsizliği ve sürütme takarak topları dağa yukarı çıkarmaya çalışan piyâde askerin hepsinin çalışmasına yerin müsâit olmaması maksadı geciktiriyormuş.

Her ne hâl ise, karşıda askerimizin tehlikede olduğunu gören merkezdeki asker topların başına üşüşüp kuvvet ve gayretlerini birleştirerek üç kıta topu tepenin üzerine çıkarmışlar. Toplar ateşe başlamış. Bizim güllelerden birkaçı hücum eden düşmanların içine düşüp patlamış. Top gülleleri altında iş göremiyeceğini anlayan ölü sahadaki düşman askeri güllelerin zoruyla patır kütür dağdan aşağı dökülerek ric'at etmişler. Bunu gören merkezdeki askerler, keyiflerinden «Allah, Allah» nârasıyla topçuları ve gülleleri alkışlarlarmış. Üzerlerine hücum eden düşmanın, bir başka taraftan def edildiğinin ve kendilerinin yardımına koşulduğunun, bizim sol cenah farkına bile varmamış.

Bundan sonra düşman iki batarya, yâni onaltı topunu bizim topların bulunduğu merkez tepeye çevirmiş ve gülleler merkezin başında patlamaya başlamış. Düşman güllelerinin şiddeti, merkezde bulunan askerimizi ürküttüğünden, bulundukları dağdan aşağı dökülmüşler. Bereket versin ki düşman o sı-

rada piyâdesini hücumu ettirmeyip, merkezi yalnız uzaktan topla döverek yetinmiş, yoksa hâlimiz fena olacakmış.

Zâbit gayreti ve âdeta kamçı ve değnek zoruyla herkes yerli yerine çıkarılarak, taburlar tanzim edilip asker mevkilerine doldurulmuş. Ordunun sağ cenahı muzafferen hücûma başlamış ve düşmanın elindeki mevkileri zapt ederek ilerlemekte iken, düşman, toplarının yardımı ile hücûmunu takviye edip bizimkileri bozmuş, zapt ettiğimiz yerleri geri almış. Bu hal merkezden görülerek, Kumandan Paşa oraya derhal iki tabur göndermekle beraber, kendisi de gitmiş ve bozgun asker düzeltilerek tekrar hücûma kalkılmış.

Dikkat buyurulsun ki, düşmanın o kadar fazla olan toplarına mukabil, merkezde bizim üç topumuz ve yanlarda dahi üçer dağ topu bulunuyordu. Çünkü fazla top nakline mevkiin müsâdesi olmadığı gibi top beygirleri dahi istenilen kuvvet ve miktarda değilmiş.

Bizim ordu akşamleyin Pasinler kazâsına bağlı Eşekilyas köyünün üst tarafındaki sırtlarda mevki tutarak gecelemiş imiş. Orası müdâfaya elverişli olduğu için, Allah korusun, harp etmek için ilerlemiş olan askerimizin ric'ati icap ederse, orada toplanılmak üzere, beş tabur ile Mustafa Câvit Paşa ihtiyat olarak bırakılmış ve şâyet muharebeden çekilen asker, orada durmayıp da geriye geçmek isterse, yol üstüne bazı bölükler çıkarılıp, üzerlerine ateş edilmesi emri dahi Mustafa Câvit Paşa'ya verilmiş imiş.

Kırım muhârebesine dâir ilâve birkaç söz

Kırım muhârebesi zamanında, yâni 1270 yılı (42) muharebesinde Zarif Mustafa Paşa kumandasında bulunan Anadolu'daki ordumuz, Rusya ordusuna bir taarruz icrâsında bulundu idi. Sonunda bizim ordu bozuldu, askerin önüne durmak kabil olamadı. Evvelden ikinci bir toplanma yeri tayin edilmemiş olduğundan, bozulan askerin ekserisi ta evlerine kadar gittiler. Ortada müdâfaa edecek hemen hiç asker kalmadı. Bilmem Rusya devletinin o zaman kuvveti mi yoktu, yoksa harbin veya politikanın icabı mı öyle idi, bizim askeri takip edip ilerleyemedi. Eğer ilerlemiş olsaydı, bütün Anadolu'yu çalkar ve istilâ ederdi.

O zaman devlet bir sene kadar uğraşır ve ancak tedârik olunan asker ve ordu ile ertesi sene savaşabilirdi. O muhârebe üç sene böylece devam etti. Her sene bir savaş oldu. Yâni bir sene mütemâdiyen çalışır, askerimizi ve ordumuzu tanzim eder, sonra bir harp ederdik. Hatta düşman ordusu, Kars'ın ilerisindeki Karayal, Hacıveliköyü, Subatan ve Gedikler'de bulunduğu halde, zaman olurdu ki, karşısında bizim bir neferimiz bile olmazdı. Düşman da kendi kendine oturur dururdu. Bu nasıl şeydir, orasına bir türlü akıl erdiremedim. Şimdi ise bir kere düşmanla takışıldıktan sonra ayrılmak ne mümkün! Ta neticeye varıncaya kadar, boğaz boğaza gitmelidir.

---

(42) 1854.

Gerçi bir düzüye harp olmuyorsa da, o boş durulan günleri de fakir şuna benzetiyorum : İki döğüşçü horoz karşılaşıp da, harp sancağı demek olan, boğazlarındaki tüyleri kabarıp, bir kere çarpıştıktan sonra, öteye beriye bakıp, her ikisi de güyâ yem yermiş gibi gagasıyla toprağı karıştırarak düşmanın tutacak ve hamle edilecek yerini ele geçirmek için fırsat beklerler. Bu zamanın harpleri de aynen böyledir. İki taraf, harp etmedikleri günlerde, birbirinin fırsatını beklemekle ve beyhude yere adam telef ettirmemek yolunu düşünmekle meşguldürler.

Halyaz muhârebesinin neticesi

Ordumuzun sağ cenâhı o gün, birkaç kere bozulmuş ve birkaç kere düzelmiş. Akşam olmuş, zafer bizim tarafta kalmış. Lâkin akşam üzeri sol cenâhımızın bozulmuş ve âdeta Eşekilyas cihetine doğru çekilip gitmiş olduğu haberi Muhtar Paşa hazretlerine gelmiş.

Orada Mustafa Câvit Paşa kumandasında bulundurulan ihtiyatın, bozulmuş olan askerimizi ileri geçirmeyip olduğu yerde durduracağı malûm ise de, herhalde işin doğrusunu geceden öğrenip, sabahın tedbirini ona göre düşünmek lâzım idi. Akşamın karanlığı harbe ara verdirmişse de, daha iki tarafın cenâzeleri meydanda duruyordu. Düşmanın hâli ise meçhuldü. Bu sebeplerle bütün bütün geri çekilmek güç olduğu gibi askerin olduğu yerde kalması da zordu. Nihâyet Mustafa Câvit Paşa ve sol cenah ku-

mandanı Musa Paşa ile haberleşilerek sol cenahtaki çöküntüyü gidermenin mümkün olduğu anlaşılmış. Böylece ric'at olunmayıp, gecenin harp meydanında geçirilmesinin lüzûmuna karar verilmiş ve orada sabahlanmış.

Sabahleyin erkence, düşmanın önündeki tepenin üstüne bir Rus süvârisi çıkarak ortalığı keşf etmiş ve bizim ordunun henüz harp meydanında olduğunu görmüş. Buna rağmen Ruslar cenâzelerini kaldırmaya başlayınca, bizim şehitlerimiz dahi nakil ve defn olunmuş.

Eleşgirt fırkasınının mevcûdu, sonradan katılan askerle birlikte yirmibir tabur piyâdeye varmıştı. Bunların beşi Mustafa Câvit Paşa ile Eşekilyas'da ve üç dört taburu hiç harbe girmeksizin ihtiyatta ve merkezde kalmış. Şu halde ateşe oniki taburla girilmiş olduğu gibi, düşman da ondört taburunu ateşe sokmuş imiş.

Doğru ve resmî hesaplarla sâbit oldu ki, o günkü savaşta, bizim bin üçyüz küsur zâyiatımız oldu. Bunun dört yüzü şehit ve kalanı yaralıdır. Düşmanın zâyiat miktarı kati olarak kestirilemezse de, o gün birkaç defalar harp kazanılmış, kaybedilmiş ve pek şiddetli hücumlar edilmiş. Muhârebemiz de meydan savaşıdır. Şu halde düşmanın zâyiat miktarının da bizimki kadar olduğu tahmin edilirse mübâlağa yapılmamış olur (*).

(*) Rusların sonraki neşriyatlarına göre, beşyüz küsur nefer zâyiatlar varmış. Belki de doğrudur; saklamakta mânâ nedir.

Yaralılarımıza dâir

O gece sabaha kadar yük beygirlerimiz yaralıları taşımıştır. Seyyar hastahâne olmadığından, yaralıların ağırcaları üç dört saat geride, idârenin bulunduğu Tayhoca köyüne gönderilmiş ve daha hafiflerinin ise beş saat daha geride bulunan Köprüköyü'ne, oradan da Erzurum'a gönderilmesi icap eylemiştir. Bunların içinde bâzıları, yarası ağır olduğundan değil, fazla kan kaybından, bazıları da derhal bakılamamış olmasının tesiriyle vefat etmişlerdir.

Taburların, hekim ve cerrahları kâfi derecede olmadığı gibi, âlet, edevat ve seyyar hastahâne takımı da mevcut değildi. Bir gün içinde dökülen bin nefer yaralının, yarasını sarmak, icabına göre dikmek, temizlemek, fitil koymak kaç hekimin, ne kadar zamanda görebileceği iştir. Bilhassa gittiği hastahanede o kadar yatak derhal nasıl bulunacak? Bu bir uzun hesaptır, bu hâl târifle bilinmez. Meğer bizzat bulunup da görmeli ki, ehemmiyeti anlaşılabilsin. Hele yaralı bir adamın, semerli bir beygir üzerinde iki üç gün yol gitmesi bir kere tasavvur edilsin, o adam ne hâle gelir? Her beygirin başını çekmek ve hastaya bakmak üzere bir de adam lâzım... Ya harp meydanında! Bunlardan yarası hafif olanlar kendi kendine dönebilir, ya ağır olursa, Rabbim selâmet versin, zirâ derhal bakılamıyor... Burası bu kadarla kalsın.

Bu savaşta sağ cenahta süvâri miralayı Derviş Ahmet Bey ayağından kurşunla yaralı olarak Erzu-

rum'a gitti. Sol cenahtan da erkânıharp binbaşılarından «Zorlu Asker» lâkabıyla anılan Manastırlı Rif'at elinden, baş parmağı ile işaret parmağının arasındaki etli kısımdan, kurşunla yaralanarak ta Erzurum'a kadar döndü. Rifat Bey'in arkadaşları bu yaranın oluşu hakkında uzun, kısa çok söz söylediler. Günâhı boyunlarına.

Bununla beraber Rif'at Bey iki ay kadar Erzurum'da bulunduktan sonra, ordumuz Kars'ın ilerisinde iken gelerek bize katıldı. Ama Derviş Ahmet Bey ta harbin sonuna kadar Erzurum'dan bir daha çıkmadı. Acaba ayağındaki yaranın şifâ bulması dört beş ay sürdü mü dersiniz? Bâzıları, Erzurum'da ayak sürüyerek alayının başına gitmedi, dediler. Eğer öyle ise hâline teessüf olunur.

Kumandan Muhtar Paşa, büyük bozgunluktan, yâni bu tarihten beş ay sonra, Erzurum'a vardığında, Derviş Ahmet Bey'in temârüz ettiğini tahkik ederek, bütün zâbitlere ibret gösterilmek üzere Erzurum'da askerlikten tard edilen ümerâ içine bu Derviş Ahmet'i de koydu idi.

Bu muhârebe niçin yapıldı

Bu muhârebede, düşmanın sağ cenâhı, yâni bizim sol cenâhımızın solu ilerisi pek zayıf imiş. Orasından fevkalâde korkmuşlar. Eğer oradan iki tabur asker ilerleseymiş arkaları alınacakmış. Bunu, harpten sonra neşr edilen «Harp Tarihi» yazdı.

Lâkin yukarıda da yazıldığı gibi, düşman düşma-

nın hâlini bilmiyor. Arâzinin hâli ise Kumandan'ca meçhul. Düşmanın arkasında ne türlü yollar var; nerelere ne şekilde varır; bunlar bilinmeksizin taarruza kalkılmıştır.

Ama :

«— O gün taarruz olunmayaydı da bir iyice keşif yapılarak, sonra icâbına bakılaydı.»

Suâli sorulursa :

«— O gün taarruz olunmayaydı, tabiî olarak ertesi günü düşman taarruz edecekti.»

Cevâbı verilir.

Çünkü iki gün evvel vuku bulan Tatlıoğlu muhârebesinin el'ân tadı damağında olup, husûsiyle o harbin neticesini almamış olduğundan, taarruz ederek almaya çalışacak idi. Bizim tarafta ise asker bir kere yılmıştı. Allah korusun, iş düşmanın taarruzuna kalırsa yine bir fenalığın vuku bulması ihtimâlinden korkulurdu. Taarruz eden askerin kalbi muhakkak daha metin olacağından ve düşmanın mevcut miktarı da bilindiğinden, bir gün daha zaman geçirilmesi büyük büyük zararlara sebep olabilirdi.

Horum muhârebesine doğru

Fırkasına bizim taraftan bu şekilde taarruz edilen General Tergoukassof, Rus ordusu başkumandanı General Loris Melikof'a o gün bir haber uçurarak, fırkasının bitmiş ve batmış olduğunu ve imdâdına yetişilmezse hâlin fenalaşacağını bildirmiş imiş. Loris Melikof bu haberi, Kars'ın muhâsarası ile meşgûl olan

ordusunda iken alır. Derhal altı alay süvari ve altmış top ve bir fırka piyâde — ki onaltı taburdan ibarettir — iki saatin içinde hazırlıyarak ve bizzat kumandasına alarak, erkânıharbiye reisi General Himen ile Soğanlı yâni bizim Horum ordugâhına doğru yola çıkar. (Düşmanın bu miktarı harpten sonra öğrenilen hakikatlerdendir. Yoksa harpten önce, düşman ordusu geliyor, sözünden başka bir şey işitilmez. Çoğu defa harbe giren düşmanın miktarı, harpten sonra anlaşılır.)

Muhtar Paşa hazretleri dahi, evvelki gün savaştığı General Tergoukassof fırkasına, ikinci defa bir taarruz icrâsı hazırlığında iken Loris Melikof'un Kars'tan hareket ettiği haberini alır.

Loris Melikof'un Horum ordugâhına hücum ve taarruz etmesi ihtimâli olduğu gibi, hiç Horum'a uğramaksızın araya girip, sırf Tergoukassof'u tehlikeden kurtarmak üzere bizim Eleşgirt fırkasının yâni Muhtar Paşa'nın bulunduğu fırkanın arkasını almak veyahut bir miktar askerle Horum fırkasını meşgul ederek, geri kalanıyla Muhtar Paşa'nın arkasına yürümek tasavvurları dahi hatıra geliyordu. Bunun üzerine, her halde Eleşgirt fırkasının arkasını muhâfaza etmek ve düşman tecâvüz ederse Aras nehrinin geçitinde müdâfaada bulunmak üzere fırka için umumî ric'at mevkii olarak tâyin olunan Eşekilyas köyünde bulunan Mustafa Câvit Paşa'nın yanındaki beş tabura bir taburun daha eklenerek dört beş saat gerideki Aras nehrine yakın olan Tayhoca köyüne gönderilmesine karar verildi. Mustafa Câvit Paşa'ya

düşmanın büyük bir kuvvetle gelmesi ve müdâfaa imkânı bulunmaması hâlinde, durumu fırkaya bildirdikten sonra çekilmesi tenbih edildi.

Bundan sonra, ordu-yu hümâyûnda bulunmak üzere o gün Dersaadet'ten gelen erkânıharbiye miralaylarından Kütahyalı Âkif Bey, zâten Kumandan Paşa'ca Karadağ muhârebelerinde tecrübe olunmuş bulunmasından dolayı, düşmanın ric'at hattındaki Gedikler'i tutmak için hazırlanan livâya kumandan nasp olundu. Onun ihtiyatları ile sağ ve sol muhâfızları da tâyin olunarak, her birinin göreceği iş, yol ve mevkilerin icâbına göre geceleyin yerlerinden hareket edecekleri saat kararlaştırıldı. Herkes yerli yerine dağıldı.

Muhtar Paşa ise bizzat kendi kumandasında olarak Tergoukassof fırkasına cepheden taarruz edecek olan askeri hazırladı.

Gerçi o gece Eleşgirt fırkasının sol cihetinde bulunan Soğanlıdağı'nın üzerindeki Meyillidüz denilen yerde düşman ordusunun, yâni taarruz kastı ile Kars'tan hareket eden Loris Melikof fırkasının yaktığı ateşleri Muhtar Paşa görmüştür. Fakat düşmanın Soğanlı'da gözüktüğü yerden, doğrudan doğruya Eleşgirt fırkasının üzerine gelmesi veya arkasını alması, yolsuzluk sebebiyle mümkün olamıyacağından, tabii olarak Mecingert ve Horasan yoluyla gelmesi gerekiyordu. Bu ise iki güne muhtaçtı. İki güne kadar Tergaukassof fırkasının işini bitireceğini düşünen Paşa, onun öte tarafı da Hazret-i Allah'ın lûtf ü

keremine kalır, diyerek, azminde ve manevrasında sebât etmişti.

Câvit Paşa'nın vehmi

Âkif Bey o gece, beklediği hareket saati gelince, askerini kaldırır, yoluna devam eder. Aradan bir saat geçer, Mustafa Câvit Paşa'dan bir mektup alır. Câvit Paşa : «Düşman Aras nehrine indi ve bize karşı müvâzi bir hâle geldi. Bu sebeple ben ric'at edeceğim» demesin mi?

O vakit mesele çatallaşıyor! Haydi Âkif Bey işine devam etsin, diyelim. Sabah olup da harbin tam civcivli zamanında Loris Melikof fırkası arkadan gelip çatacak olursa, bu hal bizim fırkanın tamamen mahvolması demektir. Bu sebeple, henüz işe başlamadan neticeyi bekliyerek oldukları yerde kalmaları lüzumu ortaya çıkar. Âkif Bey'in hareketi durdurulur, asker yerli yerine döner.

Sabahleyin fırkanın sol tarafına yâni Soğanlıdağı'na doğru bakılınca top dumanları görülmeğe başlamış. Bazan da hava o yandan esince top sesleri işitilmiş. Kars'tan gelmiş olan düşmanın Horum ordugâhına taarruz ederek harp etmekte olduğu anlaşılmış. Bu durumda, burada başlanan hareketin Horum savaşının sonuna ertelenmesi icap etmiş.

Meğer Mustafa Câvit Paşa'nın haberi, tafsilâtı ileride görüleceği gibi, sırf vehimden ibaretmiş. Beyhûde yere fırkamızı taarruzdan ve büyük ihtimalle de büyük bir kazançtan alıkoymuştur.

«Tecrübe olunmuşu tekrar deneyen pişman olur!» Bu zâtın ne olduğu ve aldığı yaranın acısını yirmi seneden beri unutamadığı yukarıda beyan olunmuştu. Sulh zamanında kimseyi beğenmez, geveze, mağrur kalpazanların çoğunun harp sırasında iş başa düşünce hâli böyledir. «Tatbik olunmayan, amelsiz sözden Allah'a sığınırız.»

Şimdi biraz da Horum cihetine bakalım:

Erzurum valisi Kurt İsmail Paşa hazretleri geldi. Ordunun mevkiini gezdi, hâlini gördü, anladı.

Derken, Kars'taki Hüseyin Hâmi Paşa'dan, dağdan dağa aşırılmış cinsten şifreli bir mektup geldi. Mektupta netice olarak:

«Düşman ateşini sıklaştırdı. İstihkâmlardaki topların güllesi pek az kaldı, idâre ile kullanıyoruz. Şu günlerde bizim bir çaremize bakılamazsa hâl vahim olacaktır.»

Deniyordu.

İşte bu mektubun sûreti aşağıdadır:

«Kale dışında birkaç defa vukubulan harplerden başka, ondört gündür, şiddetlenen top muhârebesinde yeni icat (*) topların dâneleri bitmekte olup, mecbûren şeşhâneler ile balyemez (**) dâneleri atılmasına başlanacağından o vakit o toplar kaval olacaktır. Hatta üç yivli şeşhânenin biri kendi dânesin-

---

(*) Krup fabrikasının oniki ve onbeş santimetrelik topları demektir.

(**) Bizim tophane mâmulâtından dokuz ve onbir çaplarında, ağızdan dolar tunç şeşhâne toplarının hâlini anlatmak istiyor.

den yivleri bozulup kaval olmuştur. Düşman Karadağ ve Karapatlak tabyalarına tahminen dört bin adım kadar yaklaştı. Top atışı ile durdurulmuyor. Bilhassa dâne olmadığından on dâneye bir dâne atılıyor. Süvâri yokluğu ve kalenin boş bırakılamaması hususlarından dolayı, bugün, yirmi tabur ile dört alay süvâri ve yüz kadar toptan ibaret olan düşman üzerine hücum etmekte tereddüt ediliyor. Refâkat-i devletlerinde bulunan seyyar fırkadan da yardım olunamamakta bulunduğundan, bu şekilde dâne tükeninceye kadar bakalım Mevlâ neyler, neylerse güzel eyler. Olbabda emr ü ferman hazret-i men lehül emrindir.

Hüseyin Hâmi.»

Bu mektubun gelmesi üzerine İsmail Paşa'nın çadırında bir meclis akd edildi. Bu meclise Feyzi, Muhlis, Râşid ve Şevket Paşalar katıldılar. Vaziyet enine boyuna müzâkere olunduktan sonra, nihâyet, bu mektubun Muhtar Paşa'ya gönderilmesi ve onun tarafından ne emr olunursa, ona göre hareket olunmasına karar verildi. Mektup, İsmail Paşa'nın bir mektubuyla beraber ve bir yaver ile Muhtar Paşa'ya gönderildi. Muhtar Paşa ne yapacaktı bilmem ki! Çünkü o da bu sırada imdat ve yardıma muhtaçtı...

SEKİZİNCİ KISIM

- ★ HORUM MUHAREBESİNDEN ÖNCE
- ★ MUHAREBENİN BAŞLAMASI
- ★ ATILANLARI BAYRAM TOPU SANANLAR
- ★ KURŞUNDAN SAKLANACAK YER KALMADI
- ★ AVRUPALILAR HİÇBİR İYİLİĞİ TÜRKLERE YAKIŞTIRAMAZ
- ★ KORKAK OLAYIM SAĞ OLAYIM DÜŞÜNCESİ

Gerçi sadedden dışarı çıkıyoruz, ama mâdemki bir sergüzeşt yazılıyor, harbin devam ettiği dokuz aylık zaman zarfında dişe dokunur, duymaya ve düşünmeye değer şeylerin hepsinin yazılması da lâzımdır.

Mektubu Muhtar Paşa'ya yolladıktan sonra, bir iş için İsmail Paşa'nın yanında idim.

Kendine mahsus ifâde tarzı ile dedi ki:

«— Baba, vallâhi biz bu mektubu beyhûde yere Muhtar Paşa'ya gönderdik. Lâkin ne çâre, meclis bir kere öyle karar verdi. Yoksa bana kalsa, ben ne yapardım. Bizim yanımızdakilerden ve Eleşgirt fırkasında bulunanlardan bin süvâri toplardım. Erzurum'a yazarak bin sandık gülle buraya getirtir, süvarilerin ellerine birer lira, kucaklarına da birer sandık vererek Kars'a sokardım.»

Mâşaallah, fetebârekallâh! Tedbir de olursa, böyle olsun!

Bir adam ki halk arasında temâyüz etmiştir, benim inancıma göre boş değildir, elbette o adamda bir meziyet vardır. Bâzılarının düşündüğü gibi, sırf tâlih ve baht dediğimiz tesâdüfün hükmüdür diye-

mem. Bu bir uzun bahistir, orasını kapayalım. Fakat o zâta her bakımdan ayıpsızdır da denemez.

İsmail Paşa da ihtimal ki, o anda çocukcasına bir düşünce ile hayâlî âlemlerde gezindiği zamanki tasavvurlarını zihninde tutamıyarak dışarı vurmuştur.

Fakir, dedim ki :

«— Bütün mahzurları bir tarafa, bu süvâriler düşmanın muhâsara hattını yarıp geçecekleri sırada harp etmiyecekler mi, silâh kullanmıyacaklar mı? O vakit sandıkları nereye koyacaklar ve savaştan sonra tekrar nasıl alacaklar? Kars'a nasıl sokacaklar ve sonra kendileri Kars'tan nasıl çıkacaklar? Herhalde işin bu cihetleri düşünülmeğe değer. Halbuki bu dediğim mahzurlara gelmezden evvel daha ne kadar mâniler vardır ki, işin tatbiki kabil olmadığı anlaşılır.»

Bereket versin ki, bunun imkânsız olduğunu sonradan kendisi de anlayıp tatbiki cihetine gitmedi. Mesele de kapandı.

Horum muhârebesinden önce

O gece herkes uykuya vardıktan sonra ordumuzun karakolları, Kars'ın Soğanlıdağı tarafında meskûn olan, Dağıstan'ın Kumuk kabilesi muhâcirlerinden birisini getirdiler. Bu gelen adam bir telâş ve feryat ile, düşmanın üzerimize doğru harekette olduğunu haber verdi. Hatta düşman bu gece oturdukları köyün civarına inmiş. Kendisi yaya olarak baş-

ka bir köye savuşmuş ve oradan bir at tedârik ederek, haber vermek üzere ordumuza gelmiş...

Feyzi Paşa ile Hacı Râşit Paşa'nın çadırı yakınca olduğundan, onlar uykudan kaldırılarak müzâkere olundu. Bu fırkanın emrinde süvâri üçüncü alaydan Yüzbaşı Hacı Abdullah Ağa kumandasında bir bölük süvâri vardı. O bölüğün, mümkün olduğu kadar ilerlemesi ve görecekleri şeyleri peyderpey bildirmelerine ve haber doğru çıkarsa, bizim ne yapmaklığımız gerektiğinin de Başkumandan Paşa'dan sorulmasına karar verildi.

Kararın gereği yapıldıysa da, bu haberin uydurma bir şey olması ihtimâli de bulunduğundan, yine uykuya varıldı. Sabah oldu. Birkaç saat geçmeden, yine ilerdeki köylerden, düşman geliyor, haberi çattı.

Bir müşâvere meclisinin daha toplanması icap etti. Harp hattı tekmil gezildi. Nerelerde daha neler noksanda tamamlandı. İkindiden sonra da Muhtar Paşa hazretlerinden bir cevap alındı ki, hülâsası:

«Hâlin icabına göre askerce hareket etmekliğiniz lâzımdır!»

Denilmiş.

Plân tanzimi için müşâvere meclisi toplanması

Yine bir meclis toplandı. İsmail Paşa hazretleri:

«— Ne yapmaklığımız lâzım gelirse, müzâkere ederek karara varıp bana bir mazbata veriniz; ben de o mazbataya göre hareket edeyim.»

Dedi.

Bakındı buralarını ne güzel düşünüyor!

Heyet, fakirin çadına geldi. Müzâkereye başladılar. Böyle bir karar verilip, mazbata yapmaklığın, askerce, doğru bir usul olamıyacağını, bâzıları beyân ettiler.

«— Çünkü harp hâlidir, iş bir günde birkaç şekle girer. Ve her bir şekil başka başka kararları icap eder. O vakit kumandan kimi ve bu heyeti her vakit nerede bulacak da müzâkere edecek?»

Denildi.

Ama sonunda müzâkere edilerek: «Ordumuza bir hareket hattı tayin edelim ve kumandana bir mazbata verelim» şeklinde birlik hâsıl oldu; karar da verildi.

Kararın neticesi üç şıktan ibaretti :

«Düşman üzerimize gelirse, Allah'a dayanır harp ederiz. Neticesinde olacağa uyarız. Eğer üzerimize gelmeyip de Eleşgirt fırkasıyla bizim aramıza girer veyahut Eleşgirt fırkasının arkasını almak için o cihete yürürse, biz de yerimizi terk ederek, düşmanı arkasından yakalayıp savaşırız. Allah korusun fırkamız bir kazaya uğrarsa, herhalde ric'at yeri olmak üzere ordunun sol cenahının dayandığı dağı seçmeliyiz. Buradan Namrevan yoluyla Erzurum'a gideriz. Pasinler ovasına, Köprüköyü yoluna düşmeyiz. Çünkü ova yolu düşman süvarisinin çokluğu sebebiyle, mahv olmamıza sebep olabilir.»

İşte bunlar kâğıt üzerine yazıldı ve mühürlenerek İsmail Paşa hazretlerine takdim olundu.

Horum muhârebesine başlanılması

O gece de sabah oldu. Fecirle beraber düşmanın Soğanlıdağı üzerindeki Meyillidüz'ü bırakarak, Horum ordugâhına doğru gelmekte olduğu haberleri alındı. Haziran'ın onüçü idi (43).

Bizim süvâri ile düşman süvârisi, bizim metrisli ordugâhın ilerisinde çarpışmağa başladılar. Bizim süvâriler ayak ayak geriye geliyorlardı. Düşman fırkası bataryalarıyla beraber tam karşımıza gelip toplarını ta'biye etti. Gerçi düşman her ne kadar top menziline geldi ise de, mesâfe tâyin ettirmemek için bizim toplar ateş etmediler. Evvelâ düşmanın bir batarya topunun birden dumanı kalktı. Gülleleri bize gelmediği gibi, önümüzde arızalı bir zemin olduğundan nereye düştüğünü de göremedik. Sonra teker teker birkaç toptan, birkaç defa duman çıktı. Hiç birisinin güllesi görülemedi. Meğer gülleler önümüzdeki derelerin içine kısa düşermiş...

Düşman güllelerinin bizi tutmadığını görmüş olan bizim birinci hat askeri :

«— Yuha! Yuha!»

Diye bağırıyor.

Borular dahi sanki hep birden :

«— Yuha Yuha!»

---

(43) Horum (Zivin) muhârebesi : 25 Haziran 1877. Bu ikinci zaferimizden sonra Rus Başkumandanı Loris Melikof azl edilerek, yerine, Çar'ın kardeşlerinden Grandük Mişel Nikolayeviç tayin edilmiştir.

Sadâsına benzer bir ses çıkarıyorlardı.

Yukarıda da zikr olunduğu üzere, bizim mevcut olan oniki topumuz ile onyedi tabur piyademizin ta'biyesi dahi şöyledir:

Altı taburdan ibaret olan Şevket Paşa livâsı, ordugâhımızın cephesi ve birinci hattı olmak üzere yapılan avcı hendeklerine konulmuş ve sağ cenaha yani ordugâhın sağ köşesindeki tepeye üç, yine sol köşesindeki tepeye ise Kaymakam Eğinli Osman Bey kumandasında iki tabur oturtulmuştu.

Altı tabur da, Râşit Paşa kumandasında, ikinci hat olmak üzere birinci hattın takriben bin beşyüz metre gerisinde yapılmış olan hendeklere ta'biye kılınmıştı.

Bizim top bataryalarından birisi, birinci hattın merkezinde ve en yüksek mevkiinde yapılan top tabyasına konmuş; yine birinci hattın bâzı koltuklarına birer adet dağ topu oturtulmuş; top bataryasının ikincisi de, umum piyâde ihtiyâtının bulunduğu ikinci hatta konulmuştu.

Düşman topları ateşi kesti. Bilenler bunun iyi bir mânâsı olmadığını, mermilere bizim askeri tutturmak için topların yerini değiştirmekle meşgul olduklarını anlamışlar. Ama fakir, acemiliğim sebebiyle, gelecek güllelerin dehşetini düşünmeden ilerdeki hatta gidip, muhârebeyi iyice seyr etmek için atıma bindim.

Her yerde benden ayrılmayan bizim Şaban Ağa'yı beraber alarak, İsmail Paşa hazretlerinin yazı işlerinde bulunan Erzurum vilâyeti evrak müdürü Hâ-

fız Efendi de yanımda olduğu halde ileri gittim. Tam bizim birinci hattın bulunduğu mevkiin azıcık gerisinde, bizim süvâri bölüğünün yüzbaşısı Hacı Abdullah Ağa'ya rastladık. Bölüğüyle beraber savaş hattımızdan içeri giriyordu:

«— İşte Moskof'u getirdik, orduya teslim ettik. Ne yapacaksanız yapın.»

Diye, fakire bir lâtifede bulundu ki, hiç unutamam!

Arkadaşlarla birinci hatta geldik. Düşmanın toplarından tekrar duman kalktı. Güllelerin başımızdan geçmekte olduğunu, havayı yarıp gelirken çıkardıkları acâyip acâyip seslerden anladık. Bizim toplar da ateşe başladılar. Düşman güllenin mesafesini ve derecesini bulduğundan ateşi sıklaştırdı.

Atılanları bayram topu sananlar

O sırada topların olduğu tabyaya birikerek düşmanı seyr etmekte bulunan, bizim bir iki taburun toplandıkları yere bir düşman güllesi düştü. O vakte kadar askerimiz hiç gülleye hedef olmadıklarından, atılan topları, Kadir gecesi ve bayram için atılan şenlik topu zannederek «Yuha!» diye bağırıp eğlenmekte idiler.

Ama güllelerin yere vurup da çocuk mezarı kadar çukurlar açtığını, orada patlıyarak kendi parçalarıyla beraber bir o kadar da taş ve toprağı üzerlerine saçtığını ve bu şekilde on onbeş güllenin birden gelmeye başladığını gördükleri gibi, hepsi ürke-

rek, dehşet içinde kalıp, top tabyasının bulunduğu tepenin arkasına kaçıp saklandılar. Toplarımızı tabyanın üstünde yalnız bıraktılar.

Ferik Muhlis ve Mirliva Şevket Paşa ile Binbaşı Hacı Süleyman Ağa ve diğer zâbitânın yüreklileri, ellerindeki kamçı ve değneklerle askeri gizlendikleri yerlerden çıkarmaya çalışadursunlar, düşman top ateşini sıklaştırdı. Bizim bataryayı âdeta tazyik altına aldı. Lâkin bizim topların olduğu yerde vaktiyle ara siperleri yapılmış olduğundan, düşman gülleleri, toplara o kadar fazla zarar veremiyordu.

Allah için, o gün bizim bataryaya kumanda eden Kolağası Şerif Ağa, hem topçuları teşci hem de kendi güllelerine iş gördürebilmek için, bütün gayret ve san'atını kullandı.

Top başında, topçulardan başka kimse kalmamıştı. Muhâfız olan piyâdelerin tamamı tepenin arkasına döküldüler. Düşman da bu hâli görerek, piyâdesini hücuma kaldırdı.

Birinci hat merkezinin bu karışık hâli ve düşman mermilerinin tesiri fakire ve arkadaşlarıma da dehşet verdiğinden :

«— Nemize lâzım! İkinci hatta dönelim!»

Diyerek yola düştük ama, neler çektiğimizi ben şimdi burada tarif edemem. Zira fakir de güllenin nasıl geldiğini ve nasıl patladığını o vakta kadar yakından görmemiştim. Halbuki bizim iki hattın arasındaki bin beşyüz metre kadar olan genişlik düşman güllelerinin hedef sathı olmuş. Bizim top tabyasının üstünden aşan gülleler, ara yere vurup ora-

da patlıyor. Gülleler ardı arası kesilmeksizin sağımıza solumuza düşüp tozu toprağı birbirine katıyor.

«— Herhalde bizi atlı gören düşman topçuları, kumandan filân zannettiler de atışlarını sıklaştırdılar.»

Zannına düşerek atlardan yere dökülüp, piyade yürümeye başladık, yine olmadı. Bindik olmadı, indik olmadı. Tuhaf şey! İnsan kendi üzerinden geçen güllenin sesini işitince «Başımı koparıp götürecek» gibi zannediyor. Korunmak için dervişlerin boyun kesmelerinden tut, rükûa ve secdeye kadar her çeşit hareketi yapıyor.

Meğer güllenin, adamın üzerinden geçip gittikten sonra sesi işitilirmiş, yoksa insanı vuracak olan güllenin sesi duyulmazmış. Biz bunu çok sonra anladık ve bu kadar vakit topraklar üzerinde yuvarlanarak, cesaret sahiplerine gülünç olduk.

Bu eseri benden sonra okuyacaklardan birisi, bir muhârebede bulunursa, güllenin o müthiş sesinden ürküp de beyhûde yere yuvarlanmasın, halkı kendine güldürmesin, diye bu izâhatı vermeye mecbur oldum.

Her ne ise, düşe kalka bizim ikinci hatta geldik. Elhamdülillâh güllelerin menzilinden çıktık. Artık önümüze düşen güllelerin yaptıklarını ve birinci hattaki muhârebenin safhalarını seyre başladık.

Ferik Muhlis Paşa'nın yaralanması ve muhârebeden dönmesi

İlerideki top tabyasından aşağı dökülen o iki tabur askeri, zâbitler zorla kaldırıp yerlerine koyduktan sonra, birinci hattan üç atlının ayrılarak bize doğru, gâyet sür'atle geldiklerini gördük. Hepimizin gözü bu üç süvâriye dikildi. Öndeki kır atın yelesi ve boynu bütün kan içindeydi. Yaklaştıkları zaman bu atın süvarisinin Ferik Muhlis Paşa olduğu görüldü. Yaralı olduğu için geri gelmiş. Sağ elinin üzerinden giren kurşun avucunun içinden çıkmış.

Paşa, İsmail Paşa hazretlerinin önünde atını durdurarak, gerek yarasının acısından ve gerek hâlin dehşetinden şaşırmış bir halde, avazı çıktığı kadar :

«— Hamiyetsiz asker! Alçak asker, Allah belâlarını versin, namussuzlar, utanmazlar!»

Diye bar bar bağırmaya başladı.

Bu feryat ve gürültü üzerine, ikinci hattaki askerler toplanarak seyrine bakıyorlardı.

Bereket versin İsmail Paşa :

«— Sus be adam, ne bağırıyorsun! Gelin, Paşa-yı alın, çadırına götürün, yatırın. Hekim, cerrah çağırın baksınlar, rahat ettirsinler.»

Diyerek, Paşa'yı çadırına aşırttırdı.

Meğer bunun böyle feryat ederek, askerin firârından şikâyet etmesi, ikinci hattaki askerin kalbine dokunur ve cesâretini kırar imiş! Her ne ise Allah selâmet versin. Yaralı Paşa çadırına, sonra Erzu-

rum'a ve oradan da İstanbul'a kadar gitti.

Paşa gitti, harp de kızıştı. Düşman piyâdesi hücuma başladı. Bizim birinci hat, dumandan yapılmışa döndü. Tüfek sesi hiç kesilmediği için, sektesiz bir unultu hâlini aldı. Bir aralık, top seslerinin devam edip durmasından, artık bu unultu da duyulmaz oldu.

Birinci hattan süvâri çavuşları ve bazı zâbitler, koşarak gelip savaşın değişen vaziyetlerini haber vererek, çâreler ve bazı kıtaların pek sıkışmış olduğundan bahisle ikinci hattan asker istiyorlardı. Râşit Paşa gönderiyor ama, bir tabur istenilen yere iki bölük sevk ediyor; sorulan şeylere de gerekli cevapları verip gelenleri gönderiyordu.

Öyle bir zamanda sıcağın tesirinden veyahut sonumuzun meçhul oluşunun helecanından mıdır, nedendir; hararetten insanın dudakları kuruyor. Durmadan su içmek istiyor. Sakalar, durmadan su taşıdıkları halde yetiştiremiyorlar. O sırada fakir de, telâş ile ellerimi uğuşturarak sağa sola gezinip duruyor, ve Cenab-ı Hakk'a yönelerek zaferimiz için niyaz ve tazarrûda bulunuyordum.

Etrafımda uçuşan çekirgeler

Bizim ikinci hattaki neferler, tamamen siperlerine girmiş, vuku bulmakta olan savaşı seyr ediyorlardı. Bir aralık fakir, bu ikinci hattaki askerin olduğu yere doğru giderken, Ağustos böceğinin sesine benzer sesler duydum. Fakat bu sesler öyle devamlı değildi, kulağıma kesik kesik geliyordu. Bazan da bu ses pek yakından geçiyordu.

Allah bilir ya! Fakir bunları çekirge zannederek yüzüme çarpmasın diye elimle korunmak istiyordum. Çünkü bâzen kırlarda, sıcak zamanda, çekirge atlarken kanatları aynı sesi çıkarır.

O sırada, kılıcına dayanmış ve hiç kıpırdamadan ayakta duran bir mülâzım dedi ki :

«— Buralarda çok gezinmeyiniz, zira, olduğunuz yer kurşun tutuyor. Ya bir noktada durunuz, veya oturunuz!»

«— Haniya kurşun nerede?»

«— İşte bu sesler nedir!»

Bu cevabı alınca aklım başıma geldi.

Evvelleri muhârebeden bahsedilirken, belki bin kişiden kurşun seslerinin nasıl çıktığını duymuştum. İşte o nazariyâtın tatbikatı meğer bu imiş.

Hemen olduğum yere oturmuşum. Birkaç dakika sonra kalktım. Bulunduğum nokta bir sırt üstü idi. Sırtın arka tarafına geçtim. Başım sırtın öte tarafında ve sırtın zirvesinden aşağıda, mermilerin işlediği ufkun altında kalmak şartıyla, sütre arkasında yürüdüm.

Kurşundan saklanacak yer kalmadı

İsmail Paşa hazretlerinin yanına geldim. Kendisi bir iskemle üzerine oturmuş «Delâil-ül Hayrât» okuyordu. Oracıkta kalarak, hayran hayran müntazır-ı inâyet-i Rabb-i müste'ân iken, sağımızda solumuzda bulunan çavuş, uşak, seyis, perakende asker gibi cemâatten bazıları düşman kurşunuyla yaralan-

maya başladılar. Bir de arkamızdan haber aldık ki, bizden daha beşyüz metre geride bulunan çadırlarımız kalbur hâline gelmiş. Hatta İsmail Paşa'nın aşçısını mutfak çadırında iken kurşun vurmuş ve işini bitirmiş imiş. Artık saklanacak bir yer kalmadığı ve saklanmanın faydası olmadığı anlaşıldı.

Kaza ve kaderin hükmüne râzı olarak, gizlenip de arkadaşların nazarında küçük düşmektense, İsmail Paşa'nın oturduğu sandalyenin arkasında Allah'a tevekkül edip oturdum ve bir hayret âlemine daldım gittim.

Ön tarafımızda ise Hacı Râşit Paşa uğraşıyor, şuraya buraya adamlar koşturuyor, asker gönderiyor; bir başka tarafa cephane emr ediyor, hem de arasında kah kah gülüyor. Benim ise kalb helecanından kanım kurumuş olduğundan Hacı Râşit Paşa'nın kahkahalarını zorâki ve yapmacık, yersiz bir şetâret sayarak gerçekten kızıyordum. Malum ya! Her şey yerinde gerek. Şâirin birisi: «Serdî-i bezm-i edeb hande-i bîcâdandır.» (44) demiş imiş. Ne kadar doğrudur!

O sırada düşman sağ cenâhımızda bulunan tepe ile cephemiz olan birinci hattın ara yerindeki boşluktan zorlamaya başladı. Birinci hatta savaşan Şevket Paşa yaveriyle bu durumu merkeze bildirdi. O yarığı kapatmak üzere ikinci hattan Halep redif taburu gönderildi.

---

(44) «Edeb meclisinde soğukluğa, yersiz tebessüm sebep olur.»

Biçare asker savaş hattına varır varmaz ve daha ayakta iken düşmanın şiddetli bir ateşine tutularak sapır sapır dökülmeye başladı. Mermilerin tesirini azaltmak için hemen avcı kolunda yayıldılar ama, lâyıkıyla tâlim görmemiş olduklarından bir müddet de ayak üstünde o şiddetli ateşe hedef olup kaldılar. Bir zaman sonra zâbitlerin zoruyla ancak yere yatırılabildiler. Ama düşman bataryalarının serpintileri yine bunların başında patlıyordu.

Gördükleri ateşin cehenneme benzeyen şiddetine karşılık cesaret ve sabırla sebat edip silâh kullanmakta kusur etmediler. Cenab-ı Hak yardımcıları olsun... Düşman şiddetli ateşiyle bu kahramanları yerinden söktürmekten ümidini kesince, bunların solunu almaya başladı. Bu hareket ise birinci hattaki Şevket Paşa'yı da tehdit ediyordu.

Derhal Şevket Paşa, Binbaşı Hacı Süleyman Ağa'nın taburundan Karacehennemoğlu Kolağası Ârif Bey kumandasında dört bölüğü oraya sevk etti ve Haleplilerin solunu emniyete aldı. Bu hareket ile harbin ahengi yine düzeldi.

Ordugâhımızın cephesiyle sağ cenâhı yâni sağ köşesi (*) ateşler içinde yanıyordu. Düşman cephemizden ettiği yeni hücumları da söktüremiyerek birkaç defa bozuldu, yine düzelerek yürüdü. Vakit ikindi olduysa da herif hücumdan hâlâ vaz geçmiyor; mutlaka muvaffak olacağım diye var kuvvetini kur-

(*) Cenâh (kanat) değil köşe tâbiri doğrudur. Çünkü vaziyetimiz bir doğru hat üzerine değildi.

şuna, gülleye, hücuma veriyordu. Bizimkiler de oldum olasıya ateşe devam ederek ölüm saçıyorlardı.

Akşama bir saat kala, düşman, harp hattımızın soluna doğru uzanmaya başladı. Bizim de korktuğumuz en zayıf yerimiz orası idi. Zâten ateş hattımız askerin hâline ve mevcûduna göre tanzim edilmiş olduğundan sol tarafımız mecbûren açık ve zayıf bulunuyordu. Bak derde ki, ihtiyatta da bir tabur askerden başka hiç bir kuvvetimiz yoktu. Zira sağ ve cephe savaş hatlarının boşluklarını kapamak için bir tabur, dört bölük, bir bölük filân derken gönderile gönderile çok asker sarf olunmuştu.

Hacı Abdullah Ağa'nın kahramanlığı

Düşmanın solumuza doğru taarruz ettiğini görmüş olan süvâri yüzbaşısı Hacı Abdullah Ağa, hâlin dehşetini anlıyarak ve icap edeni kendisine vazife bilerek, hiç bir taraftan emir almadan, sırf tabiatindeki celâdetin sevkiyle, beraberindeki süvari bölüğü ile solumuzdan gelen düşmana karşı hücuma kalktı. Allah'ın lûtf ü tevfîki bu kahramana yâver oldu. Sol tarafa taarruz eden düşmanın yüzü geri çevrildi. Hatta arkadan, bizim süvârilerin birçok kurşununu bile yediler. (Süvârinin piyâde üzerine bu şekildeki hücumunu harp fenni mütehassısları doğru bulmuyorlarsa da «Aş taşınca kepçenin bahası olmıyacağı» atasözünü bilenler —Ezzarûrât tubîhul mahzûrât (45)—

(45) «Zarûretler memnu (yasak) olan şeyleri mubah (serbest) kılar.» Mecelle'deki «Kavâid-I Küllaye»nin 21. maddesidir.

kaidesine teslim olurlar.)

Her ne ise, sular karardı, akşam oldu ise de düşman yine sağ ve cephe tarafındaki taarruz hareketini durdurmadı. Ta hava kararıp bir saat geçtikten sonra ateşi biraz hafifletti. O vakit bizimkine de sükûnet geldi. Yatsıdan sonra düşmanın kurşunları, çat pat gelerek bizi buluyordu.

Acaba şimdi ne oldu? Kazandık mı, kayıp mı ettik?... Mevkilerimizi terk etmeyişimizden, kaybetmediğimiz anlaşılıyorsa da, acaba düşman, gece nefeslendikten sonra sabahleyin yeniden harbe başlamak üzere mi geriye çekildi, yoksa bozularak fenâlaştı mı? Bunu anlamak zor! O gece veya ertesi gün akşama kadar bu meçhûlü çözebilseydik, düşmanın üzerine bu defa da bizim taarruz etmemiz ve büyük bir netice almaya çalışmamız lâzım gelecekti. Lâkin ne çâre anlıyamadık!

Birinci hattaki askere, Kumandan'ın iltifat ve tebriklerini bildirmeye gidişim

Yatsıdan sonra İsmail Paşa, birinci hatta bulunan askere ve Şevket Paşa'ya kendi tarafından umum devlet adına, sebatlarından dolayı, teşekkür ve memnuniyetlerini beyan etmek ve hepsine teşvik edici bazı sözler söylemek üzere fakiri gönderdi idi.

Geceleyin yanımda iki nefer de süvâri olduğu halde birinci hattın merkezindeki top tabyasının arka yüzüne vardım. Düşmanın tek tük attığı kurşunlar yolumuzu tuttuğundan, tepenin üzerine çıkarken at-

tan indim, piyâde olarak tabyanın içine girdim.

Şevket Paşa'yı bulduğumda, arkasını bir sipere vermiş ve öylece büzülerek oturmuş, biraz kavurma ile ekmek yiyordu. Önündeki sahaya da şehitleri, harman gibi birbirinin yanına sermişlerdi. Kiminin başı, kiminin kolu, kiminin ayağı yok. Kimisi tortop olmuş, kiminin kolları açık kalmış, kiminin bir bacağı çekilmiş; bazısı başka şekilde kıvrılmış, bazısı da doğrudan doğruya arkası üstüne yatmış olduğu halde ruhunu teslim etmiş ve öylece donarak kalmışlardı.

Şevket Paşa ile öpüşüp görüştük... Benim dışardan geldiğimi gören ve siperlerde yatmakta olan askerler: «Bakalım bu yeni gelen adamda ne haber var!» diye hep birden ayağa kalkıp başımıza toplandılar.

Manzaranın dehşeti, hâlin ehemmiyeti ve askerin sebat ve gayreti zaten benim kanımı kaynatmıştı. Orada hâsıl olan tessür ile ağlıyarak, yüksek sesle, Şevket Paşa'ya ve hazır bulunan askere şöyle hitap ettim :

«— Padişahımız efendimizin ve tarafından gönderilmiş olduğum kumandanın nâmına tebliğ-i selâm ederim. Bütün müslüman cemaati, bütün geçmiş şehitlerin ruhları, kahramanlarımızın gazâlarını tebrik ediyorlar.»

Bunları söylediğim sırada, hakikaten kendimden geçmiş, fevkalâde bir heyecan içinde, nerede olduğumu bilmez bir halde idim. Sözlerime devam ederken, sol tarafımda bir topçu çavuşunun şehit olmuş

yerde yattığını gördüm. Hâlisâne eğilip cenazenin ayağını öptükten sonra devam ettim :

«— Bu çavuşun Tanrı katında nasıl yakın bir makama nâil olduğunu acaba bilir miyiz? Şimdi hepimiz bu mübârek şehidin şefâatine muhtâcız. Bütün İslâm milletinin namusu sizlere emanet olduğundan, bu uğurda şehit olanların mükâfatının büyüklüğünü takdir ve tarif etmek bizim gibi âcizlerin haddi değildir. Çünkü o hazretlerin medihcisi Cenâb-ı Hudâ, rütbeleri ise makâm-ı enbiyâdır. Bunların ayaklarının tozu, her hastanın gözünü nurlandıracak bir ilaç ve tûtiyâdır.»

İçinde bulunduğum rûhânî cezbenin sevkiyle lisanımdan çıkan sözler daha bunun gibi bir çok tesirli mânâları hâvî idi.

Dinleyen askerlerden bâzıları :

«— İnşaallah, sabah bizler de bu saadete nâil olacağız!»

Diye nurlu cevaplar veriyorlardı.

İşte bu tesirli sözlere devam ederken, askerin içinde bir gulgule hâsıl oldu ki tarif edemem. Derken o esnâda neferlerden birisi yere düştü. Meğer henüz atılmakta olan düşman kurşunlarından birisi isâbet etmiş. Biçâre, bir nâra vurarak derhal Allah'ın rahmetine ve Cennet'e kavuşup gitti.

Fakir de onun verdiği dehşet üzerine sözümü kestim. Zâbitler askeri yerlerine dağıttılar. Ben de Şevket Paşa'ya vedâ edip yerimize döndüm. İsmail Paşa'ya olanları anlattım.

Kahramanlık gösterenler

Ha, unutmayalım! Şevket Paşa orada, piyâde binbaşısı Livanalı Hacı Süleyman Ağa ile topçu kolağası Ahıskalı Şerif Ağa'nın derhal taltif olunmalarını, taltife lâyık ve güzel hizmetleri görülen başkalarını da bir genişliğe çıktığı anda arz edeceğini söyledi. Hatta Şevket Paşa, Binbaşı Hacı Süleyman Ağa için :

«— Benim yüzümün akı, bu zattır!»

Diye askerin içinde yüzüne karşı söyledi idi. Ben de Kurt hazretlerine olanları aynen nakl ettim. Şerif Ağa'yı binbaşı ve Hacı Süleyman Ağa'yı kaymakamlıkla, yani birer derece terfi-i rütbe ile müjdelesin haberini Şevket Paşa'ya gönderdi.

Bir de Binbaşı Memiş Ağa nâmında gayretli bir zat varmış. İkindi vakti şehit olduğunu Şevket Paşa haber verdi. Hakikaten bütün zâbitler de merhum Memiş Ağa'yı hayırla anarak, yokluğunun büyük bir kayıp olduğunu söylediler.

Sonraları Şevket Paşa'nın bâzı hallerinden şikâyet edenler olduysa da, fakir burada kendisini güzel bir halde gördüm. Artık bu başarı, Hacı Süleyman Ağa ile Memiş Ağa merhumun gayretleri neticesi mi, yoksa Şevket Paşa'nın şahsî cevherinden mi idi, orasını pek kestiremem. Fakat Şevket Paşa'nın bütün bütün atılacak derecede korkak ve liyâkatsiz olduğuna da hükm edemiyerek, bir askere lâzım olan sebat ve metânete sâhip olduğunu teslim ederim.

Macarlı Baron'un keşifçiliği

O gece yaralılarımız, arkamızdaki idare mevkiine, yâni sekiz saat geride bulunan Köprüköyü'ne nakl edildi. Şehitlerin defni yarına kaldı. Çünkü asker pek yorgun olduğu ve sabahleyin dahi ne yapılacağı meçhul bulunduğundan, uyumaları lüzumlu görüldü. Yaralılar nakl olundu, bitti. Ayrılan bölükler taburlarıyla birleşti. Hesap edildi, yoklama olundu. Dörtyüz yetmiş kadar zâyiâtımız olduğu anlaşıldı. Bunun yüz altmış küsuru şehit ve üç yüz kadarı yaralı idi.

O gece, düşmanın, derenin öte tarafındaki taşlığa yerleştirdiği bir bölük asker, sabaha kadar bizi kurşunla meşgul etti durdu. Sonradan anlıyoruz ki, bunun sebebi bizi harp hattının önüne yani hücum meydanına indirmemekmiş. Böylelikle, kendisi geniş geniş cenazelerini kaldıracak, ne kadar kaybı olduğunu da bize bildirmiyecek, ayrıca ordumuza dehşet salarak bir iş görmüş olacak... Sonradan anlaşıldığına göre, önümüzdeki derede beygirleri biterek kalmış olan bir top bataryasını da o kurşunların himâyesinde kurtarıp ordusuna çıkarmaya uğraşırmış.

Her ne ise, kurşunların verdiği rahatsızlıkla, o gece askerle beraber istihkâm hendekleri içinde uyuduk. Sabahleyin erkence kalkarak yeniden savaşa yâni düşmanın bir daha taarruz etmesine muntazır olduk. Ama öyle bir şey zuhûr etmedi. Güneş doğdu, yine düşman tarafından bir şey anlaşılamadı. Yalnız düşmanın bütün kuvvetlerini bir araya topla-

mış, tortop olarak gülle menzili dışında büyük bir kalabalık halinde öylece durduğu görülüyordu.

Birinci hatta bulunan askerden bazıları :

«— Bakalım harp yerinde pılaçkadan ne var!»

Diye sabahleyin tek tük firar edip gittikleri gibi, bâzı başıbozuk süvârisi, köylü, aşçı, uşak gibiler de ortalığı taramak için gitmişlerdi.

Gidenler, kucak kucak Moskof tüfeği ile döndüler. Bunlara birer yirmilik kâime fiat konuldu, hepsi satın alındı, ama miktarını unuttuğumdan buraya yazamadım.

Şimdi düşman ne halde? Acaba kendisini tanzim edip de yeniden üzerimize hücum mu edecek, yoksa olduğu yerde mi kalacak; yahut yıkılıp da gidecek mi? Bizim için burasını anlamak elzem idiyse de, her nasılsa anlıyamadık. Lâkin o sırada düşman tarafından kaçarak gelen bazı köylülerin verdikleri habere göre, güya düşman yarın bizim sol köşemize bir daha hücum edecekmiş.

İşte bu havâdis fena! Zira bizim solumuz pek kuvvetsizdir. Derhal o tarafa biraz asker çıkarıp bazı siperler yaptırmaya başladık. Ama her halde, düşmanın hâlinden doğru bir haber almamız lâzım. Fakat bu haberi hangi yiğidim getirecek? İşte böyle bir arkadaş pek nâdir, hatta yok!

Ordugâhımızda, Viyana'nın Nayefraye Prese gazetesinin muhâbiri Avusturya topçu yüzbaşılarından Macarlı Baron İşloka nâmında bir zat bulunuyordu. Meğer bu adamcağız atına binerek, kendi hesabına, işi anlamak için ta karşıki dağların arkasına gitmiş,

öğleden sonra döndü. Düşmanın fena halde bozulduğu, ordusunu kaldırmak için ağırlıklarını ve yaralılarını nakil ve ölülerini gömmekle meşgul olduğu haberini getirdi. Allah'a şükür işte şimdi muzaffer olduğumuz anlaşıldı.

İlâve birkaç söz, bir düzeltme ve hakikati beyan

Bu muhârebe gününde düşmanın aleyhimize beş bin nefer süvari kullandığını «Ger Doryan» adındaki Fransızca tarih yazmıştı. Yine bu tarih, harp sırasında bizim ordunun erkânıharp reisi olan Macarlı Ferik Feyzi Paşa'nın, savaş günü ordunun idâre ve kumandasında fevkalâde gayret ve başarı gösterdiğini ve hatta bir aralık, mahv ü perişan olmak derecelerine düşen sağ cenâhımızı, kâfi miktarda asker alarak bizzat gidip, yetişip düzelttiğini; velhâsıl Osmanlı ordusunun bu muharebeyi sırf Feyzi Paşa'nın himmet ve tedbiri ile kazandığını yazmıştır.

Avrupalıların aleyhimizdeki taassupları

Yâhu Avrupalılar! Bu güne kadar Türklerin kazandıkları bunca zafer ve fetihlerin parlaklığı gözlelerinizi mi kamaştırıyor ki, onların icraatlarını olduğu gibi görüp hakikati anlıyamıyorsunuz! Bu ne kadar insafsızlıktır?! Tarihlerinizi tetkik eden İslâm âlimleri, o kitaplarınızı Osmanlılar aleyhinde türlü türlü yalan ve hurâfelerle dolu buluyor. Taassuptan

uzak olduğunuzu ve daima hakkı teslim etmeyi âdet edindiğinizi ilân eder, aksine Türkleri taassupla itham edersiniz. Ama kendi kendinize bir tenkit nazarıyla bakmıyorsunuz. Akıl ve mantığın en yüksek mertebelerine ulaşmak için mallarını canlarını feda ve telef eden araştırmacılarınızın çoğu, sırf taassupları ve sathî bakışları yüzünden Türkler hakkında pek yanlış zan ve evhamlara düşmüşlerdir. Türkler sizin dediğiniz ve bildiğiniz gibi değildirler. Lisanlarını iyice öğrenin, içlerine girin, âdet ve ahlâklarını iyice anlayın. Türklerin ne kadar necip bir millet olduğunu o zaman göreceksiniz...

İşte, Feyzi Paşa hakkındaki tahkikatınız da yanlış ve kendinizi beğenişin bir neticesidir. Güyâ Türklerde adam yokmuş da, bu muharebe, bir Avrupalı kumandanın gayretiyle kazanılmış imiş! Ne kadar yanlış, ne kadar gerçeğe aykırı!

Fakir, muhârebenin başından sonuna kadar Anadolu'da bulundum. Nerelerde, neler gördümse olduğu gibi yazdım. Hiç bir yerde ne kimseyi tuttum, ne de kimsenin hakkını gizledim. Haksız yere ne kimseyi övdüm ne de zemmettim. Maksadım, hayatımda tarih neşr etmek ve onunla kendimi âleme göstermek değildir. Emelim, doğruyu söyleyerek, Allah için hâlisâne, torunlarımıza bir ibret ve intibah dersi vermektir.

Feyzi Paşa'nın eski hâlini bilmem. Benim gördüğüm muhârebe sırasında yaşı yetmişe varmış, gözleri görmekten kalmış idi. Yaşının icabı olarak, hayatını ve sıhhatini fazlaca sevdiğinden, bütün davranış-

ları ona göre idi. Fakat askerî namus ve terbiyesi yerinde olduğundan bizim bâzı zâbitlerimiz gibi temkinini kaybetmedi. Muhârebenin devam ettiği sekiz ay zarfında Feyzi Paşa daima yalnız kalmıştır. Hiç bir yerde onun reyiyle iş görülmedi, her yerde işi Türkler görmüştür. Çünkü aşağıda hikâye olunacağı üzere Feyzi Paşa, yaşının ve hâlinin icâbı olarak fevkalâde ihtiyatlı olduğundan, Başkumandan Muhtar Paşa ile tabiî olarak fikren anlaşamamışlar ve dâima alargada bulunmuştur. Benim gördüğüme göre Horum'daki muhârebe mevkiini tâyin eden, siper ve hendeklerini çizen ve askerimizi tâbiye eden Muhtar Paşa'dır.

Muhtar Paşa, İsmail Paşa'yı oraya celp edip de kendisi Eleşgirt fırkasına gider gitmez, zâten düşman üzerimize taarruz etti.

Avrupalılar hiçbir iyiliği Türklere yakıştıramaz

Savaş sırasında askeri sevk eden ve hatta «Ger Doryan» ın dediği gibi sağ cenâhımıza Şevket Paşanın talebi üzerine Halep redif taburunu gönderen ve işi idare eden Hacı Râşit Paşa'dır. Çünkü Râşit Paşa hem ihtiyat kumandanı, hem de İsmail Paşa'nın vekili ve muâvini olarak Kartiye Jeneral'de bulunuyordu. O günkü umûmî tertibatın bütün emir ve yasağı bu zâta âitti. Hatta savaş başlar başlamaz Feyzi Paşa hurçlarını, yatağını yükletip ordudan çıkarmış veya kaçırmış iken, bunu görüp de askerin kalbine bir fe-

nalık gelmesin diye eşyasını yine ordugâhımıza çevirten Türk zâbitleridir. Bu muhârebenin olduğu gün: İsmail Paşa'ya delâil-i şerif okumak, Feyzi Paşa'ya hiç söz etmeksizin fos fos çubuk içmek, Hacı Râşit Paşa'ya da bağırıp çağırarak öteye beriye adam ve asker koşturmak vazifeleri düşmüş idi.

Canım bu Avrupalıların hâli ne tuhaftır! Her sanatta mütefennin oldukları kadar da yine her şeyde hemen hemen ahmaklığa yakın derecede sâdedildirler. Ama ne çâre ki, servetleri kuvvetleri ayıplarını örtüyor. Bizim ise fakrımız zâfımız bütün iyiliklerimizi örtüp, ayıplarımızı açığa çıkarıyor.

Avrupalılar hiç bir iyiliği Türklere yakıştıramıyorlar. İşte böyle ecnebi matbuatın bâzısı, ordumuzun zaferlerini, dediğimiz gibi Feyzi Paşa'nın kumandasına atf ederken, Rusların bâzı safları da, zaferimizi, ordumuzda muhâbir olarak bulunan İngilizli General Kembil'den bildiler. Hatta bâzısı da 1870 tarihinde Fransa ile Almanya arasında vuku bulan savaşta Meç kalesini, çok sayıda askerle birlikte Almanlara teslim eden ve Fransızlar tarafından tard ve haps olunduktan sonra diyar diyar dolaşan Mareşal Bazain adındaki serserinin güyâ ismini değiştirerek gelip bizim orduya kumanda etmekte olduğu palavrasına kandılar.

Halbuki, Allah'a şükür, sevkiyâtımız, muhârebelerimiz, zaferlerimiz ve tedbirlerimizin hepsi, Türk oğlu Türk, müslüman oğlu müslüman iş erlerimizin eliyle yapılmıştır; iyisi de kötüsü de hep bize âittir.

Onlar böyle gerçeğe aykırı haberleri yaydılarsa

da sonradan işin hakikati ortaya çıktı. Onların garaz illetiyle marazlı oldukları da böylece anlaşıldı... Ama sen diyeceksin ki:

«— Adam olup da kendimize iftirâ ettirecek ipuçlarını düşmanlarımıza vermeyelim; yani kadrimizi haddimizi bilelim; hadlerini bildirelim!»

Orası başka, ona diyeceğim yok! Çalışalım da lûtf-u Hakk'tan ümitli olalım!

Zivin muhârebesinin, Eleşgirt fırkasınca düşünülen askerî harekâtı durdurması

Eleşgirt fırkasında bulunan Muhtar Paşa, bizim top dumanlarının yer değiştirmediğini görerek, yerimizde sâbit kaldığımızı anlamış. Fakat icrâsına başlayıp da Mustafa Câvit Paşa'nın telaşlı haberleri üzerine geri bıraktığı hareketi tamamlamak üzere bizim taraftan, doğru bir haber gelmesini beklemiş.

Harpten sonra Kurt İsmail Paşa tarafından Muhtar Paşa'ya yazılanlarda: «Düşman geldi, şu vaziyeti aldı, böyle hücum etti, biz de akşama kadar harp ettik.» dedik ama, ne oldu, kazandık mı, kayıp mı ettik? Orasına dair bir şey söyleyemedik. Çünkü neticenin ne olduğunu veya olacağını biz de bilmiyorduk.

Onun için, işin aslını anlayıp da kendisine bildirmek üzere Muhtar Paşa, yâveri Kolağası Rıza Efendi'yi bizim orduya göndermişti. Onun dönmesini beklemeden bazı tenbihler ilâvesiyle diğer yâver Kolağası Osman Efendi'yi de göndermiş, geldi.

Osman Efendi, bizim harbin ertesi günü ikindi

vakti gelmişti. İsmail Paşa'ya bâzı emirler tebliğ ettiği sırada, Muhtar Paşa'nın, fakiri de istemekte olduğunu söyledi. Osman Efendi'nin gelişinden birkaç saat önce ise Yâver Rıza Efendi, düşmanın ve bizim askerin hâlini gördükten ve İsmail Paşa ile şundan bundan gerekli malûmatı aldıktan sonra dönmüştü. Fakir de onun arkasından, iki süvari alarak Eleşgirt fırkasına doğru yola çıktım.

Mustafa Câvit Paşa'nın: «Düşman geliyor ben ric'at edeceğim.» diye Muhtar Paşa'ya yazdığı şeyin esasının ne olduğunu o vakit biraz anlamıştık. Tam olarak ise harpten sonra öğrendik. Yukarıda bahsi geçen Fransızca «Ger Doryan», Rus ordularının durumunu bizimkinden iyi bilir. Bizim anladığımız şu ki, Horum'daki muhârebenin olduğu gün, birkaç bölük Rusya süvarisi Horasan köyüne inmiş ve Aras nehri kenarında görünerek geri dönmüş. Bunların oralarda gezindiğini görmüş olan Mustafa Câvit Paşa feryâdı koparmış imiş!

«Ger Doryan» ın yazdığına göre ise işin aslı ve sebebi başkadır. Buna göre, savaş devam ederken, bizim fırkanın arkasını almak veyahut sırf arkada görünüp bizi telâşa düşürmek üzere, düşman iki alay süvâri göndermiş imiş (*). Arkamıza gönderilen sü-

---

(*) Sonradan köylülerden anlaşıldığına göre Loris Melikof ve General Himen cenapları «Türkleri şimdi dört top atmakla kovacağız. Geliniz de yanımızda bulununuz, hallerini seyr ediniz.» diye Mecingert ve o civardaki diğer köylerin imam, muhtar ve ileri gelenlerini, iftihar ile yanlarında bulundururlarmış. Güya Türkler bozulacak ve arkalarını almak için evvelce gön-

vâriler, arazi gâyet kesik ve ârızalı olduğundan bizim arkamızı bulamamışlar. Tersleri dönmüş, kendi yollarını kayıp ederek, gündüz akşama kadar dağ tepe inip çıkmışlar. Öyle serseri olarak derelerde dolaşmışlar. Ancak tâ ertesi günü Soğanlıdağı üstündeki ordularına dönebilmişler... İşte bu süvâriler yol aramak ve yön tayin etmek için öteye beriye çarpındıkları sırada, herhalde bir iki bölüğü de birara Aras kenarına inmişler ve Mustafa Câvit Paşa'yı korkutmuşlar. Bu olanlardan bizim fırkanın hiç haberi yok! Bizimkiler yalnız önlerindeki belânın def'i ile meşgul idiler.

Eleşgirt fırkasına varışım

Her ne ise, fakir yoluna devam ederek akşamla beraber mâhut Aras nehrinin kenarına indim. Suyu geçtikten sonra Tayhoca köyünde biraz dinlenerek yine yoluma devam ettim. Gece yarısından sonra Eleşgirt fırkasını ve karakoldan karakola, tepeden tepeye tepinerek, bin türlü güçlüklerle paşaların olduğu yeri buldum. O gece başıma gelen meşakkati an-

---

derilen süvâri de işe başlayacak, o vakit rezâlet ayyûka çıkacak ve General'in de keyfi gelecekmiş. Dört topla değil, bin elli topla Türklerin yerinden kalkmadığını ve gönderilen hücum kollarının bozulup bozulup geri geldiğini görünce hiddetlerinden ne yapacaklarını şaşırmışlar... «Ne bu imanım! Tavşan avına mı çıktınız ki tazıların savleti ve tavşanın göstereceği korku ile eğlenesiniz!»

latmak bahsi uzatacağından o yaprağı burada kapayalım.

Fakir, paşaların olduğu yere vardığımda kendilerini uykuda buldum. Yer dediğimiz şey de, dağın üzerinde rüzgârdan korunmak için yatacak olanın vücuduna siper olsun diye gün doğusu ve kuzey cihetlerine yığdırılan taşlardan yapılmış bir setin iç tarafından ibarettir. Ben gelince, bekçileri olan asker, paşaları uyandırdığından, yatanların Ahmet Fâzıl Paşa ile Miralay Âkif Bey olduklarını gördüm.

Âkif Bey'le ta yüzbaşılığından beri devam eden dostluğumuz kardeşlikten de ileri olduğundan öpüşüp, koklaştık. Çünkü Âkif Bey iki seneden beri Karadağ ve Sırbistan muharebelerinde idi, birbirimizi çok özlemiştik. Muhtar Paşa hazretlerini sordum. O gece, benim geldiğim Zivin ordugâhına doğru hareket etmiş, yolda rastlamam lâzımmış; ama, ben rastlamadım. Anlaşılan o başka yoldan gitmiş, fakir başka taraftan gelmişim. Yahut — orduluk hâli bu! —gece karanlıkta, süvâri ve piyâde çok adamlar gelip geçiyorlardı. İhtimal Kumandan Paşa hazretleri de onlardan birisi idi de tanımaksızın geçilmiştir.

Dönmesinin sebebini sordum. Bir gün önce Zivin'de harp eden düşman ordusunun bozulmuş olduğu haberini aldığını, vaziyeti bizzat görüp anlamak ve doğru ise düşmanı takip etmek azmiyle gittiğini ve fakirin geldiğimde, arkasından yine Zivin'e gönderilmekliğimi emr ettiğini söylediler. Eleşgirt fırkasının kumandasına eskisi gibi Ahmet Fâzıl Paşa'yı bırakmış. Onlara da içinde bulunduğumuz gecenin sa-

bahı önlerindeki düşmanı takip ve icap ederse taarruz etmeleri emrini vermiş... Biraz daha sohbetten sonra Ahmet Fâzıl Paşa kaputunu başına çekip yattı. Fakir de Âkif Bey'le beraber bir seccâdenin altına uzandık.

Seccâdenin altında uyku getirmek için bazı düşünceler

Uykuyu getirmek üzere seccâdenin altından yıldızları seyr ederken; zihnim, düşmanı takip için Muhtar Paşa'nın Zivin'e gitmiş olması sebebini düşünmeye ve bizde iş niçin böyledir, niçin her yerde Başkumandan'ın bizzat bulunması lâzım geliyor; fikrini mütâlaaya saptı. Sinirlerinin bu şekilde meşgul olması hâlinde insanın uyku uyuyamıyacağı bellidir.

Evvelâ şurası aklıma geldi. Ne demek! Oradaki kumandanlar takip işini yapamazlar mı imiş ki, Başkumandan buradan oraya gitmeye mecbur olmuş?! Sonra düşündüm ki, orası merkez, burası merkezin bir cenâhıdır. Herhalde Başkumandan'ın merkezde bulunması lâzımdır. Pek iyi ama, takip işinin hemen savaşın arkasından olması lâzımdır ki, düşmanın tekrar canlanmasına ve toparlanmasına meydan verilmeksizin çarpılıp işi bitirilsin de iler tutar yeri kalmasın. Yâni, ya tamamen veya kısmen düşman ordusunu esir etmeli, veyahut bütün ordusunu perişan bir halde dağıtıp, toplarını, edevâtını, mühimmâtını zapt etmelidir. Halbuki biz öyle yapmadık. Şimdi ara-

dan epey zaman geçti, düşman da kendisini topladı. Bundan sonra hiç kendisini takip ettirir mi?

Horum'daki muhârebenin hemen arkasından, biz niçin düşmanın dalına binmedik? Binmediğimiz bilmediğimizden mi, yahut bilip de binemediğimizden mi? Veya başka bir kusur ve noksandan mı? Herhalde bu hatâ âlet ve edevâtımızın noksanlığından doğmuş olsa gerektir, dedimse de: Acaba hiç bir noksanımız olmayaydı, hemen takibe kalkarak netice elde edebilecek mi idik, mütâlaasında bulundum. Yine kendi kendimden «Hayır!» cevabını aldım. Niçin? Çünkü düşmanın gerçekten bozulup bozulmadığını bilmiyorduk. Biz ertesi gün de harbin devamını bekliyorduk. Bir de, düşman bizi, sol cenâhımıza hücum edeceği şâyiasıyla kandırmıştı. Biz solumuzu muhâfaza derdine düştük; onunla meşgul olduğumuz sırada düşman da toparlandı. Sonra da, ilerde bir sakatlığa dûçar olmıyayım korkusuyla savuşup gitmeyi kurdu. Pek âlâ! Bu şekilde kandırılmamış olsaydık ve düşmanın da sâhiden bozulduğunu bilseydik, yine takip edecek mi idik? Suali aklıma geldi ise de, buna da yine «Hayır!» cevabını verdim. Niçin? Çünkü biz, yerimizde hendekler içinde, müdâfaada olduğumuzdan, düşman üzerimize gelirse harp etmeye, yoksa oturup bakmaya ve o mevkiin muhafazasına ve onu elimizden çıkarmamaya memuruz da ondan!

Böyle yapacaksınız diye, elimizde bir tâlimâtımız mı var? Hayır yok, ama; hâlimiz, âdetimiz böyledir. Devlet-i Aliyye'nin, birbirini takip eden siyâsî hüsranlara düşmeye başladığı zamandan beri zuhûr

eden ustalardan öyle öğrendik. Hâlin gerektirdiği şekilde veya devletimiz nâmına hayırlı bir netice elde etmek düşüncesiyle iş görmeye alışmadık. Böyle şeylere, ciddî, keşif ve icâda kabiliyetli fikirler lâzımdır. İşin dışını parlatmak gibi kolaycılıktan başka bir şey ile bizim zihnimizin temrini yoktur.

«Korkak olayım, sağ olayım...»

Pek iyi! Bozulan düşman kendini tanzim eder de yine gelirse? Biz de dişimizi sıkarak yine müdâfaaya devam ederiz. Allah korusun, hiç bulunduğumuz müstahkem mevki bırakılır da düşman tâkip olunur mu? Çünkü, iş ters dönerek ric'atimiz icap eder de eskiden olduğumuz yeri de tutturamazsak, sonra ne yaparız? Düşmanın insafsız hücumlarına karşı canımızı nereye koyarız?

Ha! Bir şey var ki, bak ona diyeceğim yoktur. Böyle bir durumda, keyfiyeti başkumandana yazar, izin isteriz; o da «kalkın takip edin» emrini verirse, kalkar yürürüz. Yalnız onun izin kağıdını muska gibi, canımız gibi saklar, mesûliyeti onun üzerine yükleriz... Ama ben izin isteyip de cevap alıncaya kadar, ele geçen fırsat kaçarmış! Varsın kaçsın. Türkçesi: «Ben başımdan korkarım, kendi kendime bir iş yapmaya cesaret edemem. Aklım, tecrübem, iz'ânım var; hiç emirsiz izinsiz öyle bir iş becermeye yeltenir miyim! Bunun içinde düşündüğüm daha nice nice şahsî mahzurlar vardır ki, onların birisini bile söyleyemem. Elhâsıl, uzun sözün kısası: Korkak olayım,

sağ olayım, vesselâm!»

İşte hayâlimdeki bu konuşmalarla zihnim meşgul iken, netice şuraya vardı ki, Âkif Bey'in takip dediği, istenilen neticeyi elde etmek üzere bir takip harbi değildir. Bizim ordumuzu ilerletmek ve icap ederse Kars'a kadar sokmak üzere yalnız bir gidiştir. Yoksa asıl takibin tavı geçti. Nitekim şimdi içinde bulunduğumuz fırkanın yapacağı da öyledir... Bu düşüncelerden hâsıl olan zihin yorgunluğu ile bir müddet uyumuşum. Arkadaşların konuştuklarını duyarak uyandığımda, sabahın alaca karanlığı idi.

Hep beraber kalktık. Fakat kaldığımız yer bir dağın başı olup, mevkii ise mâlûm olduğu üzere Erzurum'un daha ilerisi ve yükseğidir. Şiddetli soğuğun tesiriyle titreye titreye birer kahve içtik. Fakir uyandığında, askerin bir kısmı yarım saat önce yola çıkmış, kalanı da hareket etmek üzere idi. Âkif Bey'le vedâ ettik; o hayvanına binerek bir tarafa gitti, fakir de ayrılarak öğleden sonra Zivin karargâhına, Muhtar Paşa hazretlerinin yanına geldim. Dersaadet'e ve başka yerlere yazılacak birçok telgraf ve yazı birikmişti. Biz onları çıkarmakla meşgul olduğumuz sırada, kendisi de askeri seferber etmek tertibatıyla uğraşıyordu.

Kurt İsmail Paşa'nın Eleşgirt ve Van fırkaları Kumandanlığına tâyini ve bizim düşmanı tâkip edişimiz

O sırada Muhtar Paşa hazretleri, Kurt İsmail Pa-

şa hazretlerini, Eleşgirt ve Van fırkalarını birleştirerek kumandanlığını deruhte etmek üzere hemen yola çıkardılar. Çünkü Ahmet Fâzıl Paşâ önündeki düşmanı takip ederek El< şgırt fırkasıyla birlikte ileri gidecek, eğer bir engele rastlamazsa Bayezid'e varacak.. Fâik Paşa da o sırada Bayezid'e inmiş olacağından, şu halde iki ferik iki fırka ile birlesécekler. Onların üzerine bir kumandan bulunması zaruri olduğundan, işte Kurt İsmail Paşa da kumandan olacaktır.

Meğer Muhtar Paşa, Halyaz'da (*) muhârebe edip de neticeyi beklerken, Fâik Paşa'ya bir telgraf çekerek önündeki düşmanrn hâlini bildirmiş; ve derhal kumandasındaki asker ile Bayezid'e inip Eleşgirt cihetindeki düşmanın arkasını almasını emr eylemiş imiş. Aradan birkaç gün geçtiği halde Fâik Paşa'nın hareket haberini alamamış; bunün için de İsmail Paşa'ya: Doğruca Eleşgirt fırkasına gidip Ahmet Fâzıl Paşa ile görüşerek, hâlin icabına göre, onların takip hareketi ve iki fırkanın birleşecekleri yer üzerinde görüşüp anlaştıktan sonra, kendisi ayrılarak, yalnız başına, Malazgirt ve Anyat yoluyla Bargiri'ye gidip Van fırkasını bulması, bizzat kumandasını alarak harekete geçirmesi ve iki fırkayı birleştirmesi, emrini vermiş.

(*) Halyaz, Muhtar Paşa'nın Eleşgirt fırkasıyla beraber harp ettiği yerin ismidir.

BİRİNCİ CİLDİN SONU

TERCÜMAN 1001 TEMEL ESER
SERİSİNDEN ÇIKAN KİTAPLAR

1—YUNUS EMRE
2—HUZUR
3—18.YÜZYIL TÜRK ÖRF VE ADETLERİ
4—EŞREFOĞLU DİVANI
5—ORUÇ BEĞ TARİHİ
6—BOZGUN
7—MEVLANA
8-EMİR SULTAN
9—BUHRANLARIMIZ
10—TÜRKLERİN MANEVİ GÜCÜ
11—BİR ZAMANLAR İSTANBUL
12—TÜRKİYE MEKTUPLARI
13—NECATİ BEY DİVANI
14—BARBAROS HAYRETTİN PAŞA II
15—BARBAROS HAYRETTİN PAŞA II
16—SOSYALİST ÜLKELERDE FİKİR SANATIN KADERİ
17—TEŞRİFAT VE TEŞKİLATIMIZ
18—TÜRKİYE'NİN DÖRT YILI
19—KİTAB—I BAHRİYE I
KİTAB—I BAHRİYE II
20—GECE HİKAYELERİ (Müsamere-tname)
21—FATİH'İN TARİHİ
22—RAMAZANNAME
23—GAZİ MUSTAFA KEMAL
24—ZAĞRA MÜFTÜSÜNÜN HATIRALARI
25—EVRAK—I PERİŞAN
26—KARACAOĞLAN
27—CAN ÇEKİŞEN TÜRKİYE
28—BUDİN KANUNNAMESİ
29—İSLAM MEDENİYETİ
30—AHLAK
31—TÜRKİYE'Yİ BÖYLE GÖRDÜM
32—LEHÇETÜ'L HAKAYIK
33—TÜRKLERİN SOY KÜTÜĞÜ
34—AHMET HARAMİ DESTANI
35—A'MAK—I HAYAL
36—KABUSNAME I
KABUSNAME II
37—MÜNECCİM BAŞI TARİHİ I
MÜNECCİM BAŞI TARİHİ II
38—AŞİRETTEN DEVLETE (Türkiye Tarihi I)
39—İMPARATORLUK YOLU (Türkiye Tarihi II)
40—CİHAN HAKİMİYETİ (Türkiye Tarihi III)
41—OLGUNLUK ÇAĞI (Türkiye Tarihi IV)
42—SONUN BAŞLANGICI (Türkiye Tarihi V)
43—SONA DOĞRU (Türkiye Tarihi VI)
44—DÜŞERKEN (Türkiye Tarihi VIII)
45—BÜYÜK SANCAĞIN GÖLGESİNDE
46—BİZAN TARİHİ I
47—BİZANŞ TARİHİ II
48—ENVARU'L AŞIKIN I
49—ENVARU'L AŞIKIN II
50—ENVARU'L AŞIKIN III
51—1001 HADİS I
52—1001 HADİS II
53-MEVLANA CELALEDDİN RUMİ
54—İSTANBUL TÜRK KALELERİ
55—MUHAMMEDİYE I
56—MUHAMMEDİYE II
57—MUHAMMEDİYE III
58—MUHAMMEDİYE IV
59—TÜRKİYE'DE SANATLAR VE ZENEATLAR
60—DELHİ TÜRK İMPARATORLUĞU
61—MİR—AT—ÜL MEMALİK
62—TASVİR—İ AHLAK
63—TÜRKİYE 1850 CİLT I
64—TÜRKİYE 1850 CİLT II
65—ESLAF
66—SÖMÜRÜLEN MİLLETLER SOVYET İMPARATORLUĞU
67—SÖMÜRÜLEN MİLLETLER SOVYET İMPARATORLUĞU 2 CİLT
68—ZAFERNAME
69—DEVLET VE AİLE AHLAKI
70—VAKA—I—CEDİD
71—HUZUR—U AKLÜ FENDE MADDİYUN MESLEK—İ DELALETİ
72—KOCA SEKBANBAŞI
73—HAYDAR ÇELEBİ RUZNAMESİ
74—TARİHİ GİLMANİ
75—GİZLİ NOTLAR
76—FATİH SULTAN MEHMET'E NASİHATLER
77—KIRIM HARBİ
78—ÇANAKKALE İÇİNDE VURDULAR BENİ
79—ESİR ORTA ASYA
80—YÖNETENLERİN YÖNETİMİ
81—TÜRKLERİN SİYASİ DÜSTURLARI
82—YİRMİSEKİZ ÇELEBİ MEHMED EFENDİ SEFARETNAMESİ
83—TÜRK İSLAM TARİHİNDEN CİLT I
84—TÜRK İSLAM TARİHİNDEN CİLT 2
85—ESKİ YURT
86—YENİKAPI MEVLEVİHANESİ
87—MARKOPOLO SEYAHATNAMESİ CİLT I
88—MARKOPOLO SEYAHATNAMESİ CİLT 2
89—TÜRKLER

FİATI 10 LİRA